

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЇ: ВЕКТОРИ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Колективна монографія

Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна

Київ
К О Н Д О Р
2017

УДК 94(100)"1914/19"

ББК 63.3(0)53

П 26

Рецензенти:

Пронь С.В. — доктор історичних наук, професор, ректор ПВНЗ «Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика»;

Фісанов В.П. — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

П 26 Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій : Колективна монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С. Трояна. — К.: Кондор-Видавництво, 2017. — 280 с.

ISBN 978-617-7458-41-7

Колективна монографія — четверта із серії наукових праць з історії світових воєн, підготовлених за науковою редакцією доктора історичних наук, професора С.С.Трояна. Видання присвячене 100-річчю революцій періоду Першої світової війни, в тому числі Української революції 1917–1921 рр. Автори проаналізували соціокультурні трансформації, які відбулися під впливом Великої війни і революцій у Європі, Азії, Латинській Америці, зокрема й Російської та Української революцій. Наукові розвідки охопили низку геополітичних, дипломатичних, релігійних, національних і соціальних аспектів досліджуваного періоду.

Праця розрахована, насамперед, на міжнародників, істориків, політологів, соціологів; на студентів, які навчаються на відповідних спеціальностях; а також становитиме інтерес для всіх, хто цікавиться перебігом подій і результатами Першої світової війни в регіональному і глобальному вимірах.

УДК 94(100)"1914/19"

ББК 63.3(0)53

ISBN 978-617-7458-41-7

© С.С. Троян, наукова редакція, 2017

© Кондор-Видавництво, 2017

ЗМІСТ

Передмова

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ПОЧАТКУ ХХ СТ. І ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА: ПЕРЕСТРУКТУРУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ (Сергій Троян).....	5
--	---

Розділ 1

Велика війна, революції і визвольні рухи

ГЕОПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ ПІД ВПЛИВОМ РЕВОЛЮЦІЙ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (Сергій Троян)	16
НЕСТОР МАХНО ТА «НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ» НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (Наталія Венгер)	30
ВИЗВОЛЬНІ РУХИ І РЕВОЛЮЦІЇ В АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: СОЦІОПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ (Сергій Троян).....	62
ПОЛЯКИ У ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТЬБІ НАРОДІВ ЄВРАЗІЇ В 1920-х РОКАХ (Володимир Комар).....	72

Розділ 2

Мобілізаційні кампанії часів Першої світової війни

МОБІЛІЗАЦІЇ ТА ПРИЗОВНІ КАМПАНІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ БЕССАРАБСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ) (Іван Татаринів).....	93
БІЖЕНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СИСТЕМІ КООРДИНАТ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (БЕРЕЗНЬ 1917 — КВІТЕНЬ 1918 рр.) (Любов Жванко).....	110

Розділ 3

Дипломатичні аспекти у контексті Великої війни

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЯПОНСЬКИХ КОНСУЛЬСЬКИХ УСТАНОВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (Світлана Павленко)	128
ДІЯЛЬНІСТЬ КИТАЙСЬКОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В УКРАЇНІ В 1917–1925 рр.: ЗАВДАННЯ, ФУНКЦІЇ, ВИКОНАВЦІ (Ірина Матяш).....	150

Розділ 4

Перша світова війна і революції у форматі трансформацій суспільної свідомості

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА ПРОЦЕСИ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ НА БУКОВИНІ (Сергій Гакман).....	172
ПРАВОСЛАВНІ ПАРАФІЇ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.: РУХ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ (Алла Киридон).....	197
РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1917 р. ТА ЇХ НАСЛІДКИ ДЛЯ НІМЕЦЬКОГО І МЕНОНІТСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (Світлана Бобилева).....	218
РЕВОЛЮЦІЇ В РОСІЇ 1917 РОКУ В РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ АМЕРИКАНСЬКОГО КАРИКАТУРИСТА Д.Н. ДАРЛІНГА (Лілія Питльована).....	239
ВЕЛИКА ВІЙНА: ЗМІНИ У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ЯК ОСНОВА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ НОВОГО СВІТОПОРЯДКУ (Наталія Нечаєва-Юрійчук)	260

ПЕРЕДМОВА

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ПОЧАТКУ ХХ СТ. І ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА: ПЕРЕСТРУКТУРУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ

На рубежі XIX — XX ст. під впливом науково-технічної революції, інтернаціоналізації міжнародного життя, посилення взаємозалежності світу та глобалізаційних явищ відбувався бурхливий розвиток індустріального виробництва. Посилився процес його концентрації та централізації, утворення різноманітних монополістичних об'єднань. Провідні позиції в головних галузях господарського життя зайняли великі фінансові групи, які утворилися внаслідок зрощування промислового та банківського капіталу. Могутні монополістичні об'єднання почали активно втручатися у внутрішню і зовнішню політику своїх держав, намагаючись у більшій чи меншій мірі поставити її під свій контроль. Це знайшло вираження у процесі становлення державно-монополістичного капіталізму, що набув значного розмаху під час Першої світової війни.

Загалом, на рубежі XIX — XX ст. світова цивілізація вступила в нову стадію розвитку. В цей час населення планети становило приблизно 1,6 млрд. чол., у тому числі в Азії проживало понад мільярд жителів, у Європі — 300 млн., у США та Канаді — 81 млн. Міські жителі склали тільки 10 % населення. Невелика група економічно найрозвинутіших країн завершила колоніальний поділ світу: їх володіння становили майже 55 % усієї площі землі, де проживало понад 35 % жителів. Найбільшою метрополією була Велика Британія. Обсяг світового промислового виробництва впродовж 1871 — 1913 рр. зріс майже в 5 разів, а торгівлі — майже в 4 рази. Найсуттєвішою рисою економічного життя провідних держав світу на початку XX ст. стало завершення формування індустріального суспільства. Можна виділити такі його характерні ознаки:

1. створення індустріальної системи господарства, коли доля промислового виробництва перевищила долю виробництва сільськогосподарської продукції;
2. прискорення процесів урбанізації, пролетаризації, соціального розшарування суспільства;
3. широке використання досягнень науково-технічної революції;

4. парламентський устрій, втілення принципу розподілу влад на законодавчу, виконавчу і судову;

5. зміна психології людини, її світоглядних цінностей у душі підприємництва та інтернаціоналізації зв'язків;

6. перехід до стадії імперіалізму.

Зазначимо, що на початку ХХ ст. склалися основні економічні ознаки нової історичної стадії у розвитку капіталізму: встановилося панування монополій і фінансового капіталу; набув провідного значення вивіз капіталу; відбувалося поступове зрощування монополій і держави та переростання на цій основі монополістичного капіталу в державно-монополістичний; розпочався поділ світу міжнародними трестами і закінчився поділ територій землі між впливовими тогочасними державами. Водночас у кінці ХІХ і на початку ХХ століть провідні міжнародні актори вступили в боротьбу за перерозподіл сфер впливу, що призвело до вступу Віденського світопорядку в фазу занепаду і переструктурування всієї системи міжнародних відносин «Європейського еквілібріуму». Перша світова війна 1914 — 1918 рр. стала результатом різкого загострення протистояння і взаємовідносин між великими державами тогочасного світу, які групувалися в два військово-політичні блоки — Антанту та Троїстий союз.

У міжнародних конфліктах кінця ХІХ ст. головну роль відігравали Німеччина, яка перемогла Францію у війні 1870 — 1871 років і претендувала на світову гегемонію, та Велика Британія, що прагнула зберегти і розширити свої колонії. Активну зовнішню політику проводили Франція, США, Японія, Росія, кожна з яких хотіла забезпечити свої економічні, політичні і військово-стратегічні інтереси за рахунок сусідніх держав. Як наслідок, на міжнародній арені склалися два військово-політичних союзи, що готові були вступити в боротьбу за зміну співвідношення сил у світі.

Першим кроком на шляху створення Троїстого союзу стало *укладення в 1873 р. угоди про „Союз трьох імператорів“*. Німеччина, Австро-Угорщина і Росія, які підписали її з метою ізоляції перш за все Франції, зобов'язувались у разі нападу на одну з цих держав виробити „спільну лінію поведінки“. Однак Росія не бажала війни з Францією, не хотіла посилення Німецької імперії на континенті також Англія. Тому рейхсканцлер Отто фон Бісмарк узяв рішучий курс на зближення з Австро-Угорщиною, а потім Італією. У результаті *в 1879 р. був під-*

писаний австро-німецький союз. Водночас, здійснюючи політику „подвійної дипломатії“, Бісмарк у 1881 р. пішов на відновлення „Союзу трьох імператорів“, який тепер був перш за все угодою про нейтралітет. При поновленні цього договору в 1884 р. Росія зробила роз'яснення, що дотримання нейтралітету Росією можливе тільки у разі нападу Франції на Німеччину, а не навпаки.

У цей час також загострилися англо-французькі колоніальні протиріччя в Єгипті. Франція у 1881 р. здійснила збройне загарбання Тунісу. Це змусило Італію кинутися в обійми Німеччини. Але Бісмарк дав зрозуміти, що „з Риму шлях у Берлін лежить через Відень“, тобто Німеччина згодна на союз з Італією лише разом з Австро-Угорщиною. Поступово в Римі схилилися до союзу з Німеччиною та Австро-Угорщиною. У Відні пішли на союз з Італією, оскільки він забезпечував тил Австро-Угорщині у разі її війни з Росією. У результаті 20 травня 1882 р. був підписаний союзний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією, який дістав назву *Троїстого союзу*. Договір було укладено на п'ять років, але кожного наступного п'ятиріччя він поновлювався і проіснував до 1915 р. (після другої Балканської війни до нього приєдналася Болгарія). Три держави, які підписали союзний договір, домовилися: у разі неспровокованого нападу Франції на Італію остання матиме воєнну підтримку Німеччини й Австро-Угорщини, а в разі нападу Франції на Німеччину — Італія підтримає Німеччину. Договір також зобов'язував усіх учасників Троїстого союзу дотримуватися доброзичливого нейтралітету в разі війни з будь-якою іншою країною, крім Франції, і надавати воєнну допомогу, якщо на одного з них нападуть одразу дві великі держави. Так утворився перший військово-політичний союз великих держав Європи.

Троїстий союз був спрямований, з одного боку, проти Франції, а, з другого, проти Росії. Тому він логічно викликав зближення цих двох держав, яке поклало початок складанню ще одного військово-політичного блоку в Європі.

У 1891 р. між Францією та Росією був підписаний *консультативний пакт*, а в 1892 р. — *таємна військова конвенція*, ратифікована в 1893-1894 рр. Вона передбачала взаємну допомогу союзних армій у випадку, якщо Франція зазнає нападу з боку Німеччини або Італії, чи якщо на Росію нападе Німеччина або Австро-Угорщина. Франція у випадку війни проти Німеччини виставляла на німецькому кордоні армію кількістю 1,3 млн. чол., а Росія — від 700 до 800 тис. чоловік.

Англія, використовуючи своє острівне становище і могутній флот, поки що залишалася позаблоковою державою, здійснюючи свою традиційну політику „блискучої ізоляції“.

Однак німецька колоніальна експансія і посилення позицій Німеччини змусили Англію шукати союзників, що привело до помітного похвалення на початку ХХ ст. англо-французьких взаємин. Після обопільних візитів у 1903 р. англійського короля Едуарда VII в Париж і президента Франції Лубе в Лондон між обома країнами у квітні 1904 р. була підписана угода, яка називалася „сердечною“ — *Антанта*. Франція відмовилася від своїх претензій у Судані та Єгипті, а Англія зобов'язувалася підтримувати французькі територіальні претензії в Марокко. Договір 1904 р. мав характер неприкритої угоди про поділ колоній між Англією і Францією і був важливим кроком у підготовці до війни з Німеччиною.

Після створення англо-французької Антанти в 1904 р. британський уряд усі зусилля спрямував на те, щоб втягнути в антинімецьку коаліцію Росію, яка, за прагматичними міркуваннями англійських дипломатів, після поразки в російсько-японській війні стала більш поступливою. Царський уряд, як і передбачали у Лондоні, погодився на переговори, що вже на початку 1906 р. дали свої плоди у вигляді англо-французької позики для Росії, яка поповнила царську казну майже на мільярд карбованців.

31 серпня 1907 р. була підписана англо-російська конвенція про розмежування сфер впливу в Ірані, Афганістані, Тибеті. Іран поділявся на три зони: Північний визнавався сферою впливу Росії, Південно-Східний — Англії, а Центральний проголошувався нейтральною зоною. Афганістан (з деякими застереженнями) ставав сферою впливу Англії. Над Тибетом визнавався сюзеренітет Китаю, проте фактично англійський капітал зберіг там багато привілеїв. *Угода 1907 р. завершила створення трієстої Антанти у складі Англії, Франції і Росії, що фактично означало готовність цих держав до війни з Троїстим союзом.* Уже в ході Першої світової війни до Антанти приєдналися Італія (1915), Румунія (1916), США (1917). На початку війни був також підписаний єдиний договір між Англією, Росією та Францією.

Перша світова війна стала логічним продовженням зовнішньої політики великих капіталістичних держав. Особливо прискореними темпами йшла підготовка до війни за переділ уже поділеного світу в

Німеччині. Доктрина „пангерманізму“ стверджувала, що німці мають право панувати над іншими народами. Пангерманці закликали проводити політику сили щодо інших держав, створювати міцний флот та армію. „Ми вимагаємо для себе місце під сонцем“, — заявив канцлер Бюлов, висловлюючи інтереси німецьких промисловців і банкірів. За п'ять років — з 1909 по 1914 — військові видатки Німеччини збільшилися майже на 33 %. У 1914 р. вони становили понад 2 млрд. марок, що складало половину всього державного бюджету країни. Експансія Німеччини розгорталася у різних напрямках і майже на всіх континентах. Головну мету своєї зовнішньої політики німецький імперіалізм вбачав у тому, щоб розхитати військово-політичний блок Англії, Франції та Росії (Антанта).

Велика Британія, зі свого боку, зовсім не хотіла втрачати своєї переваги в світі, її військові витрати за десять передвоєнних років зросли приблизно втриє. Створений у 1903 р. Комітет імперської оборони розробив стратегічні плани у масштабі імперії. Поряд з посиленням флоту і спорудженням надпотужних суден (дредноутів) водотоннажністю 18 тис. т було створено ряд нових баз.

Разом з іншими імперіалістичними державами у вирішальну фазу підготовки до світової війни вступила *Франція.* Загострення франко-німецьких відносин супроводжувалося боротьбою за Марокко і так званими Марокканськими кризами 1906–1911 рр. У 1912 р. Франція захопила Марокко.

США на початку ХХ ст. насамперед посилювали свою експансію в Латинській Америці. Президент Т.Рузвельт запропонував щодо латиноамериканських країн здійснювати „політику великого кийка“, потопивши в крові повстання кубинського народу 1905 р. В наступні роки США встановили фінансовий контроль над республіками Сан-Домінго, Гондурас та Нікарагуа. Куба, Сан-Домінго і Мексика п'ять разів на протязі 1906–1914 рр. зазнавали американської військової окупації. У 1914 р. було відкрито для експлуатації Панамський канал. Панама віддала США „на вічні часи“ зону каналу завширшки 10 миль.

Японія проводила загарбницьку політику при підтримці могутніх держав, зокрема Англії, з якою у 1902 р. був підписаний, а в 1906 р. продовжений союзний договір. Основою для такого зближення стала загальна зацікавленість Японії та Англії в ослабленні Росії і витісненні її з Маньчжурії, чому сприяла російсько-японська війна 1904–1905 рр. Японія розпочала війну раптовою атакою на російські кораблі у Порт-

Артурі 27 січня 1904 р. Висадка у лютому-квітні 1904 р. японських військ у Кореї та на Ляодунському півострові, успішні бойові дії проти росіян забезпечили їм взяття в облогу Порт-Артуру, яка тривала з серпня по грудень 1904 р., і розгортання бойових дій у Маньчжурії. Після капітуляції Порт-Артуру Росія зазнала у 1905 р. ще двох великих поразок: у лютому під Мукденом та в травні біля острова Цусіма. Однак сил для подальшої боротьби у ворогуючих сторін не вистачало, і Росія та Японія розпочали переговори при посередництві США. За мирною угодою, підписаною в північноамериканському місті Портсмуті 23 серпня 1905 р., Росія визнала Корею сферою впливу Японії, передала Японії право на оренду частини Ляодунського півострова з Порт-Артуром і південну частину Сахаліну. У 1910 році Корея була анексована і перетворена в японську колонію.

Активну експансіоністську політику на початку ХХ ст. проводила *Австро-Угорщина*. Насамперед це стосувалося території Південно-Східної Європи. Так, у відповідь на національно-визвольний рух у Боснії і Герцеговині Австро-Угорщина, скориставшись молодотурецькою революцією, 7 жовтня 1908 р. оголосила про анексію цих областей. Офіційний Відень прагнув дістати вихід до Егейського моря і домогся від Туреччини концесії на проведення залізниці до Салонік. Анексія Боснії і Герцеговини викликала протест з боку Сербії і загострила політичну обстановку на Балканах.

В Італії прискорився процес формування імперіалістичної ідеології, особливістю якої було маскування під націоналізм і використання антиавстрійських настроїв з метою приєднання прикордонних земель Австро-Угорщини з італійським населенням. Крім того, лунали заклики до колоніальної експансії і зміцнення таким способом національної єдності країни. У результаті, Італія хоча і продовжила своє перебування у Троїстому союзі, але й уклала також угоди з Францією та Англією про підтримку у випадку окупації Тріполітанії, Кіренаїки й Ефіопії. Скориставшись послабленням Туреччини, Італія оголосила їй війну і висадила війська в Тріполітанії та Кіренаїці. Італо-турецька війна 1911–1912 рр. привела до того, що ці території перейшли до складу італійських володінь в Африці під назвою Лівії.

На початку ХХ ст. у боротьбу за території в Африці спробувала включитися також *Іспанія*. Вона активізувала свою колоніальну політику і загарбала Марокко. У 1904 р. було укладено таємну франко-іспанську угоду (підтверджену конвенцією 1912 р.) про поділ Марокко

на дві частини — французьку й іспанську. Іспанська зона Марокко була проголошена іспанським протекторатом.

У 1910–1911 рр., коли *Туреччина* була втягнута в війну з Італією, а в Македонії та Албанії посилилася національно-визвольна боротьба, склалася сприятлива ситуація для створення антитурецького союзу балканських держав. Основою Балканського союзу стала підписана у березні 1912 р. болгаро-сербська угода, яка передбачала спільний виступ проти Османської імперії і поділ її європейських територій. Однак обидві сторони не змогли домовитися про майбутній кордон в Македонії, яка мала бути поділена на дві частини. У травні 1912 р. Болгарія підписала оборонну союзну угоду з Грецією, у якій також не було визначено кордону між ними. Створення Балканського союзу для війни з турками завершилося укладенням усної угоди між Болгарією і Чорногорією. Наслідком цих подій стали дві Балканські війни.

Першу Балканську війну проти Османської імперії на початку жовтня 1912 р. розпочала Чорногорія, а через тиждень виступили союзники. Болгарська армія одержала ряд перемог і зупинилася за 40 км від Стамбула. Була оточена фортеця Адріанополь. Сербські війська розгромили турецьку армію в Македонії і визволили більшу частину Албанії. Греки завдали поразок турецьким військам у Фессалії та Епірі й визволили м. Салоніки. Турки запросили перемир'я. Переговори відбувалися в Лондоні. Але зволікання з боку Османської імперії призвели до відновлення на початку 1913 р. військових дій на Балканах. Втративши міста Адріанополь і Яніну, турки відновили переговори і 29 травня 1913 р. підписали в Лондоні мирний договір. Османська імперія віддала країнам Балканського союзу всі свої володіння на північ від лінії Енос — Мідія й острови в Егейському морі. Перемога союзних армій мала прогресивне значення, і сприяла також утворенню незалежних Македонії та Албанії.

Однак союзники не поділили визволених від Османської імперії земель і, підбурювані Австро-Угорщиною та Німеччиною, які доби-валися ліквідації Балканського союзу, розв'язали *другу Балканську війну*. Оскільки Сербії не вдалося отримати виходу до моря, вона зажадала перегляду сербсько-болгарської угоди про поділ Македонії, більша частина якої була зайнята сербськими і грецькими військами. Болгарія ж наполягала на виконанні попередніх угод. 30 червня 1913 р. цар Фердинанд наказав болгарським військам перейти в наступ проти сербів і греків у Македонії. Проти Болгарії виступила Румунія, війська

якої окупували Добруджу і дійшли до Софії. Війну Болгарії оголосила також Османська імперія, яка зуміла повернути собі Адріанополь. Болгарська армія змушена була капітулювати. 10 серпня 1913 р. в Бухаресті був підписаний мирний договір. До Румунії відійшла Південна Добруджа, а Сербія і Греція поділили між собою майже всю Македонію. Між Портою і Болгарією було укладено окремий договір, за яким остання повертала Адріанополь з прилеглою областю.

Внаслідок двох воєн на Балканах відбулися суттєві територіальні зміни. Площа Болгарії збільшилася на 16 тис. кв. км. Територія і населення Сербії зросли вдвоє. Розміри Чорногорії збільшились у 1,5 рази. Сербія і Чорногорія відтепер мали спільний кордон. До Греції відійшли Південна Македонія, Західна Фракія й острів Крит. Її територія подвоїлась, а населення зросло з 2,7 млн. до 4,6 млн. чоловік. Балканські війни зумовили нове піднесення боротьби за національне визволення народів Балканського півострова. Разом з тим, внаслідок війни 1913 р. Балканський союз розпався. Відбулося також остаточне перегрупування сил на міжнародній арені напередодні Першої світової війни: Болгарія перейшла до австро-німецького блоку, в Османській імперії зміцнилися позиції Німеччини, Румунія тяжіла до країн Антанти, Сербія встановила тісні зв'язки з Росією.

Все це свідчило про різке загострення міжнародної обстановки та посилення міжімперіалістичних суперечностей на початку ХХ ст. і наближення збройного конфлікту між великими державами. Перша світова війна стала продовженням тієї політики, яку вели імперіалістичні держави у передвоєнний період. Балканські війни і колоніальні суперечності вкрай загострили всі міжімперіалістичні протиріччя. Поділ Європи на два ворогуючих блоки держав — Антанта і Троїстий союз — означав неминучість у тих умовах широкомасштабного воєнного конфлікту. В рамках обох блоків йшла консолідація сил. Так, у 1906 р. між Англією і Францією була досягнута домовленість про спільні дії проти Німеччини. У 1912 р. обидві держави підписали військово-морську конвенцію і Англія брала на себе зобов'язання обороняти французьке узбережжя. Того ж року аналогічна конвенція була підписана між Францією і Росією. Франція збільшила кількісний склад армії, з двох до трьох років підвищила строк служби. У Росії в 1913 р. була введена Велика воєнна програма, яка передбачала технічне переоснащення армії.

З другого боку, загальновизнаним є той факт, що німецький імперіалізм поспішав розпочати війну, побоюючись втратити єдиного союзника — багатонаціональну Австро-Угорщину, яка була на грані розпаду (у зв'язку з італо-австрійськими протиріччями на Балканах від Троїстого союзу відійшла Італія). Крім того, Німеччина поспішала з розв'язанням війни, бо була впевнена у своїй перевазі в матеріально-технічному плані над потенційними противниками, особливо над Росією. Німецька армія в 1914 р. спиралася на величезний економічний потенціал, була оснащена найновішою зброєю і технікою. На початок війни Німеччина завершила будівництво стратегічних залізниць як на сході, так і на заході країни, що давало їй змогу протягом всього двох тижнів мобілізувати й перекинути війська до місць військових дій. Тому німецький генеральний штаб розробив „план Шліффена“, розрахований на блискавичний розгром французької армії ще до того, як російська армія зможе вести наступальні операції, щоб потім обрушитись всією силою німецької воєнної машини на російські збройні сили і примусити їх капітулювати.

Найгострішим вузлом протиріч у 1911–1914 рр. стали Балкани, зокрема Сербія перетворилася в арену боротьби між Австро-Угорщиною і Росією. На початку червня 1914 р. в Конопішті в замку спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда відбулося його побачення з німецьким імператором Вільгельмом II. Обидва дійшли висновку, що настав найбільш сприятливий момент для початку війни. Перш за все, необхідно було скористатися обстановкою, розбити Сербію і утвердитися на Балканському півострові. Потрібен був привід для початку війни. У червні австрійська армія провела маневри біля сербського кордону. 28 червня Франц Фердинанд прибув у Сараєво, де був убитий разом із дружиною членами сербської націоналістичної організації „Молода Боснія“. Сараєвське вбивство викликало липневу кризу і стало приводом до війни. Одержавши звістку про нього, Вільгельм II зраділо вигукнув: „Тепер або ніколи!“

Під німецький тиск Австро-Угорщина 23 липня пред'явила Сербії ультиматум і вимагала беззастережного його прийняття протягом 48 годин. Вимоги ультиматуму були несумісні з державним суверенітетом Сербії. За порадою Росії вона майже повністю погодилася з ними і лише питання про розслідування вбивства Франца Фердинанда пропонувала передати на обговорення міжнародного трибуналу в Гаазі, обіцяючи скоритися його рішенням. Проте *Австро-*

Угорщина не була зацікавлена у розв'язанні конфлікту мирним шляхом і за настійною вимогою Німеччини 28 липня 1914 р. оголосила *Сербії війну*. У відповідь царська Росія розпочала загальну мобілізацію. Тоді 1 серпня *Німеччина оголосила війну Росії*, а 3 серпня — *Франції*. Реалізуючи раніше розроблений план, Німеччина порушила бельгійський нейтралітет і вдерлася в Бельгію. Англія вимагала негайного виведення німецьких військ з Бельгії, але відповіді не одержала. *Порушення бельгійського нейтралітету стало приводом для Англії, щоб оголосити 4 серпня війну Німеччині*. Так розпочалася *Перша світова війна*, в яку впродовж 28 липня — 4 серпня втягнулися всі члени *Троїстого союзу й Антанти*. Для обох сторін війна була несправедливою і загарбницькою.

Німеччина прагнула позбавити морської могутності Англію і переділити її багаті колонії; розбити Францію, захопити її залізорудні прикордонні райони; переділити французькі, бельгійські та португальські колонії, утвердитися в багатих арабських провінціях Османської імперії; послабити Росію, відірвати від неї польські губернії, Україну й Прибалтику, позбавити її кордонів на Балтійському морі.

Австро-Угорщина розраховувала захопити Сербію і Чорногорію, встановити свою гегемонію на Балканах, відібрати у Росії частину польських губерній, Поділля і Волинь.

Англія прагнула зберегти свою морську і колоніальну могутність, розгромити Німеччину як конкурента на світовому ринку і покласти край її претензіям на переділ колоній. Крім того, Англія розраховувала на відторгнення від Порту багатих на нафту Месопотамії і Палестини.

Франція хотіла взяти реванш за поразку у франко-пруській війні 1870–1871 рр., повернути Ельзас і Лотарингію, захопити у Німеччини Рейнську промислову зону і частину колоній.

Урядові кола *Росії* добивалися контролю над протоками Босфор і Дарданелли. Микола II навіть наполягав на включенні до складу Росії Константинополя і західного узбережжя Мармурового моря. Росія також розраховувала приєднати Галичину і територію вздовж нижньої течії Німану.

Країни Антанти значно переважали своїх суперників за кількістю військ і озброєнь, але поступалися за якістю озброєнь, темпами мобілізації і маневреністю військ.

Велика війна 1914 — 1918 рр. втягнула в свою орбіту 38 держав з населенням понад 1 млрд. чоловік. Загальна чисельність армій

досягала 70 млн. чоловік. У роки війни було вбито 10 млн. і поранено 18 млн. чоловік. *Перша світова війна мала дуже серйозні політичні наслідки, привела до цілого ряду революційних потрясінь і соціокультурних трансформацій загалом, суттєво видозмінила політичну карту не тільки Євразійського геополітичного простору, але й світу в цілому. З появою першої соціалістичної держави диктатури пролетаріату — Радянської Росії, а потім СРСР — кардинально змінилася розстановка політичних і геостратегічних сил на світовій арені. За своєю роллю, значенням і наслідками період Великої війни 1914–1918 рр. уповні претендує на те, щоб вважати його реальним рубежем між ХІХ і ХХ століттями.*

* * *

Колективна монографія «Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій» — четверта із серії наукових праць з історії світових воєн, підготовлених науковцями, які комплексно досліджують проблематику глобальних конфліктів ХХ століття¹. Вона присвячена 100-річчю Першої світової війни та революційних зрушень, які охопили світ. Автори прагнули проаналізувати різнопланові вектори соціокультурних трансформацій, інспіровані революціями періоду Великої війни, створюючи поле для нових наукових досліджень геополітичної та соціокультурної реконфігурації під впливом глобального збройного конфлікту 1914–1918 рр.

**Керівник авторського колективу,
доктор історичних наук, професор
Сергій Троян**

---

¹ Світові війни в історії та долі людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна. — К.: ДП «Пріоритет», 2014. — 312 с.; Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн): монография / Научная редакция д.и.н., проф. С.С.Трояна. — К.: НІКА-Центр, 2016. — 256 с.; Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна. — К.: Кондор-Видавництво, 2016. — 352 с.

РОЗДІЛ 1.

ВЕЛИКА ВІЙНА, РЕВОЛЮЦІЯ І ВИЗВОЛЬНІ РУХИ

Сергій Троян

ГЕОПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ ПІД ВПЛИВОМ РЕВОЛЮЦІЙ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна стала результатом докорінних змін у різних державах і групах держав, наслідком розвитку глибинних економічних і політичних процесів, боротьби передових держав за домінування на європейській і світовій міжнародній арені. У результаті глобального конфлікту були перекроєні кордони в Європі та світі. Велика війна трагічно позначилася на долі окремих людей і цілих народів, зазнала змін уся система міжнародних відносин. Результатом Першої світової війни став розпад чотирьох великих імперій — Австро-Угорської, Німецької, Османської, Російської. На їх просторі утворилася низка незалежних держав.

Найгострішим вузлом протиріч у 1911–1914 рр. стали Балкани, зокрема Сербія перетворилася в арену боротьби між Австро-Угорщиною і Росією. На початку червня 1914 р. в Конопішті в замку спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда відбулося його побачення з німецьким імператором Вільгельмом II. Обидва дійшли висновку, що настав найбільш сприятливий момент для початку війни. Перш за все, необхідно було скористатися обстановкою, розбити Сербію і утвердитися на Балканському півострові. Потрібен був привід для початку війни. У червні австрійська армія провела маневри біля сербського кордону. Глум над національними почуттями сербів досяг межі, коли Франц Фердинанд прибув 28 червня, у день сербської національної жалоби у зв'язку з іноземним завоюванням і втратою національної незалежності, в Сараєво. Провокаційний крок Фердинанда викликав величезне обурення у сербських демократичних і націоналістичних колах. У такій обстановці 28 червня 1914 р. в Сараєво членами сербської націоналістичної організації «Молода Боснія» були вбиті Франц Фердинанд і його дружина. Сараєвське вбивство викликало липневу кризу і стало приводом до війни. Одержавши звістку про нього, Вільгельм II зраділо вигукнув: «Тепер або ніколи!»

Під німецький тиском Австро-Угорщина 23 липня пред'явила Сербії ультиматум і вимагала беззастережного його прийняття протягом 48 годин. Вимоги ультиматуму були несумісні з державним суверенітетом Сербії. За порадою Росії вона майже повністю погодилася з ними і лише питання про розслідування вбивства Франца Фердинанда пропонувала передати на обговорення міжнародного трибуналу в Гаазі, обіцяючи скоритися його рішення. Проте Австро-Угорщина не була зацікавлена у розв'язанні конфлікту мирним шляхом і за настійною вимогою Німеччини 28 липня 1914 р. оголосила Сербії війну. У відповідь царська Росія розпочала загальну мобілізацію. Тоді 1 серпня Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня — Франції. Реалізуючи раніше розроблений план, Німеччина порушила бельгійський нейтралітет і вдерлася в Бельгію. Англія вимагала негайного виведення німецьких військ з Бельгії, але відповіді не одержала. Порушення бельгійського нейтралітету стало приводом для Англії, щоб оголосити 4 серпня війну Німеччині. Так розпочалася Перша світова війна, в яку впродовж 28 липня — 4 серпня втягнулися всі члени Троїстого союзу й Антанти. Для обох сторін війна була несправедливою і загарбницькою.

Світова війна 1914–1918 рр., яка з позиції її масштабів, задіяних ресурсів і різноплановості впливів уповні справедливо отримала назву Великої, різко загострила суперечності політичного, економічного, суспільного, духовно-ментального і навіть ідеологічного характеру. Вона привела до розриву усталених зв'язків між країнами і народами. Система міжнародних політичних відносин і світового ринку була дезорганізована. Глобальний збройний конфлікт охопив 38 держав з населенням понад 1,5 млрд. чол., військові дії велися на території 4 млн. кв. км. Вся сукупність заходів державного регулювання в галузі виробництва та споживання, що впроваджувалася у воюючих державах у 1914 — 1918 рр., не могла зняти внутрішньополітичних проблем, які зростали. Їх загострення та посилення вело до піднесення революційного руху, що особливо яскраво проявилось в чотирьох імперіях — Австро-Угорській, Німецькій, Османській і Російській.

Німеччина, на відміну від своїх майбутніх супротивників, готувалася до війни завчасно й устигла до її початку зробити значно більше. Високий розвиток монополій у країні забезпечив порівняно швидко перебудову народного господарства на воєнний лад. Швидка мілітаризація Німеччини призвела до того, що її воєнно-промисловий

потенціал став вищим, ніж у противників. Проте ця перевага була тимчасовою і з крахом планів «блискавичної війни» привела до катастрофічного стану в економічному житті і до загострення внутрішньополітичної обстановки. Війна принесла німецькому народові мільйони убитих і покалічених, виснаження сировинних, матеріальних і продовольчих ресурсів. Для реалізації розробленої влітку 1916 р. гігантської програми озброєння було засновано спеціальне управління під керівництвом генерала Гренера, яке спиралося на великі концерни. Результатом панування диктатури воєнно-державного монополістичного капіталізму стало прийняття 5 грудня 1916 р. закону «Про допоміжну службу вітчизні», який завершив мілітаризацію праці у Німеччині, тобто введення трудової повинності всіх чоловіків від 17 до 60 років. Усе це неминуче привело до загострення політичної ситуації у Німецькій імперії.

Уже 28 липня 1914 р. Німеччиною прокотилася хвиля антивоєнних виступів і мітингів. У 1915–1916 рр. наростав як антивоєнний рух, так і економічні страйки робітників. Усього в 1916 р. страйкувало понад 130 тис. робітників. Навесні 1917 р. класова боротьба зробила величезний якісний стрибок вперед. Саме з цього часу під впливом загострення класових суперечностей у країні і Лютневої революції у Росії криза набула загальнонаціонального характеру. На чолі революційної антивоєнної боротьби стояли німецькі ліві соціалісти К. Лібкнехт, Р. Люксембург, К. Цеткін, Ю. Мархлевський та інші, які об'єдналися в групу „Спартак“.

Для відвернення кризи навесні 1917 р. за настійною вимогою канцлера Т. Бетман-Гольвега кайзер Вільгельм II обнародував „Великоднє послання“, в якому оголосив про демократизацію після війни виборчого права в Пруссії. Проти виступили праві пангерманські кола і верховне військове командування, які домоглися 13 липня 1917 р. відставки канцлера Бетман-Гольвега і призначення на його місце Міхаеліса. У Німеччині фактично встановилася диктатура Гінденбурга-Людендорфа. Однак під тиском блоку католицької партії „Центр“, прогресистів і соціал-демократів рейхстаг у липні 1917 р. прийняв резолюцію про прагнення „до миру на основі порозуміння“. Новопризначений канцлер Міхаеліс заявив, що буде дотримуватися резолюції рейхстагу. Але це не відвернуло подальшого наростання кризових явищ, що проявилось і в урядовій кризі: до листопада 1918 р.

в Німеччині змінилося ще кілька канцлерів (Міхаеліс, Гертлінг, Макс Баденський).

Політична боротьба і страйковий рух продовжували зростати у 1918 р. Могутній страйк за участю 1,5 млн. робітників відбувся наприкінці січня на підприємствах військової промисловості. У червні-вересні широкий антивоєнний страйковий рух охопив усю Німеччину. На нелегальній конференції групи „Спартак“ 7 жовтня 1918 р. були розроблені заходи по підготовці збройного повстання і прийнята програма народної революції. Новий канцлер Макс Баденський обіцяв провести демократичні реформи і підписати мир намагався відвернути революцію. Рейхстаг прийняв закони про „парламентаризацію“, внесення змін до виборчої системи. Але ці спроби реформ не могли зняти напруги загальнонаціональної кризи. Німеччина на момент завершення світової війни стояла на порозі революції.

Метою революції була боротьба за вихід Німеччини з війни, скинення кайзерівської монархії і встановлення республіки, введення демократичних свобод. Головними рушійними силами революції виступили робітничий клас, дрібна буржуазія, солдати. Вона поділяється на три періоди: I — з 3 по 10 листопада 1918 р.; II — з 10 листопада по 21 грудня 1918 р.; III — з 21 грудня 1918 р. по 19 січня 1919 р. Особливість революції в тому, що вона розпочалася не в центрі, а в провінції. Початком її стало Кільське повстання військових моряків 3 листопада. Їх підтримали робітники, які по всій країні почали створення рад.

9 листопада берлінські робітники і солдати місцевого гарнізону підняли збройне повстання. Під натиском революції кайзер Вільгельм II утік до Голландії. Німеччина була проголошена республікою. 10 листопада на чолі з правим соціал-демократом Ф. Ебертом був створений уряд, який отримав назву Рада народних уповноважених. 12 листопада вона опублікувала програму революційних перетворень: у 1919 р. мав бути запроваджений 8-годинний робочий день, розширена система соціального страхування, профспілки визнавалися представниками робітників, котрі отримували право укладати колективну угоду з підприємцями. 16–21 грудня відбувся I з'їзд Рад, який проголосував за передачу вищої законодавчої та виконавчої влади Раді народних уповноважених.

30 грудня 1918 р. з представників групи „Спартак“ і лівих соціал-демократів була створена Комуністична партія Німеччини (КПН), яка закликала до встановлення диктатури пролетаріату. На початку січня 1919 р. комуністи організували в Берліні страйки і демонстрації під лозунгами „Геть уряд Еберта-Шейдемана!“ і закликали до повалення Ради народних уповноважених. Місто було оточене урядовими військами. Нерівна боротьба тривала 10 днів. Придушенням повстання керував соціал-демократ Носке. 15 січня було схоплено і вбито вождів німецького пролетаріату К.Лібкнехта і Р. Люксембург.

19 січня відбулися вибори до Національних зборів, які принесли перемогу поміркованим партіям. Був сформований коаліційний уряд із представників соціал-демократів і центристів на чолі з Ф. Шейдеманом.

Комуністи та ліві соціал-демократи здійснили нову спробу революційного виступу, цього разу в Баварії. 13 квітня 1919 р. була проголошена Баварська Радянська Республіка. Революційні сили створили уряд під назвою Комітет дії на чолі з комуністом Є.Левіне і запроваджували більшовицьку програму: введення робочого контролю на виробництві, націоналізація банків, формування Червоної Армії, створення революційного трибуналу, встановлення порядку в розподілі продовольства та інших товарів. Однак уряд не вирішив аграрного питання, відмовився від скликання всебаварського з'їзду Рад, не одержав підтримки від керівництва КПН. Через три тижні урядові війська ліквідували Баварську Радянську Республіку.

Наслідком цих подій став спад революційного руху в Німеччині та прийняття у Веймарі нової німецької конституції, що оформила Веймарську республіку. Веймарська конституція була прийнята Національними зборами 31 липня 1919 р. в умовах складної і суперечливої розстановки внутрішньополітичних сил. Це знайшло відображення у парадоксальному формулюванні статті 1 конституції, яка проголошувала: “Німецька імперія є республікою”. Законодавча влада належала загальноімперському рейхстагу і парламентам (ландтагам) 18 земель. Вибори в рейхстаг проводилися раз у чотири роки. Згідно цього основного закону, вводилося загальне виборче право для чоловіків і жінок з 20 років, демократичні права і свободи; рейхстаг розширював коло своїх повноважень (зовнішня політика, колоніальні справи, питання підданства, свободи пересування, імміграції та еміграції, монетна справа, митниці, оборона країни, пошта, промисловість, залізниця, торгівля, банки, законодавство); уряд формувався

більшістю парламенту і відповідав перед ним, канцлер був парламентським міністром; велику владу мав президент, що обирався на сім років загальним голосуванням. Він був головнокомандуючим, призначав і звільняв міністрів і канцлера, розпускав рейхстаг і призначав вибори. Першим президентом став соціал-демократ Еберт. Отже, революція в Німеччині завершилася створенням демократичної республіки президентського типу. Залишки феодально-абсолютистських порядків були ліквідовані. Веймарська конституція 1919 р. привела у відповідність капіталістичні основи німецького суспільства з його політичною надбудовою.

В *Австро-Угорщині* від початку війни запанувала жорстока реакція і фактично встановилася військова диктатура. Конституційні гарантії були скасовані, а опозиційна преса закрита. Парламент протягом перших двох років не скликався. За час війни було проведено понад 500 судових процесів за звинуваченням у “русифільстві”. Проте кожен рік війни невблаганно наближав “клаптикову” Габсбурзьку монархію до розпаду. Криза імперії проявилася не тільки у гострій відкритій і прихованій боротьбі пригноблених слов’янських народів, але і в суперечностях між Угорщиною та Австрією. У червні 1916 р. в угорській палаті утворилася група депутатів, яка виступала проти диктатури Тіси в Угорщині і проти австро-угорського союзу з Німеччиною, закликаючи до зближення з Англією та Францією. Ознакою політичної кризи в імперії Габсбургів стало вбивство у жовтні 1916 р. лідером австрійських соціал-демократів Фр. Адлером голови австрійської ради міністрів графа Штюрка.

У зв’язку з великими поразками австро-угорської армії у 1914 і 1916 рр. почали посилюватися антивоєнні настрої. Перші активні виступи трудящих проти війни, які злилися з національно-визвольною боротьбою, відбулися в Галичині, Словаччині, Чехії. На піднесення національно-визвольного і робітничого руху в Австро-Угорщині могутній вплив справила Лютнева революція в Росії. Хвиля бурхливих мітингів, антивоєнних демонстрацій і робітничих страйків у березні-травні 1917 р. прокотилася по всіх основних промислових центрах, що змусило піти у відставку уряд Тіси в Угорщині. Найбільшого розмаху робітничий і національно-визвольний рух набрав у Чехії. Страйкарі вимагали термінового проведення соціально-економічних реформ, припинення війни і надання Чехії національного самовизначення.

14 січня 1918 р. в Австрії розпочався загальний політичний страйк, у якому взяло участь 700 тис. робітників. Виступи перекинулися на армію. Виникли навіть перші Ради робітничих депутатів. Влітку і восени 1918 р. в Австро-Угорщині склалася революційна ситуація. Масового характеру набрало дезертирство з армії. Почався політичний розвал імперій Габсбургів. У жовтні чехи, югослов'янські народи і поляки заявили про розрив з нею і розпочали створення самостійних держав. Національно-визвольна боротьба слов'янських народів, виступи австрійських та угорських робітників і солдатів у жовтні-листопаді 1918 р., наступ італійської армії змели імперію Габсбургів з історичної сцени. Восени 1918 р. в Австро-Угорщині відбулася демократична революція і 31 жовтня династія Габсбургів офіційно припинила своє існування.

У результаті революції 12 листопада 1918 р. Австрія була проголошена республікою. Остаточний державний устрій нової республіки оформили Установчі національні збори, вибори в які відбулися 16 лютого 1919 р. Був сформований коаліційний уряд, у якому найважливіші державні посади зайняли соціал-демократи: К. Реннер став державним канцлером, Ю. Дейч — військовим міністром, О. Бауер — міністром закордонних справ. Вони разом з представниками Християнсько-соціальної партії і Німецької національної партії з успіхом відстояли і зміцнили підвалини демократії та ринкової економіки в Австрії.

Революційні події в Австрії безпосередньо вплинули на Угорщину. Коли в Будапешті стало відомо про них, на вулиці міста вийшли озброєні робітники і солдати. Вночі з 30 на 31 жовтня вони зайняли всі стратегічні пункти угорської столиці. Влада перейшла до рук Національної ради, яку очолив лідер буржуазної партії незалежності граф М. Карої. 16 листопада 1918 р. новий уряд проголосив Угорщину республікою. Почалася демократизація суспільства: запроваджувалося загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні, приймалися закони про свободу зібрань і союзів, планувалося провести аграрну реформу і частину землі передати безземельним селянам. Але зовнішнє становище молодої республіки залишалося важким, що негативно позначилося на ситуації всередині країни. Внутрішніми труднощами прагнула скористатися створена 24 листопада 1918 р. Комуністична партія Угорщини на чолі з Белою Куном, який вирішив перенести досвід російської Жовтневої

революції на береги Дунаю. Країни Антанти намагалися попередити революцію в Угорщині й 19 березня 1919 р. запропонували ввести в країну свої війська. Але цю пропозицію негативно зустрів угорський народ і уряд Карої пішов на переговори з соціал-демократами про створення нового коаліційного кабінету міністрів. Тим часом соціал-демократи вирішили об'єднатися з комуністами і 21 березня 1919 р. була створена об'єднана Соціалістична партія Угорщини, яка проголосила про взяття влади в свої руки.

Того ж дня робітничі загони роззброїли поліцію і жандармерію Будапешта, захопили найважливіші пункти столиці: вокзали, пошту, телеграф, мости через Дунай. Водночас був створений уряд - Революційна урядова рада на чолі з соціал-демократом-центристом Ш.Гарбаї. Пост народного комісара закордонних справ зайняв Б.Кун. Уряд проголосив про створення Угорської Радянської Республіки. Для захисту революції створювалася Червона Армія, а для боротьби з контрреволюцією — революційні трибунали. Для керівництва економікою була заснована Вища рада народного господарства. Відмінялися чини й звання, церква відокремлювалася від держави, націоналізувалися банки, великі й навіть дрібні підприємства, транспорт, скасовувалося поміщицьке землеволодіння, запроваджувався 8-годинний робочий день, підвищувалася заробітна плата, вводилося загальне страхування від нещасних випадків і в разі хвороби, безплатне медичне обслуговування. Разом з тим, радянський уряд допустив ряд серйозних помилок, які значно звузили соціальну базу революції, загострили внутрішньополітичну ситуацію в країні і привели до створення широкого антирадянського фронту. Його соціальну опору склала значна частина селянства, дрібнобуржуазних верств і навіть робітників. Цей фронт підтримували країни Антанти.

16 квітня 1919 р. наступ проти Угорської республіки розпочали румунські, а згодом чехословацькі війська, проти яких діяла 300-тисячна угорська Червона Армія. Румунські й чехословацькі війська у квітні-травні 1919 р. відтіснили її до р. Тиса, захопивши майже половину території Угорщини. Влітку в угорських містах відбулися антирадянські повстання, фронт практично розвалився. Уряд не контролював ситуацію в країні, яка перебувала в економічній блокаді. 1 серпня 1919 р. праві соціал-демократи домоглися рішення про відставку радянського уряду. 4 серпня 1919 р. румунські війська увійшли в Будапешт. Угорська Радянська Республіка, проіснувавши

133 дні, зазнала краху. Наприкінці 1919–1921 рр. в Угорщині був установлений хортистський режим — авторитарна влада регента держави адмірала М.Хорті поєднувалася з діяльністю парламенту (Національних зборів) і збереженням деяких елементів парламентської демократії.

На початку 1918 р. чеські депутати австрійського парламенту прийняли декларацію з вимогою утворення суверенної держави. У Празі був створений Національний комітет, який об'єднав усі політичні партії і встановив тісний зв'язок з Чехословацьким національним комітетом у Парижі, який очолював відомий політичний діяч Т.Масарик. Національний комітет 28 жовтня 1918 р. оголосив про створення Чехословацької держави. 30 жовтня Словацька національна рада проголосила про відокремлення Словаччини від Угорщини та її приєднання до чеських земель. 14 листопада Національні збори, сформовані шляхом розширення складу Національного комітету, проголосили Чехословаччину республікою і вибрали президентом Масарика. Під впливом революції в Угорщині, 16 червня 1919 р. в м. Прешові була проголошена Словацька Радянська Республіка, яка, щоправда, протрималася тільки до 7 липня і впала після виведення угорської Червоної Армії з її території. 20 лютого 1920 р. Національні збори прийняли конституцію, чим завершилося формування Чехословацької буржуазної республіки. Об'єднання чеських земель і Словаччини створило сприятливі умови для їх подальшого розвитку в рамках єдиної держави. Водночас, виходячи з тези Масарика про єдину „чехословацьку націю“, конституція фактично відкидала самобутність словаків. Рівноправність національностей трактувалася лише як мовно-культурна. Першим президентом Чехословаччини було обрано Масарика. У 20-х рр. Чехословацька республіка (ЧСР) перетворилася на високорозвинену європейську державу. Проте словацькі й закарпатські землі за рівнем розвитку відставали від чеських і моравських. Життєвий рівень там був нижчим, що породжувало невдоволення та соціальну напругу.

Влітку 1918 р. розпочалося відновлення незалежності Польщі. Російський радянський уряд декретом від 29 серпня 1918 р. анулював усі договори про поділи Польщі. 6 листопада в Любліні виник перший незалежний уряд на чолі з лідером галицької соціал-демократії І.Дашинським, який проголосив Польщу народною республікою. Створена у Варшаві 11 листопада Регентська рада передала владу

лідеру буржуазії Ю. Пілсудському, який став “начальником держави” і створив новий уряд на чолі з правим соціалістом Є.Морачевським. Формування Польської республіки — Другої Речі посполитої — було завершено встановленням її кордонів за рішенням Паризької мирної конференції і прийняттям буржуазно-демократичної конституції у березні 1921 р. Вона затвердила республіканський лад з двопалатним парламентом і урядом, відповідальним перед сеймом. Главою держави вважався президент, якого обирали на спільному засіданні палат. Конституція проголошувала демократичні свободи, національним меншинам надавалася національно-культурна автономія. Однак через кілька років гостра економічна криза привела до державного перевороту. 12 травня 1926 р. вірні Пілсудському війська увійшли до Варшави. Президент та уряд склали свої повноваження і був установлений диктаторський режим Пілсудського, що одержав назву “санация”. Водночас у Польщі продовжували існувати партії, сейм та опозиція, яку склали ліві сили.

Восени 1918 р. активізувався національно-визвольний рух південнослов'янських народів, які входили до складу Австро-Угорської монархії. 5 жовтня у Загребі (Хорватія) виникло Народне віче словенців, хорватів і сербів, яке 29 жовтня проголосило про розрив зв'язків з Австро-Угорщиною і створення незалежної Держави словенців, сербів і хорватів. В умовах завершення світової війни і територіальних претензій з боку Італії молода держава змушена була піти на тісний союз з Сербією. Остання не приховувала планів об'єднати всі південнослов'янські землі під своєю егідою. У результаті переговорів Народного віче з сербським урядом була досягнута угода і 1 грудня 1918 р. у Белграді проголошено створення об'єднаного Королівства сербів, хорватів і словенців на чолі з сербською династією Карагеоргієвичів і скупщиною (парламентом). До складу нової держави ввійшли Сербія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Далмація, частина Македонії і Чорногорія. У 1921 р. була ухвалена конституція, що закріплювала владу династії Карагеоргієвичів, унітаризм, централізм. Парламентаризм проіснував до 1929 р., коли король Олександр здійснив державний переворот. Він відмінив конституцію, розпустив парламент і заборонив діяльність усіх політичних партій, що привело до встановлення монархічної диктатури. У жовтні 1929 р. Королівство сербів, хорватів і словенців було перейменовано в Королівство Югославія.

Найболючіше події Першої світової війни позначилися на **Російській імперії**. Військові поразки, великі втрати в армії, розвал народного господарства, голод у промислових центрах, дезорганізація урядового апарату настроїли проти царизму найширші верстви населення. Особливо ускладнилося становище у країні після поразок 1914–1915 рр. і посилення впливу на політичне життя військово-промислових і великих монополістичних об'єднань. Ситуацію не могло виправити навіть створення Центрального і галузевих військово-промислових комітетів, керівництво якими знаходилося у руках великої буржуазії. Не допомогло також призначення у серпні 1915 р. імператора Миколи II головнокомандуючим російською армією, генерала Алексєєва — начальником штабу збройних сил, генерала Поливанова — військовим міністром. Різко посилилася боротьба між царем і урядом на чолі з І. Горемикіним, з одного боку, і IV Державною думою, з другого. Горемикін спочатку прагнув обмежити діяльність Думи „тільки законопроектами, викликаними потребами війни“, а потім при підтримці правої меншості в уряді вимагав її розпуску.

Яскравим проявом кризи самодержавства у Росії і занепаду царського режиму стала „распутінщина“. Распутін (Нових) Григорій (1864 або 1865 року народження) — останній фаворит Миколи II та імператриці Олександри Федорівни. Він народився у селянській сім'ї у селі Покровське Тобольської губернії. У молодості був конокрадом. Потім зійшовся з сектантами, відвідав багато монастирів і святих місць. Фактично під маскою релігійного фанатика вів розгульне життя, у зв'язку з цим і одержав прізвисько Распутін. Одночасно, володіючи певними екстрасенсорними здібностями, здобув ореол „святого старця“, „сибірського пророка“, „цілителя“. У 1904–1906 рр. ректор Петербурзької духовної академії Феофан допоміг Распутіну увійти у вищі кола петербурзької аристократії, а потім і в царський палац. Распутін зумів переконати царя і царицю, що тільки він своїми молитвами зможе врятувати хворого на гемофілію спадкоємця Олексія і забезпечити підтримку з боку Бога всьому правлінню самодержця. В останні роки царського режиму він користувався необмеженим впливом на всю монаршу сім'ю. За його рекомендаціями призначалися і зміщувалися особи вищого церковного і державного апарату. Распутін також використовував свою владу для ведення розпусного способу життя, який став відомим у країні. Проти нього склалася змова. Намагаючись врятувати царську владу від остаточної

дискредитації, монархісти на чолі з князем Юсуповим 17 грудня 1916 р. вбили Распутіна (головними виконавцями були також великий князь Дмитро Павлович, великий поміщик В.Пуришкевич, поручик С. Сухотін і військовий лікар С. Лазаверт).

Криза верхів, поразки і важке становище на фронті, величезні жертви Росії у війні, проблеми з постачанням продтоварами — все це створило в Російській імперії нову революційну ситуацію. По країні прокотилася хвиля антивоєнних виступів, робітничих страйків і демонстрацій, які охопили не тільки великі промислові центри, але й національні окраїни і навіть армію, де в окопах і на зборах говорили про неспроможність уряду керувати державою і засилля корумпованої верхівки. На початок 1917 р. становище стало вкрай напруженим, трудящі вимагали миру, хліба, волі. Напружена атмосфера політичної боротьби поставила Росію перед перспективою нової революції. Вона розпочалася наприкінці лютого 1917 р. і не лише спричинила крах імперії, але й полегшила завдання європейським народам — полякам, чехам, словакам, угорцям, сербам, хорватам, словенцям, фінам, естонцям, литовцям, латишам — відродити або створити свою державність.

Російська революція 1917 року послідовно пройшла два етапи: перший — Лютнева буржуазно-демократична революція; другий — Жовтнева пролетарська (соціалістична) революція (до 1927 р. вживався, як правило, термін Жовтневий переворот, а потім — Велика Жовтнева соціалістична революція). Упродовж них відбулися зміни в державному устрої, пов'язані з розпадом і припиненням існування Російської імперії, проголошенням республіки, а також з завоюванням і консолідацією політичної влади в руках партії більшовиків. Разом з тим, революційний рух в українських землях у 1917–1921 рр. проходив у гострій і драматичній боротьбі, яка, втім, так і не призвела до утвердження в післявоєнному світі незалежної української державності. Революційні події на просторі Російської імперії привели до створення тільки низки радянських республік — Росії, Білорусії, України, Закавказької Федерації у складі Азербайджану, Вірменії, Грузії, які наприкінці 1922 р. об'єдналися в єдину федеративну державу Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Поразка в Першій світовій війні держав Четверного союзу, до якого входила й *Османська імперія*, мала для неї величезні історичні та геополітичні наслідки. Підписання Мудроського перемир'я 30 жовтня 1918 р. хоча й завершило перебування Великої Порти в стані війни, але,

водночас, призвело до величезних потрясінь імперії, яка ще на кілька років поринула в ситуацію національно-визвольної війни і революційних подій, що в кінцевому підсумку мало своїм наслідком її розпад.

Гостра боротьба держав Антанти за «турецьку спадщину» завершилася підписанням Севрського договору 10 серпня 1920 р. Туреччина відмовилася від арабських володінь, визнала протекторат Англії над Єгиптом, а Франції — над Марокко і Тунісом, втратила Судан і володіння на Аравійському півострові, визнала британську анексію Кіпру. Ряд турецьких територій відійшов до Греції. Анатолія поділялася на французьку та італійську сфери впливу і тільки район Анкари залишався турецьким. Зона проток підлягала повному роззброєнню і передавалася під контроль міжнародної комісії. Туреччина позбавлялася флоту, а її армія не могла перевищувати 50 тис. чол.

Фактично Севрський договір позбавляв Туреччину незалежності, але він був зметений антиімперіалістичною національно-визвольною революцією. 24 липня 1923 р. був укладений Лозаннський договір з турецьким урядом Кемаля Ататюрка. Він припинив стан війни між Туреччиною і державами Антанти, юридично оформив розпад Османської імперії і зафіксував нові турецькі кордони. У протоках вводилася свобода судноплавства як у мирний, так і воєнний час. Договір означав міжнародне визнання незалежної Турецької держави з республіканською формою правління.

Революційні події в Росії, а також в інших державах призвели до сутнісних територіально-політичних змін у Європі, зокрема, до відродження Польської держави (Друга Річпосполита), проголошення незалежності Латвії, Литви, Естонії, Фінляндії, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців, Австрії, Угорщини, а також створення радянських республік — Росії, Білорусії, України, Закавказької Федерації у складі Азербайджану, Вірменії, Грузії. Таким чином, упродовж 1917–1919 рр. у результаті завершення Першої світової війни і здійснення революцій у Росії, Німеччині, Австро-Угорщині, Османській імперії відбулися кардинальні територіально-політичні зміни, на карті Європи виникла низка нових держав, що було закріплено відповідною системою міжнародних договорів та угод у контексті роботи Паризької мирної конференції.

Велика війна 1914–1918 рр. мала доленосні наслідки для Європи і світу в історичному, політичному, психологічному, міжнародному плані. Ініційована світовою війною революціонізація низки країн

Європи й Азії, насамперед Російської імперії, призвела до встановлення політичної влади у формі диктатури пролетаріату на одній шостій частині планети. Перша світова війна та революції змінили не тільки політичну карту світу, але й на багато десятиріч визначили нові тенденції світового розвитку, пов'язані з протистоянням між капіталізмом і соціалізмом, тоталітаризмом і демократією, колоніалізмом і національно-визвольними рухами.

Джерела і література

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. — Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О. Реєнт; Ред. кол.: В. А. Смолій (голова). НАН України. Інститут історії України. — К.: ТОВ «Видавництво „КЛІО“», 2014. — 784 с.
2. Віднянський С.В. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації: (До 90-річчя початку Великої війни) / С.В. Віднянський // Історичний журнал : Наукове громадсько-політичне видання. — 2004. — № 9. — С. 7–15.
3. От миропорядка империй к имперскому миропорядку / Отв. ред. Ф.Г. Войтоловский, П.А. Гудев, Э.Г. Соловьев. — М.: НОФМО, 2005. — 204 с.
4. Первая мировая война, Версальская система и современность. Сборник статей. — СПб., 2012. — 350 с.
5. Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных Архивов: Материалы Международной научной конференции 7 сентября 2004 года. — М.: Наука, 2006. — 388 с.
6. Сыч О.И. Национальный аспект Версальской системы / О.И. Сыч // Вопросы истории. — 2004. — № 1. — С.126–133.
7. Троян С.С. Немецкая Mitteleuropa: историческая ретроспектива (немецкие планы создания Серединной Европы конца XIX — начала XX века) / С.С.Троян, В.П.Фисанов. — Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. — 96 с.
8. Троян С.С. Структурно-функціональний вимір системного підходу в дослідженнях міжнародних відносин і дипломатії доби Модерну: «європейський еквілібріум» / С.С.Троян, А.М.Киридон // Науковий вісник Дипломатичної Академії України. Вип. 23. Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. Ч. I. Серія «Історичні науки» / За заг. ред. В.Г.Ціватого, Н.О.Татаренко. — К., 2016. — С. 199–205.

9. Цимбаев К.Н. «Дух 1914-го года»: военно-патриотический дискурс в Германии накануне Первой мировой войны // Первая мировая война: взгляд спустя столетие. 1914: от мира к войне: доклады и выступления участников III Международной научно-практической конференции. — М.: Изд-во МНЭПУ, 2015. — С.648–657.
10. Leonhard J. Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges / Jörn Leonhard. — München: Verlag C. H. Beck, 2014. — 1157 S.
11. Münkler H. Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918 / Herfried Münkler. — Berlin: Rowohlt, 2013. — 928 S.
12. Neiberg Michael S. Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków / Michael S. Neiberg. — Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. — 352 s.

Наталія Венгер

НЕСТОР МАХНО ТА «НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ» НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Проблема махновського руху та його дій на території менонітських і німецьких поселень до теперішнього часу була темою численних досліджень. Незважаючи на значний обсяг накопиченого фактичного матеріалу [2; 5; 6; 22; 23; 48; 51; 52], розуміння комплексу проблем «махновці і іноетнічне населення на Півдні Російської імперії» все ще залишає великий простір для інтерпретацій. У цьому розділі ми не ставимо на меті провести реконструкцію подій історії махновщини. Наше дослідження буде своєрідною відповіддю тим нащадкам жертв (або спостерігачів) трагедії, які, згадуючи про статистику жертв набігів Української повстанської армії на колонії Півдня України в 1919 р., вважають, що саме вони було головним об'єктом ненависті махновців. Вони також намагаються отримати від дослідників відповідь на питання про те, що саме було причиною тієї відчайдушної ненависті, яка була спрямована на мешканців німецьких та менонітських колоній.

Зрозуміло, що сам факт присутності насильства, як би ми не засуджували його, не викликає подиву і, слід визнати, є супутником революцій, війн та військових дій, що їх супроводжують. І передісторія (розвиток «німецького питання» в XIX ст., антинімецьке

законодавство 1915–1916 рр., обставини 1917 року, окупація 1918 р. [8; 14–21; 43]), і поточні події давали «настанову на жорстокість». Однак, як відомо, одна й та ж сама конфліктна ситуація в кожному певному випадку призводить до різного ступеня прояву агресії в конфлікті, й амплітуда агресії може коливатись від самозахисту до каральних операцій — «апофеозу терору». Аналізуючи події, ми будемо міркувати про патерни поведінкових характеристик військових контингентів Н. Махна як народної селянської армії, а також спробуємо відповісти на питання: «Настанова на жорстокість була, але як в ній співвідносяться усвідомлене і неусвідомлене, наказ і особиста ініціатива, прогнозоване і те, що виникає ситуативно та підсвідомо?». Наша гіпотеза полягає в тому, що взаємини Махна та його армії з колоністами і менонітами мали етапний характер. Особливості кожного з етапів визначалися об'єктивними обставинами Громадянської війни, участю і позицією двох головних супротивників, а також формуванням певних настроїв стосовно один одного. Динаміка настроїв змінювалась в сторону ескалації ненависті з боку махновців і зростання страхів з боку менонітів. Етап максимального прояву конфлікту призвів до найбільших жертв восени 1919 р. Додамо, що ключовими для розуміння даної проблеми є традиційні для селянства тактики терору, бунту, погрому (для махновців), а також почуття віктимності* (для менонітів та німців-колоністів). Оскільки ми аналізуємо психоментальну сторону конфлікту, особливе значення для нашого дослідження набувають джерела особистого характеру: записки, спогади, мемуари. Саме такі матеріали не тільки презентують два протилежних табори, дозволяючи виявити сюжети зіткнення махновців і німецькомовного населення, але й містять обґрунтування та пояснення емоційної сторони конфлікту — важливої ланки в дослідженні проблеми, яка може доповнити раніше здійснену істориками реконструкцію подій. Ми використовували доступні нам матеріали, що відображають настрої представників різних сторін конфлікту: менонітів і німців [53–57; 59], махновців (записки, спогади, праці Н. Махно та ідейно близьких до нього людей), а також джерела зовнішнього характеру [7; 29–30; 34; 40–42]. І хоча цей перелік не є

---

*Віктимність (комплекс жерти) — схильність суб'єкта до поведінки, яка посилює шанси на здійснення злочину стосовно нього [36].

вичерпним, робота з ними підтвердила їх репрезентативність і інформаційну ефективність.

В якості експозиції конфлікту слід вважати особливості між-етнічних і конфесійних взаємин, які склалися на Півдні Російській імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. Не зупиняючись на детальному аналізі «німецького питання», характеристиці якого присвячені спеціальні роботи сучасних дослідників [8, 14–21; 43], зауважимо, що в ході антиколоністської (кінця XIX ст.) та анти-німецької пропаганди (початку XX ст.) [14, с. 406–443] майже на всіх рівнях російського суспільства склався негативний «презентаційний імідж» німецькомовного населення, в межах якого культивувався образ російського німця — ворога, нахлібника, який досяг добробуту завдяки привілеям та здатен легко зрадити державним інтересам [18]. Разом з тим слід взяти до уваги, що «німецьке питання» як соціальне явище та одна з націоналістичних концепцій, розвивалося непослідовно. У зв'язку з цим елементи антиколоністської пропаганди, зберігаючись у підсвідомості селянства, перебували в стані анабіозу. Разом з тим, в умовах будь-якого соціального конфлікту активація антиколоністських та антинімецьких настроїв була легко прогнозованою.

Зав'язка конфлікту пов'язана з періодом формування Повстанської армії, розробки її тактики та ідеологічного обґрунтування руху. Як відомо, Махно розпочав формування своєї армії з початку 1918 р. До осені 1918 р махновці діяли в межах Олександрівського повіту і вели боротьбу з австро-німецькими окупаційними військами**. До жовтня 1918 р. під командуванням Махна об'єдналося кілька загонів. Восени 1918 р. Махно став керівником повстанського руху в усій Катеринославській губернії, і селяни цілими селами переходили під його керівництво. Махновці були переконані, що німецькі та менонітські колонії співпрацювали з окупаційними військами в 1918 р., були налаштовані контрреволюційно і проявляли готовність підтримувати будь-які сили, які виступають за реставрацію старого монархічного режиму.

Вже на першому етапі встановлення взаємин між колоністами і селянською армією на підвладних атаману територіях Олександрівського

**Загони «Самооборони» (Selbstschutz) формувались колоністами та меннонітами весною 1918 г. Ініціатива їх утворення походила від командування Австро-Угорщини та Німеччини [5].

повіту активно використовувалася тактика терору, відома Махно з теорії і практики анархізму. Терор — політика залякування, придушення політичних супротивників насильницькими методами. Як визначав Г. В. Плеханов в роботі «Білий терор», «це — система дій, що має на меті усунути політичного ворога, поширити страх в його рядах» [9, с. 6–7]. Тероризм — явище, яке по-різному проявляється в різних історичних, політичних, культурних умовах [9, с. 6–7]. Американський дослідник початку ХХ ст. Дж. Хардман, фактично сучасник подій, що згадуються, характеризував терор як «поняття, що використовується для опису методу або теорії, за допомогою якої згуртована група або партія прагне досягти проголошених нею завдань переважно через систематичне використання насильства» [9, с. 9]. Раніше й тепер терор, проявляється у масових акціях залякування: арештах, вбивствах, нанесенні нищівних ударів по суцільним соціальним групам. Махно як анархіст мав підтримувати загальні уявлення анархістів про терор. П.А. Кропоткін також ніколи не заперечував терор, проте його ставлення до доцільності такої тактики було обережним [9, с. 225–243]. Він визнавав окремих терористичний акт як засіб збудження народних мас. Роль лідера Кропоткін бачив, перш за все, в підштовхуванні народу до повстання. Про це свідчать запальні рядки його «Бунтівського духу»: «Коли в якійсь країні загальний стан стає революційним, але дух протесту ще недостатньо розвинений в масах..., тоді саме практичним вчинком вдається меншості пробудити почуття особистого почину і сміливість, без яких неможлива ніяка революція... Найважливіше те, що він будить бунтівський дух, пробуджує в людях сміливість...» [9, с. 229]. Кропоткін закликав до аграрного та фабричного терору і розглядав терор як пропаганду дією, яка повинна бути зрозуміла масам: «Необхідно пам'ятати, що значення кожного терористичного акту вимірюється його результатами і залишеним ним враженням...» [9, с. 235]. Для Кропоткіна вельми важливою була й етична сторона питання: оскільки терористичний акт (або вчинок) — це вбивство людини (людей), провина яких не доведена, такий метод боротьби може бути виправданий лише становищем, соціальним досвідом самого терориста. Терор, як вважав Кропоткін, виправданий тільки тоді, коли він є відповіддю на насильство, і його слід застосовувати лише в виняткових випадках. Експропріацію (заволодіння майном жертви) як частину терору Кропоткін заперечував [9, с. 231].

Ідея анархічного терору знайшла практичне втілення в умовах Першої російської революції 1905–1907 рр. Це простежується, наприклад, на сторінках листка «Хліб і Воля» (видавався в Женеві в 1905–1906 рр.). «Мета фабричного і аграрного терору, — йшлося в одній з його публікацій, — довести фабриканта і землевласника саме до того, щоб вони молилися лише про порятунок своїх шкур» [Там само, с. 244]. В одному з номерів анархістського листка «Хліб і воля» був надрукований «Нарис анархістського руху в Катеринославі» (за 1906 р.), де описувався один з терактів, який був здійснений робітниками однієї з фабрик проти менонітів-підприємців. Автор повідомляв: «... Був важко поранений пострілом директор заводу Езау. Він прямував в екіпажі по багатолюдній Озерній вулиці. Після першого пострілу дружина його, що їхала з ним, кинулася до нього і закрила його собою. Той, хто стріляв, щоб не влучити в жінку, припинив стрілянину. Директор заводу Езау [був покараний, оскільки] видав поліції багато своїх робітників. Злочинець зник. Після замаху на життя директора заводу Езау соціал-демократи розповсюдили слух, що робочі [виступили] проти цього замаху, тому що цей директор мав ліберальні погляди. Але робочі на великому мітингу одноголосно висловили свою солідарність з цим актом» [Там само, с. 234].

Інша анархістська група — «Безвладдя», що утворилася в Парижі в 1905 р., поширювала звернення з пропагандою тактики «масових вбивств, підпалів, пограбувань» [Там само с. 245]. Журнал «Бунтівник» закликав анархістів до терору без мотивації, покликаному бути «вічним нагадуванням про вічну вину» [Там само, с. 248]. Події 1917 р. продемонстрували, що практика терору, яка раніше практикувалась та була відома суспільству, проявила здатність до поширення. Від терору не відмовлялася а ні одна з партій та військових сил. В умовах війни кожна з них перетворилася на справжню систему організованого насильства.

Ідея про терор отримала практичний розвиток у махновському русі. Махно зізнався, що був недостатньо обізнаний в практичних положеннях анархізму. Разом з тим, він писав, що «знання практичних ідеалів ... ніде не можна почерпнути окрім як в безпосередніх діях тих широких трудових мас, заради яких і силами яких ми до цього часу намагалися розчистити шлях розвитку революції» [41, с. 215]. До дій проти контрреволюції лідер закликав підходити «без доктринерства, прямо. Тоді трудове селянство зрозуміє нас (1918)» [41, с. 229]. Таким

чином, сам Махно, будучи плоть від плоті селянином, усвідомлював, що терор як теорія, виправдана і обґрунтована теоретиками анархізму, був мало зрозумілим солдатам його армії. Тобто уявлення про терор, які були наявні в середовищі інтелігенції (на рівні теорії) й поміж селянства (як реальна практика), істотно відрізнялися. У зв'язку з цим слід погодитися з висловом дослідника В. Д. Єрмакова, який іменує махновщину «анархізмом дії» [33]. Для махновців терор виступав як засіб відновлення справедливості через практичне застосування принципу «все відібрати та розподілити», тобто такої тактики, яка відновлює ідеал рівності на засадах звичаєвого права, не вимагаючи при цьому будь-якого пояснення. Масова підтримка терору народними масами обумовлювалась тим, що прихильники цієї тактики були переконані, що реальні проблеми суспільства можуть бути вирішені механічно (зло буквально можливо було «відсунути», скасувати, зруйнувати), а не через довгий болісний пошук суспільного консенсусу [3, с. 500]. З цієї причини майже півстоліття чи не головним засобом впливу на владу і навколишній соціум було насильство, а не цивілізований діалог.

Анархічний терор і його місце в селянській свідомості. Терор як тактика анархізму, яку напівсвідомо підтримували селяни, облаштувався на сприятливому ґрунті, підготовленому проблемами російської модернізації, віковим соціальним досвідом селянства, традицією малоросійського бунту. Влада розпадалася, і суспільство на деякий час залишилося наодинці з собою, своїми численними соціальними проблемами, у стані світоглядної розгубленості. Як писав у мемуарах А. І. Денікін, «шість режимів, що змінилися до того на Україні, і явна слабкість всіх їх, викликала взагалі в народі загострення тих пасивно-анархічних тенденцій, які були в ньому закладені одвічно, викликали неповагу до влади взагалі, незалежно від її змісту» [30, с. 105]. Тимчасова хиткість влади надавала сили селянському руху, члени якого прагнули фактично повністю та самостійно покінчити з поміщицьким землеволодінням [32, с. 151]. «Чорний переділ» для селян проявлявся в розгромі осередків економічної і духовної культури, підриві господарських зв'язків з містом. Мріючи про перерозподіл землі та встановлення справедливого суспільства, селяни опинилися в стані війни «проти всіх» [11]. Менонітів і колоністів махновці асоціювали зі старими порядками, вважали агентами влади і монархічного ладу, які противляться реалізації їх «природного права» на землю.

Терор (у формі розбійного грабунку) був важливим стимулом повстанського руху. Як стверджують дослідники махновщини, чи не єдиним, привабливим для повстанців факторами були акти експропріації і розподілу майна. Про це також свідчать, наприклад, спогади білогвардійського офіцера А. В. Біпецького, який дивом вижив в махновському полоні і погодився служити в Повстанській армії: «У Махна була ідеологія грабежу. Махно міняв свої ідеї миттєво, якщо це було вигідно. Переважна більшість людей особливо ідеологією не цікавилася» [29, с. 783]. І, хоча в 1918–1919 рр. Махно видавав укази про заборону грабежів і самостійних реквізицій, накази про покарання та розстріли у випадках пограбування застосовувалися далеко не завжди [41, с. 15].

У зв'язку з проблемою, що вивчається, слід звернути увагу на результати дослідження історика О. Г. Буховець, в якому була проаналізована ступінь впливу усної агітації на свідомість селян. Дослідження довело, що ефективність такої пропаганди була низькою і становила від 1,1 до 7,6 % [12, с. 191]. Важливо, що Махно агітував не словами, але діями. Саме тому вплив його прокламацій (з вельми лояльними і толерантними думками, які заперечували ті жахливі крайнощі, що спостерігались у махновському русі) була низькою і мало визначала поведінку його армії, у той час як ступінь впливу особистого прикладу (терору і залякувань) залишалася високою.

Терор і насильство сприймалися членами Української повстанської армії як норма. У складі армії Махна нараховувалась велика кількість демобілізованих солдат, які близько чотирьох років провели на полях битв. Як зазначали більшовики, на початку 1919 р. (етапі співпраці з отаманом), «склад [його] частин — все більше солдати. Кадри чудові. З війни повернулись не менше, ніж унтер-офіцерами, матеріал прекрасний, але вимагає обробки» [7, с. 167]. Війна обумовила часткове «перезавантаження» соціальності селянства, сформувала його нове ставлення до навколишньої дійсності. Насилля стало для багатьох з них способом життя. З полів битв колишні воїни принесли свою ненависть до влади, свої військові навички і, як зауважував Ф. Шнелль, деякі політичні знання [61]. Їх уявлення про справедливість і навколишній світ були іншими, ніж погляди старшого покоління, чий світогляд групувався навколо землі. Це виштовхувало молодь за межі громади, розривало зв'язок між свідомістю поколінь, який і без того був пошкоджений історичними подіями та довгою

відсутністю у зв'язку з війнами та іншими соціальними катаклізмами. Маючи загальне уявлення про політичні процеси, що відбуваються в регіоні, селянство не мало теоретичних знань, проте досить міцно засвоїло найпростіше в теорії революції — ідею необхідності зміни влади. Влада, як джерело зла і експлуатації, мала бути позбавлена легітимності, з нею необхідно було боротися. Відмінною особливістю свідомості селянства була його переважна деструктивність, спрямованості на «негатив». Його виступи найчастіше були націлені «проти», ніж боролись «за» [12, с. 188]. Разом з тим, селянська логіка була побудована на спрощених уявленнях про дихотомічність світового правопорядку, побудовану на протидії між добром і злом. Махно був зрозумілий селянам тому, що його агітація більшою мірою вичерпувалася лише запереченням існуючого становища. Терор як тактика відповідав його меті — завданням боротьби «проти». Махно викладав свою теорію просто і доступно: очистимо світ від минулого і створимо суспільство поза владою, поза державою, але для робітників і селян.

Селяни відчували довіру до Махна. І не тільки тому, що він був таким самим селянином як вони, людиною, яка сформувала себе, побудувавши успішну політичну кар'єру. Їх, мабуть, вразили злидні та розруха, яку селяни знайшли в своїх общинах після повернення. За довгі роки війни і революції економіка держави була остаточно підірвана. Хто відповідь за ці руйнування? Махно був тим лідером, який максимально спростив селянам відповідь на ці запитання. Він вказав на дійсних «ворогів», серед яких також були чітко позначені й німецькомовні колоністи. У зв'язку з цим важливим є питання про те, як тактика терору була пов'язана з позицією Махна з національного питання.

«Німецьке питання» в ідеології і тактиці махновського руху. Інтернаціоналізм був однією з найважливіших теоретичних засад Махно як анархіста. У резолюції, прийнятій в лютому 1919 р. одним зі з'їздів фронтовиків, підвідділів і штабів ім. Батька Махна, було зазначено: «Національний антагонізм, який прийняв в деяких місцях форму єврейських погромів — результат старого віджилого самодержавного режиму ... Перед обличчям революції однаково повстали пригноблені і поневолені всіх національностей... Поневолені всіх національностей, чи вони росіяни, поляки, латиші, вірмени, євреї чи німці, повинні об'єднуватися в одну дружню родину робітників і

селян...» [7, с. 87]. 5 серпня 1919 р. Н. Махно оприлюднив наказ, в якому знаходимо такі слова: «Винних за насильство над мирними трудівниками, до якої б національності вони не належали, очікує ганебна смерть, не гідна революційного повстанця» [1, с. 202].

Відомо, що Махно теоретично виступав як супротивник єврейських погромів. У квітні 1919 р. отаманом було підготовлено звернення, де, зокрема, містилися такі рядки: «Наш революційний обов'язок — виступити голосно, привселюдно проти єврейських погромів ... Ваш революційний обов'язок — припинити у корені будь-які революційні цькування і нещадно розправитися з усіма винуватцями єврейських погромів...» [7, с. 137]. У статті «Єврейське питання», написаній в еміграції, Махно, відповідаючи на численні звинувачення опонентів, стверджував: «Коли свобода і життя єврейства піддавалась гвалтуванню, я всіх гвалтівників знищував» [42, с. 521]. В 1918 р., після інциденту з єврейської колонією № 2, ватажок видав наступний наказ: «Всякий грабіж, вбивство і згвалтування не тільки єврея чи мирного жителя будь-якої іншої національності, але навіть людини, що знаходиться серед наших супротивників — денікінців, без відома штабу має бути покарана розстрілом» [42, с. 522]. У своїх післявоєнних працях Махно досить барвисто повідав про те, як, намагаючись захистити єврейські колонії від погромів, він розпорядився забезпечити селища рушницями і патронами, а в складі його армії було засновано єврейський підрозділ [1, с. 196; 42, с. 523]. Розгром штабу Григор'єва Махно також пояснював антисемітською пропагандою ватажка та його причетністю до погромів [1, с. 197]. Відомо, що захопивши м. Катеринослав, Махно також окремим наказом заборонив єврейські погроми. Однак, по свідченням підприємця П. Гезе — меноніта й представника відомої на Півдні Росії династії борошно-мелів, євреї завчасно зібрали та передали завойовникам кошти (3 000 000 руб.), чим фактично викупили у Махна право на життя [56, с. 24]. Поряд з цим, існує безліч свідчень про те, що махновці мали відношення до погромів, хоча деякі сучасні дослідники, інколи посилаючись на висловлювання самого Махна, інколи заперечують цей факт [55].

За свідченням самого отамана та його найближчого оточення, він позитивно ставився до болгар. У теорії махновського руху болгар розглядалися як етнос, який, поряд з українцями, іспанцями і чомусь китайцями, був відкритий для сприйняття ідей анархізму [51, с. 173].

За деякими відомостями, Махно добре розумів та міг спілкуватись на болгарській мові. За наказом Махно болгарські колонії отримали право на автономію, центром якої мав бути м. Бердянськ. Як відомо, частиною армії Махна були болгарські, грецькі та єврейські підрозділи. Незважаючи на те, що болгари-підприємці, подібно іншим власникам, здійснювали деякий пасивний опір махновським експроприаціям, кривавих конфліктів у представників цієї етнічної групи з махновцями не було помічено [51, с. 176–177]. Разом з цим, більшовики, описуючи ситуацію в Бердянському повіті на початку 1920 р., відзначали, що болгарські поселення також відчували на собі наслідки набігів армії Махна, який «одних [болгар] грабував, інших — нагороджував» [31].

Незважаючи на деяку патетику, яка зустрічається кожен раз в програмних виступах з національного питання, заперечувати присутність національного підтексту як у настроях самого Махна, так і його армії на етапі «персоніфікації зла» було б спрощеним підходом. У рішенні національного питання особливе значення мали як об'єктивні події, вплив теорії анархізму, «старі рахунки», так і нові обставини. До того ж сам Нестор далеко не завжди міг контролювати націоналістичні настрої, які, безумовно, були присутні в свідомості селянства, яке складало більшість його армії.

Проголошуючи себе інтернаціоналістом в закликах і наказах, тобто на папері, на практиці отаман заряджав армію своїм негативізмом до німецьких колоністів і менонітів. Менонітські історики висловлюють припущення, що таке ставлення до представників цієї етнічної групи пояснювалося тим, що в дитинстві Махно був найманним працівником в господарстві колоністів поблизу селища Гуляйполе. Відомо також, що, будучи підлітком, він працював на заводі німецького підприємця Кернера [7, с. 14]. Зауважимо, що коли на початку 1918 р. Махно був звільнений з ув'язнення, він був прийнятий господарем на колишнє місце.

Характер взаємовідносин між Махно і колоністами визначався тим, що останні були для махновців не «вільними трудівниками», а розглядалися як вороги, експлуататори, представники того режиму, який селяни відкидали і разом з їхнім лідером вважали втіленням зла. Перш за все, Махно розглядав місцевих німців та менонітів як військових супротивників. Широко відомо, що меноніти в цілому позитивно зустріли німецьку окупацію на території України і забезпечили іноземцям не тільки теплий прийом, але й невелику

матеріальну підтримку. Як згадує у своїх спогадах В. Ф. Білаш, «з німецьких колоній тягнулися підводи з продовольством» [7, с. 26]. Німецькі солдати боронили й охороняли поміщицькі маєтки, тобто заважали «чорному переділу» [41, с. 210], в той час як меноніти підтримували катування і каральні експедиції, організовані австрійцями. Відомо, наприклад, що на території Миколай-Пільської волості навесні 1918 р. було розстріляно 14 революційно налаштованих мешканців колоній, серед яких також зустрічалися й менонітські прізвища [6, с. 14]. В. Ф. Білаш також цитує розповідь одного з селян, який, виступаючи на Другому з'їзді повстанців, описав каральну операцію німецьких окупаційних військ. Німецькі загони, «захопивши село, в першу чергу пограбували громадську касу, наклали контрибуцію на жителів, розстріляли кілька людей, і, не задовольнившись цією жорстокою розправою, підпалили село» [7, с. 77]. У матеріалах Махна щодо колоністів використовується чітка дефініція «німці-кулаки» [41, с. 262]. Спогади отамана наповнені прикладами актів насильства, які здійснювалися карателями-окупантами [там само, с. 200–202, 219, 226]. Таким чином, слід стверджувати, що саме німецька окупація була тією подією, яка «розбудила» антиколоністську свідомість і перетворила цей конфлікт в етнічний.

Викладаючи історію рейдів Української повстанської армії в своїх спогадах, Н. Махно писав: «При об'їзді цікавих для нас районів Олександрівського та Павлоградського повітів нам довелося вести бої з численними німецько-австрійськими та гетьманськими збройними силами, а також з різного роду загонами німецьких колоністів і куркульських хуторів, озброєних командуванням окупаційних військ і колишньої Центральної Ради» [41, с. 295].

Ідеологія ненависті стосовно німецькомовного населенню знайшла свій відбиток у свідомості махновських селян, які, довіряючи отаману, трафаретно засвоїли твердження Махно про німця як ворога і експлуататора. А. В. Біпецький згадує, як під час своєї короткочасної служби в ланах Повстанської армії він, колишній військовополонений, з кількома іншими махновцями був поселений в садибі самотнього старого меноніта, до якого непрохані постояльці ставилися без поваги, насміхаючись і знущаючись над ним. На питання Біпецького про причини такої поведінки у відповідь він почув наступне: «Тому що вони — сволота, а не люди [йшлося про колоністів]. Ви їх не знаєте. Це зараз вони принішкли, а до війни так з мужиком не хотіли навіть

розмовляти» [29, с. 809]. Характерно, що, коментуючи ці висловлювання, сам Біпецький погоджувався з думкою селянина. І хоча колишній білогвардійський офіцер не уточнює, чому саме у нього склалося подібне ставлення до колоністів, його позиція ще раз підтверджує той факт, що антиколоністська свідомість дійсно була присутня в російському суспільстві на різних соціальних рівнях.

Подальше посилення антинімецьких настроїв пов'язане з підтримкою колоністами дій Добровольчої армії генерала Денікіна (кінець 1918 р. — січень 1919 р.) і формуванням менонітських загонів Самооборони, які або залучалися до участі у військових операціях, або ж виступали самостійно. З менонітів-добровольців в с. Гальбштадт (Молочанськ) був сформований особливий німецький батальйон, який брав участь у боях на Київському напрямку [5, с. 87]. В кінці 1918 — на початку 1919 р. Махно з різним успіхом воював з колоністською та менонітською «Самообороною» в районі Молочної*, і йому було відомо, що солдати цього формування, які в силу пацифістської специфіки свого світогляду не мали навичок ведення бойових дій, проходили підготовку під керівництвом офіцерів німецької та денікінської армій [62, с. 79]. А. І. Денікін визнавав: «Був подвиг, був і бруд. Героїзм і жорстокість. І жалюгідним було виправдання, що там, у червоних, було незрівнянно гірше. Але ж ми, білі, вступали на боротьбу саме проти насильства і гвалтівників! .. Не було й душевного спокою. Кожен день — картина розкрадань, грабежів, насильства по всій території збройних сил. Російський народ... пав так низько, що не знаю, коли йому вдасться піднятися з бруду» [30, с. 92]. Спогади В. Ф. Білаша наповнені прикладами насильства, які були наслідками діяльності Добровольчої армії: «Від'їжджаючи, я подивився у вікно на дорогу, що веде від станції до найближчої німецької колонії. На деревах уздовж дороги бовталися витягнуті людські тіла, поряд топталися солдати. Повішеними були полонені махновці» [7, с. 26]. І далі, як зізнання, лунають слова соратника Махно: «Ворожі табори винищували один одного, катували взятих в полон. Будь-то мобілізований або доброволець, потрапляючи в полон, не залишалися в живих. Якщо це був махновець, його білогвардійці підсмажували,

---

*Самооборони Пришибської, Гальбштадтської та Гнаденфельдської волостей об'єдналися в організації оборони Молочної в кінці 1918 р. Вдалими для Самооборони були битви поблизу селищ Кліппенфельд, Чернігівка, Блюменталь. На допомогу також прийшла Добровольча армія [6, с. 77 — 78].

тобто спалювали на вогнищах, а після тортур вішали на стовпах. Якщо це був «білий», махновці рубали його на дрібні шматки шаблями, або кололи багнетами, залишаючи труп собакам» [7, с. 27]. Образ денікінців в уявленні махновців наповнювався епізодами, що ілюструють жорстокість солдат, які підривали полонених, обв'язуючи їх гранатами, або ж «підсмажували їх на повільному вогні» [7, с. 309]. Під час операції поблизу одного з російських селищ на Південь від Гнаденфельдської волості, в полоні опинилися п'ятеро махновців, які були розстріляні менонітами [62, с. 87].

Добровольча армія використовувала менонітську «Самооборону» в якості допоміжних підрозділів. Як свідчили самі учасники, самооборона активно діяла в районі між селищами Кліппенфельд — Гамберг [60, с. 97]. Також відомо про участь підрозділу в операціях поблизу селищ Чернігівка, Блюменорт, Копані [7, с. 47]. Коли на початку червня 1919 р. Денікін повернувся на Молочну, деякі менонітські юнаки, на цей раз за власним бажанням, вступали до Добровольчої армії.

Самооборона також діяла незалежно при захисті колоній, що інколи було для Махна несподіванкою. Влітку 1919 р. Махно мав намір ввести свою армію в менонітські колонії Хортиця і Кічкасс, де його зустрів «ескадрон кавалерії та рота з кулеметом» [7, с. 313].

У спогадах Махна містяться досить докладні описи військових зіткнень в с. Дібрівки [41, с. 251–264]. У тому бою брали участь і колоністи, до яких Махно відносив і менонітів. Після запеклого бою Махно писав: «Смерть! Смерть! Смерть за смерть кожного революціонера, смерть за кожну згвалтовану селянку повинна осягати кожного німецького і австрійського солдата й офіцера, гетьманського вартового або куркульського синка ... Це гасло продиктоване не кабінетними роздумами людей, що знаходяться осторонь від практики; воно було обумовлене реальністю фактів ... Часом здавалося, що таке ставлення наше до поміщиків і куркулів, до їх головної опори — контрреволюційних німецько-австрійських армій потрібно серйозно переглянути... Але в цю ніч нашого відступу з-під Дібрівок горіло село, підпалене солдатами, поміщиками і кулаками» [41, с. 260]. Махно повідомляє про те, що захоплені в полон Марієнтальські колоністи, які брали участь в операції, були роззброєні та розстріляні [41, с. 263].

Махно отримав інформацію, що в нападі на Дібрівки брали участь колоністи з с. Червоний Кут [41, с. 266–269]. Розвідка попереджала, що

«німецька колонія озброєна з голови до ніг. Керівний центр боротьби куркулів і гетьманців ... Існують чутки, що вони виїхали в інші місця воювати з повстанцями. Повідомили, що селище складається з 60–70 будинків» [Там само]. Коли селище було захоплено, в руках Махна опинилися тільки четверо озброєних колоністів. Під час обшуків було виявлено австрійську зброю. Махно не без підстав стверджував: «Це німецько-австрійське командування нагородило їх за ... сприяння в боротьбі з революцією» [41, с. 267]. Місцеві жителі пояснювали наявність зброї необхідністю захищати себе від нападу бандитів, що не переконало махновців. Всі жителі колонії і худоба були виведені в поле, а селище було спалене. Повстанці спостерігали, як жителі вирушили у напрямку до інших колоній і хуторів. Обґрунтовуючи свої дії, Махно пояснював: «Знищенням цієї колонії і в подальшому низки інших куркульських хуторів по можливості разом з їхніми господарями... ми повинні були зробити наше останнє попередження буржуазії» [41, с. 268].

Надалі отаман неодноразово згадував, що об'єктом нападу його армії були «хутора, маєтки і колонії». Ця фраза, повторювана їм неодноразово в «Спогадах», є тим семіотичним кодом, який на словах віддзеркалює головну мету, суб'єкт, на який Махно спрямовував, націлював терор підвладної йому армії. Питання про відповідність покарання діям не обговорювалося. Пояснюючи тактику, якої дотримувалась Повстанська армія при захопленні «колоній і хуторів», Махно писав: «Господарі могли б бути всі знищені разом з їх садибами. Але не життя цих господарів потрібне було повстанцям, а реальний вплив на їхню психіку та фізична перемога нам ними, необхідність якої диктувалася моментом...» [41, с. 304]. Ці слова є своєрідним відлунням анархістського гасла: «Вічна згадка про вічну вину».

На думку соціолога Я. Рітсма [58] та історика Ф. Шнелля [61], насильство як соціальна дія передбачає присутність трьох учасників: виконавця акту насильства, жертви, а також третього фізичного об'єкта (свідка, потенційної жертви, яка має бути присутня в момент розгортання подій). Саме на цей третій об'єкт спрямована вся сила залякування, яка передбачає, що жах неминучого покарання спіткає не тільки безпосередньо жертву, але й тих, хто повинен цього разу вижити і передати енергію страху іншим представникам певної соціальної групи (в нашому випадку, німецьким колоністам і менонітам).

Продовжуючи роздуми Шнелля, зазначимо, що насильство спрямовується не тільки проти ворога, але також виконує найважливішу комунікативну функцію в групі, яка ініціює насильство. Таким чином, активізуючи негативні настрої селян, переконуючи їх в легітимності та справедливості дій, Махно пов'язував своє військо своєрідною «круговою порукою» вбивств. Продукуючи, множачи насильство і роблячи його частиною повсякденності, ватажок породжував та активізував ту енергію, яку в подальшому він буде не в змозі утримувати під контролем.

Розв'язка конфлікту наступила в другій половині 1919 р. Цей етап, який був апогеєм конфлікту між менонітами та Повстанською армією, приніс найбільші жертви. Нападу, розграбуванню та знищенню були піддані 22 поселення. Наступ армії Денікіна (липень — жовтень 1919 р.) завершився перемогою махновців і закріпленням їх одноосібного контролю на певних територіях (жовтень 1919 — січень 1920 рр.). 5 жовтня Махно захопив м. Олександрівськ, 8 жовтня 1919 р. — Молочну [60, с. 103], а за наступні два тижні опанував м. Катеринослав, пониззям Дніпра та м. Мелітополь [57, с. 31]. 21 жовтня армія отамана зайшла на територію с. Хортиця, а незабаром всі колонії цієї волості перебували під контролем його армії. До жовтня 1919 р. у складі армії Махна нараховувалось до 100 000 чоловік [Там само]. Жовтень — грудень 1919 р. був періодом найбільш активних дій Повстанської армії на території колоній. 26–27 жовтня 1919 р. військами було знищено населення с. Айхенфельд (Дубівка) (з 300 чол. населення вбито 82 людини). У колоніях Штайнбах, Ебенфельд (Борозенко) загальна кількість жертв досягла 121 чол. У цьому селищі махновці не пожаліли навіть дітей в колисках [57, с. 26]. За відомостями команди К. Штумппа, скоріш за все неповним, кількість жертв повстанців в інших колоніях становила: в с. Хохфельд (Морозово) — 19 чол. [57, с. 46], Тернувате (Нойхорст) — 2 чол. [27], Блюменгардт (Капустянка) — 3 чол. [24], Остервік (Павлівка) — 3 чол. [26]. За матеріалами Д. Ремпеля, в с. Петерсдорф було вбито 8 чол., Паульсхайм — 3, а на прилеглих хуторах і селах — близько 10 чол. [59, с. 220–232].

Режим терору був введений на всій території, де розташовувалися менонітські колонії. Відомості, знайдені в спогадах менонітів, свідчать про арешти і страти в с. Блюменорт [60, с. 91], на хуторі Апанли [53, с. 48], повідомляють про наявність жертв у с. Альтонау, Орлово, Тіге.

Криваві епізоди на Заградівці з 24 листопада до 1 грудня 1919 р. закінчилися вбивством 128 чол. (с. Мінстерберг — 84 чол., Орлово — 44) [62, с. 92].

Проаналізуємо обставини, які були безпосередньою причиною тих кривавих подій. Восени 1919 р. перед Махно як лідером постали нові серйозні завдання. У сфері його впливу виявилася велика територія 50 на 150 км. Це був, як здавалося, великий за площею регіон впливу, де Махно міг би здійснити спробу реалізувати свою мрію про будівництво нового вільного життя, ідею «безвладної комуністичної держави» і «третьої революції». Як повідомлялося в газеті «Шлях до свободи», яку видавали махновці, рух повстанців мав перейти від анархічних гасел до практичного будівництва Радянського вільного ладу. Принципи управління захопленими територіями були викладені в рішеннях з'їздів Рад селянських, робітничих і повстанських депутатів (лютий, квітень, жовтень) 1919 р. [4, с. 10], останній з яких відбувся 28 жовтня — 2 листопада 1919 р. [29, с. 231–235]. На цьому зібранні було прийнято постанову про легітимність реквізицій, затверджено резолюцію про організацію вільних повстанських сил, проголошено ідею вільних рад. Земельне питання вирішувалося шляхом «чорного переділу» — через експропріацію земель та їх безпосередню передачу селянам. Проте, як явно продемонстрували наступні події, на практиці ідея «безвладної держави» набула форми режиму свавілля. Сам Махно в подальшому визнавав: «Часто будучи слабким і безсилим все і вчасно на своєму шляху схоплювати і будувати, я помилявся» [40, с. 535]. Саме на етапі свого, здавалося б найвищого тріумфу, максимальних перспектив, Махно не зміг реалізувати своїх ідей та політичних планів. Величезна армія виходила з-під контролю отамана.

Традиційна тактика в умовах прикордонних ситуацій. Німецькі погроми. Основним контингентом Повстанської армії було селянство — носій певної свідомості, в якому історично відклалася тактика бунтарської поведінки та традиції російського / малоросійського бунту. Через незрілість класової свідомості, «антибуржуйство» селянства мало ситуативно-емоційний характер. Дії селян часто набували характеру стихійних, неусвідомлених, імпульсивних акцій, спрямованих безпосередньо проти джерела зла, яким селяни, не без пропагандистського впливу революційних елементів, бачили, як раніше було показано, поміщика, колоніста, меноніта.

Незалежний прояв суто селянської тактики був частим явищем в умовах другої половини 1919 р. Повстанська армія складалася з окремих підрозділів, на чолі яких також перебували довірені і в цілому віддані Махно постаті, які, проте, залишалися особистостями з властивими їм якостями, рівнем культури та з різним розумінням стратегічних цілей. З цього приводу на хід подій впливали особливі механізми соціальної поведінки селян, які, в свою чергу, походили з минулого. Це була властива селянству тактика спонтанного бунту і погрому, століттями апробована в умовах соціального конфлікту.

Бунт — стихійне повстання, заколот [49, с. 124], результат розбалансованого стану суспільства, який є проявом трансформації, спричиненої модернізацією, або іншими новими соціальними явищами в розвитку держави. За визначенням С. В. Лур'є, бунт — це інструмент функціональної реакції (реакції у відповідь) суспільства на напругу [39, с. 429]. Як зауважує О. С. Ахієзер, «бунт є результатом обурення мас, яке переходить у безлад, непокору владі, погроми, спрямовані проти тих, хто в певному випадку розглядається як носій зла» [3, с. 88–89]. Дослідники цієї тактики селянства констатували, що вимоги бунтарів мають ірраціональний характер, є утопічними та висловлюються селянством специфічною мовою, не завжди зрозумілою тим, до кого вони спрямовані. В. П. Булдаков також зауважує, що бунт є проявом епілептоїдного менталітету [11] російського / малоросійського селянина, особливість якого полягає в терплячості, здатності довготривалого накопичення агресії, яка, досягнувши певної критичної маси, спонтанно, з неймовірною силою вивергається в соціум, перетворюючи дії селянства в «безглуздий і нещадний» виступ.

Повертаючись до важливих для нас сюжетів, перш за все, звернемо увагу на те, що навіть процес формування Повстанської армії відбувався за традиціями бунту. Як відомо, в махновську армію записувалися цілі села. Як зазначають дослідники, бунт завжди становив собою загальну, «мирську дію». Бунтував «мир» (народ) в повному складі, і головним обґрунтуванням дії кожного селянина була наступна логіка: «Куди «мир» (всі) — туди маю рушити я. Мені від «миру» (від всіх) відриватися не можна» [3, с. 436]. В умовах Громадянської війни, коли суспільство знаходилося в стані «державної анемії» (термін Шнелля [61]), коли була повалена державна монополія на владу і зруйновано державність як об'єднуючий фактор, весь соціум,

включаючи селянство як його сегмент, потребував нових засад для групової самоідентифікації. У тій складній ситуації формувалась нова культура об'єднання, заснована, в тому числі, й на насильстві. В тих умовах насильство мало об'єктивні причини, а його визнання було обумовлено своєрідною адаптацією страти до нових обставин. Об'єднання селянства навколо насильства як спільної практики не лише вирішувало світоглядні проблеми (відповідало на запитання «Що робити?»), але й виконувало корисні функції (самозахисту, реалізації споконвічної мрії про землю, забезпечувало виживання (хоча б через грабежі та погроми)). Махновці називали один одного «братами», тобто родичами, об'єднаними кровними узами спільної провини.

Російський бунт завжди виступав своєрідним виразником конфліктності між двома внутрішніми альтернативами російської дійсності: общинної та державної. В межах обставин, що досліджуються, меноніти і колоністи-землевласники, які, як вважало селянство, були обласкані монархією, уособлювали собою державність — символ соціальної несправедливості та експлуатації. Махновці ж позиціонували себе як народні заступники, борці проти зла.

Беручи до уваги загальні традиційні моделі характеристики соціальної поведінки селянства, слід також звернути увагу і на локальну специфіку ментальності селян, що входили до складу армії Махно. Безперечно, що витоки майбутніх смут були укорінені в особливостях бунтарської козацької вольниці, умовах заселення краю, несли на собі відбиток державної колонізації, а також відповідали якостям Новоросії як віддаленої від центру території. Як результат, селянство Півдня колишньої Російської імперії являло собою особливий тип людей, дуже чутливих до втрати свого порівняно вільного статусу. Слід припустити, що чималу роль в поведінкових мотиваціях селянства відігравали й недавні події Першої російської революції (1905 — 1907), під час якої південні губернії були територією активної повстанської боротьби. До того ж, центр і схід України були центром робітничого руху, що також сприяло радикалізації поведінки селянських мас, оскільки мобільність мас та їх інформаційний взаємообмін в умовах війн активізується. Перелічені вище особливості складу Повстанської армії помічав і Біпецький, який в різних частинах своїх спогадів писав: «Махно гуляв по всьому Півдню Росії ... Жителі Катеринославської і Таврійської губернії, колишні нащадки запорожців, спалахнули як порох» [29, с. 773–774], «ця банда як своїм

виглядом, так і веселим життям нагадувала запорожців. Я згадав Тараса Бульбу, і мені стало боляче, що, можливо, пройде десятки років, і який-небудь письменник піднесе махновців на п'єдестал слави ... Незважаючи на яскраві фарби, махновці все ж були бандити — жорстокі і нелюдяні» [29, с. 782]. Підсумовуючи побачене й пережите, Біпецький з гіркою підсумовує: «Багато вражень я виніс про російський народ ... Я відмовився від всього, чому поклонявся» [29, с. 809].

Як згадувалося раніше, Махно не завжди мав можливість контролювати дії підвладних йому військових. Біпецький знову ж свідчив: «Хоча Махно і був самодержцем в своєму царстві, однак на місцях царювали його сатрапи ... Вони чинили суд і розправу, а вірніше, творили розправу без суду» [29, с. 793, 809]. У якості ілюстрації згадаємо випадок, в центрі якого виявилися дії Ф. Щуся*, одного з найближчих відчайдушних ватажків Махна. 18 березня 1919 р. Ф. Щусь відвідав німецьку кол. Яблукове (Зільберталь) з метою, як пояснював В. Білаш, отримати контрибуцію. Колоністи повідомили махновців, що грошей в селищі не залишилося. Незважаючи на запевнення місцевих жителів, Щусь використовував традиційну для махновців терористичну тактику залякування, тобто, вимагаючи гроші, розстріляв вісім заможних господарів [7, с. 111]. Дізнавшись про безчинства одного зі своїх командирів, Махно віддав наказ про розстріл Щуся, але негайно скасував розпорядження. Проте ця історія мала несподіване для махновців продовження. Жителі колонії вирішили помститися карателю. Шляхом жеребкування вони обрали двох осіб, які повинні були, жертвуючи собою, вбити головного винуватця. Махновському патрулю вдалося зупинити смертників-камікадзе в той момент, коли вони на возі наближалися до штабу. Після проведеного дізнання Щусь віддав наказ про розстріл ще 30 колоністів, які брали участь у жеребкуванні на вибір месника [7, с. 189; 29, с. 731].

Іншою ілюстрацією вищезазначеного тези є запропонована нами робоча версія погрому в с. Дубівка. Нам відома реконструкція подій, цих представлена у праці О. Безносова [6, с. 105]. Наша версія заснована на двох джерелах: уважному прочитанні записок В. Ф. Білаша

---

*Щусь Ф. — селянин Олександрівського повіту Катеринославської губернії, анархо-терорист. Член штабу, начальник кавалерії. Загинув у 1921 р. [29, с. 290–291].

та на підставі спогадів менонітів. Як свідчать меноніти, Махно не брав участь в каральній акції. На підставі матеріалів Білаша ми можемо назвати імовірне прізвище справжнього винуватця трагедії. Білаш, зокрема, повідомляє, що 10 жовтня 1919 р. (за старим стилем) махновцям стало відомо, що на ст. Волноваха знаходяться вагони зі снарядами. Їх знищення було доручено Юхиму Тарановському (штабісту, анархо-комуністу) [7, с. 915], який в супроводі «2-х експедицій з поповненням» виступив в дорогу, але, «дійшовши до колоній, запиячив, набрав [в колоніях] тачанок і повернувся назад ... Махно [в цей час] продовжував пити і гуляти на весіллях у повстанців...» [7, с. 107]. Нарешті, як свідчив Білаш, на наступний день йому вдалося умовити отамана згадати про справи та виїхати з Гуляйполя у напрямку до Бердянська [Там само]. Оскільки дати відсутності загону Тарановського збігаються з інформацією про каральну експедицію в с. Дубівка, можна припустити, що саме він став ініціатором тих кривавих подій. Зауважимо, що ми розглядаємо ці міркування лише як версію події.

Саме цей етап махновського руху і Громадянської війни, який визначається менонітськими істориками як «пік Махновщини», призвів до найбільших жертв серед менонітів [59, с. 227]. У той період тактика терору отримала повну легітимність та була життєво необхідною для армії. Методи адміністрування, які застосовував Махно, не витримали випробування часом. В регіоні, виснаженому постійними військовими діями і контрибуціями, почалася продовольча криза, яку відчула й махновська армія. Наприклад, Білаш свідчив, що до листопада 1919 р. «сприятливе фінансове становище змінилося майже кризою» [7, с. 348]. Такі обставини загострювали аграрні та національні проблеми, посилювали настрої проти тих, кого вважали експлуаторами та кулаками. З літа 1919 р. політвідділ 14-ої армії доповідав голові Ради Народних Комісарів України К. Раковському про те, що в цілому «національна ворожнеча вельми та суттєво загострилася» [7, с. 268]. Самі махновці також іменували цей період «жахливими днями» [7, с. 284]. Біпецький зазначав, що голод і втрата впевненості в завтрашньому дні внесла деякі зміни в психологічний стан війська: «Махновці ж з кожним днем ставали все нахабніше і нахабніше. Грабежі частішали і внаслідок того, що буржуазія була вже пограбована, взялися за селян» [7, с. 809]. І далі: «Місцевість, зайнята махновцями, була схожа на військовий табір, а жителі годували та утримували цю 30-тисячну банду» [Там само, с. 784].

В названих обставинах не ідеологічні принципи, а голод штовхав воєнків Повстанської армії до менонітських колоній, які все ще відрізнялися відносним благополуччям. Як показують наші попередні дослідження, влітку 1919 р. в колоніях все ще був хліб [18, с. 55–62]. Біпецький, який кілька тижнів осені 1919 р. прожив в одній з менонітських колоній, свідчив, що «німці-колоністи, хоча й постраждали від війни, але все ж могли оплачувати данину як грошима, так і хлібом, сіном, домашніми тваринами» [29, с. 785]. До того ж, меноніти як і євреї (використовуючи висловлювання Шнелля) були «ідеальними жертвами» [61]. По-перше, вони, як припускали нападники, мали те, чого не було в інших (продовольство). А по-друге, колоністів і менонітів (як вважали махновці, куркулів, ворогів, посібників окупантів) можливо було пограбувати без усіляких докорів сумління.

Аналіз декількох епізодів нападу на німецькі села, який виконувався через вивчення спогадів менонітів, показує, що акції, здійснені махновцями, можуть бути охарактеризовані як погроми з елементами селянського бунту. Погром — масовий емоційний вибух, спрямований проти тих груп населення, які розглядаються погромниками в якості носіїв «світового зла», винних у руйнуванні суспільного порядку та несправедливого стані суспільства [3, с. 341]. Погром може бути частиною тактики терору, а може спричиняти бунт. Найчастіше поняття погром використовується як практичний прояв антисемітизму. При більш уважному розгляді, антинімецькі настрої, як і антисемітизм, слід вважати явищами одного порядку. Вони ґрунтувалися на уявленнях про те, що зло втілюється в деяких народах, які навмисно і обачливо діють задля руйнування справедливості, дезорганізують життя. На розглянутому нами етапі Громадянської війни німці, подібно євреям, оцінювалися селянством як своєрідне втілення субстанції зла.

Для того, щоб переконатися в тому, що ми дійсно маємо справу, на цей раз, з «німецьким погромом», звернемося до спогадів Махна щодо єврейського погрому в колонії № 2. У газеті «Шлях до свободи» (від 24 травня 1919 р.) повідомлялось, що загін з 22 чол. «під'їхав до єврейської колонії Гірка*, населення якої складалося виключно з бідних євреїв. Загін ланцюгом оточив колонію і почав дику розправу над мирним трудовим народом. Одна частина загону схопила Самооборону, мешканців та потягла їх до Ради, де почала всіх роздягати,

---

*Горькая (рос.)

бити, а після — рубати й розстрілювати... Шалений кривавий розгул тривав близько трьох годин. Ще за дві версти ми чули крики... » [7, с. 177].

Ще більш моторошним є опис погрому у містечку Дубово, що поблизу Умані, представлено в матеріалах Рахіль Файгенберга. Свідок розповідає про те, що «під вечір в єврейське селище Дубове увійшло чоловік сорок селян з гармоніками і піснями. При них були рушниці та шашки. Вони зупинилися на базарі, щоб наточити шашки, і по вулицях рознісся хрипкий брязкіт відточеної зброї ... Отаман зібрав селян біля церкви і заявив їм, що настав час вирізати всіх євреїв; чи згодні вони на це? Селяни відповіли, що він може зробити з євреями все, що захоче, але просили не чіпати євреїв-ковалів: тепер йдуть жнива, і без них обійтися неможливо... На очах сімдесятирічного Пейсаха Сборського вбили його дітей та онуків, а він продовжував голосно читати псалми. Потім йому відрубали руку, в якій він тримав книгу псалмів; тоді він нахилився і підняв книгу іншою рукою. Йому відрубали й цю руку, але він продовжував читати псалми напам'ять ... Обезголовити вагітну жінку ... Красуню-наречену тягли, зриваючи одяг ... Старого рабина стягнули на підлогу і били чобітьми по голові ... Його катували з середи до п'ятниці ... У містечку залишилося лише сто десять вдів і близько двохсот сиріт... Після їх від'їзду дубівські селяни зруйнували всі єврейські будинки, очистили землю та заорали її; розтрощили вони й єврейське кладовище, зорали його і засіяли» [35].

Як аналізує подібні події дослідник С. Гусев-Оренбурзький, правила погромів, які були сумною реалією життя Росії, в умовах Громадянської війни істотно змінювалися. Якщо на більш ранніх етапах, в 1881 та 1905 рр. погроми були короткочасними акціями, локалізованими в часі та просторі, то під час війни вони набули форм «суцільної безперервної дії з незчисленною кількістю жертв (близько 100 000 чол.)», з «надзвичайною лютістю та витонченим катуванням» [28]. За матеріалами О. В. Будницького та Г. В. Костирченко, в 1918 — 1920 рр. на Україні відбулось 1 500 погромів, жертвами яких стали від 50 000 до 200 000 євреїв [10, с. 275–276; 37]. Ця картина єврейського погрому збігається з описом подій в Дубівці [57].

Як стверджують дослідники, один із законів селянського бунту полягав у тому, що на початковому етапі він характеризувався показною легітимністю. Разом з цим, в міру розвитку подій селянський бунт переходив до прямого насильства, а потім — до жорстокості та

звірств. Це дуже показово простежується в динаміці кожного конкретного епізоду. Як показує аналіз використаних нами матеріалів, під час акції махновці наводняли селища, облаштовувалися, вступали в різного роду стосунки з місцевими жителями (як це було, наприклад, у Дубівці) [39. С. 437], і лише потім наставала черга розправи — своєрідного смислового розриву між намірами і реальними подіями, коли дії набували менш організованого та більш хаотичного характеру. Наступав етап відкритого грабежу та звірств.

За таким сценарієм розгорталися події в Дубівці, де, за свідченням менонітів, перебував Г. Гейнрихс — один з організаторів менонітської «Самооборони», який повинен був стати першою «легітимною» жертвою нападників. На «етапі легітимності» махновці обійшли будинки в пошуках Гейнрихса, знищуючи при цьому землевласників. Потім почався етап відкритого терору, який суттєво збільшив кількість жертв, поміж яких виявилось багато випадкових людей. Серед жертв, наприклад, був Г. Петерс, який приїхав у селище з метою відвідати лікаря, студент-єврей і поляк з Галичини. За спогадами Гейнріха Еппа, якому тоді виповнилося лише 13 років, солдати заходили в будинки і задавали своїм майбутнім жертвам питання: «Німець? У нас наказ вбивати німців» [57, с. 47]. За цим слідувала розправа. Карателі не могли зупинитися, і, як згадував Епп, вирушили до с. Хохфельд (Варварівка), де в наступні дві години було знищено ще 15 чоловік [57, с. 47].

Про події в Дубівці також свідчать спогади російського євангеліста, який записав історію смерті 10 місіонерів, застигнутих у кол. Дубівка. 26 жовтня місіонери, які, за деякими відомостями, отримавши дозвіл від Махна, прибули до Миколай-Пілля для проведення релігійних зібрань [60, с. 104]. Група махновців відвідала одне з таких зборів, приєдналася до присутніх і, здавалося б, була щиро захоплена участю у сумісній молитві. Коли збори завершилися, брати вирушили до місцевої школи для того, щоб провести заняття з дітьми. Там їх наздогнала інша група махновців. Солдати не цікавилися етнічною приналежністю місіонерів. Вони завели жертв в старий сарай, де нещасні були розстріляні без суду та пояснень [60, с. 104–105].

Під час каральних операцій в діях учасників з'являлися елементи бунтарської свідомості, які, слід визнати, не можна віднести до таких станів, які виявляють найкращі властивості людської природи. В поведінці погромників простежуються риси провокаційності. Схоже, що нападники свідомо провокували населення на відкриті дії,

прояв сили та жорстокості. Вони чекали від менонітів відповідної реакції, якої, однак, не було. І це провокувало ще більшу негативну реакцію: в актах агресії завжди прихований додатковий резерв сили, який акумулюється для того, щоб гідно відреагувати, якщо буде очікувана реакція на виклик. Оскільки меноніти проявляли смиренність, то потенційний резерв агресивності був використаний не на захист, а на подальше напад. Почуття масової віктимності [44; 45], яке демонстрували жертви (меноніти та колоністи), посилювало тріумф над ворогом, який після опору (згадаємо ситуацію з «Самообороною») раптом знесилився і опинився переможеним. І ніхто з нападників не замислювався про причини відсутності опору. Для карателів це було лише свідченням їх переваги, визнанням перемоги. У нападників виникали відчуття необмеженого права керувати життям іншої людини. Для простого селянина, який звик до приниженості і підпорядкованості, такі настрої були малознайомими та викликали емоції підсвідомого тріумфу. В цей жахливий момент селяни, століттями принижені та ображені, несподівано відчули свою значущість. Вони втратили почуття міри, самоконтролю, а свою силу та перевагу махновці підтверджували єдиним доступним для них шляхом — через приниження іншої людини. В діях нападників не залишилось місця почуттям жалю. Адже нападники ставилися до менонітам як до ворогів, які перебували поза зоною легітимності. Звиклі до злиднів і байдужості оточуючих, махновські селяни виявилися індиферентними до чужого болю і до чужих молінь. У зв'язку з цим слід визнати, що жорстокість моменту була визначена не тільки традиціями насильства найближчих років війни та революції, але жорстокістю і несправедливістю усіх попередніх століть, коли селянство залишалося однією з найзнедолених та найбільш експлуатованих груп суспільства Російської імперії.

Важливою з точки зору системи організації особливістю війська Махна було те, що в ньому постійно відбувалася зміна складу. Армія з легкістю вбирала нові сили: селян, колишніх червоних бійців, демобілізованих солдатів, бандитів. Новачки охоче підтримували запропоновану їм тактику терору й погрому. Легко припустити, що в умовах постійної ротації складу армії участь в операціях було своєрідним обрядом ініціації, негласної пробою на показну жорстокість, придатність бути солдатом цієї армії. В таких умовах поведінка кожного з учасників подій мала підпорядковуватись законам натовпу.

У записках професора Ігреньова, жителя Катеринослава, у якого були розквартировані махновці, зберігся опис одного з солдатів Повстанської армії — людини «зовсім іншого типу, ніж інші ..., з вигляду мирного селянина, близько 45 років, одягненого в звичайну селянську сорочку, який відрізнявся совісністю, хрестився, примовляючи після кожного з'їденого шматка хліба: «Спасибі велике господареві та господині!» [34, с. 193]. Ігреньов коментував: «Мимоволі виникає здивування, як затесалася ця людина до тієї розбійницької зграї» [Там само]. Проте, з високим ступенем впевненості можна прогнозувати, що в ситуації погрому навіть цей, несхожий на інших скромняга, діяв «як усі», перетворюючись у справжнього карателя.

Для того, щоб зрозуміти причини формування масової віктимності, недостатньо враховувати тільки пацифізм менонітів. Слід взяти до уваги загальну ситуацію в регіоні. Звернемося до спогадів Абрахама Діка — мельника з селища Шенвізе. Його записи віддзеркалюють початок 1919 р. — період першого союзу Махна з більшовицькою владою. Тоді махновські набіги не мали такого яскраво вираженого фатального характеру для менонітів. Дік проживав в с. Шенвізе, керував роботою млинів, але до нього періодично доходили свідцтва про діяльність Махна, що ретельно вносилося підприємцем у щоденник [54]. Весь той час меноніти проживали в умовах непередбачуваної ситуації. Вони прокидалися і засинали в очікуванні нових неприємних новин про зіткнення та смерті. Щоденник Діка повідомляє переважно про напад окремих невеликих груп бандитів. Їх «візити» закінчувалися трагічно для місцевих жителів. Меноніти збирали гроші на організацію загону, який мав захистити селища від нападів незапрошених «гостей». В кінці січня 1919 р. на утримання Самооборони необхідно було зібрати 40 000 руб. Як писав А. Дік, «нам необхідний захист, і люди повинні платити» [Там само].

Повстанська армія сприймалася як «банда», поведінка якої завжди була непередбачуваною. Махновці вривалися в будинки, вимагаючи гроші, начиння, одяг. Вони погрожували смертю навіть тоді, коли отримували все, що просили. Навколо образу махновців формувалася атмосфера жаху і смерті. Біпецький, спостерігаючи за поведінкою селянки-німкені, у будинку якої він на нетривалий термін зупинився разом з декількома махновцями, згадував: «Подаючи нам чашку молока, руки її тремтіли, а очі дивилися з благанням» [29, с. 819]. Цей страх постійно зростав, і лише віра в Бога була здатна

відновити душевну рівновагу. Як згадував Девід Квірінг (підприємець з Дубовки): «Ми знали про те, що відбувається на Хортиці. Ми молилися і просили Бога, щоб бандити залишили село і пройшли повз нас» [57, с. 53–66]. Описуючи страшні картини смертей і тортур, Квірінг додає: «Ніхто не може зрозуміти, що ми відчували, з яким жахом очікували новин, і кожен день чекали настання сутінків» [57, с. 55]. 20-річна дівчина А. Берг писала, що в той час, мабуть «найщасливішими були ті, хто досяг свого вічного будинку, перебував з Богом» і не міг бути свідком «цих жахливих подій» [53, с. 52]. Яким великим було почуття страху, якщо навіть смерть в порівнянні з ним вважалася благом!

Колективна віктимність, проявлена менонітами в момент нападу, могла бути наслідком почуття гріха, яке відчували представники общин, які порушили обітницю пацифізму. Ідея про «Самооборону» як і раніше сприймалася ними як недозволене — зрада релігійних переконань. А напад карателів, який, мовляв, Бог не захотів запобігти, мабуть, сприймалося як покарання за гріх. Віктимна поведінка жертв давала санкцію на насильство, яке сприймалося нападниками як тріумф над ворогом.

Висновки.

Протистояння між німецьким населенням і махновської армією було проявом одного з міжетнічних конфліктів Громадянської війни. Як і інші конфлікти, він не виник відразу і був результатом незбалансованого і суперечливого розвитку «німецького питання» в умовах пізньої Російської імперії. Особливість даного конфлікту на досліджуваному нами етапі полягала в тому, що головним опонентом менонітів і колоністів тут виявилось селянство, в той час як привілейовані страти російського суспільства, які раніше розпалювали і підтримували розвиток німецької проблеми, в умовах Громадянської війни опинилися в одному політичному таборі з менонітами і колоністами. Оскільки меноніти були схильні підтримувати антимоноархічні і антиреволюційні сили, вони потрапили в самий епіцентр не стільки конфесійних (що було б для них більш звичним), а скоріше соціальних протиріч. При цьому виключати етнічний компонент в структурі конфлікту «меноніти /колоністи — махновці» звичайно було б не вірно.

Для нас безперечним є те, що протиріччя між німецькомовним населенням Півдня і селянством існувало й раніше, проте в умовах імперської Росії воно було скоріше «нижньою частиною айсбергу»,

прихованої складової «німецького питання». Проте вже на етапі латентної участі селянства в розвитку «німецького питання» ця соціальна група досить добре засвоїли антиколоністські ідеологеми попереднього періоду. Таким чином, передумовою трагічних подій останньої третини 1919 р. є довга історія психологічної ескалації етнічного конфлікту між колоністами і російським / малоросійським селянством, основними етапами якої були: антиколоністські настрою і колоністофобія початку ХХ століття; активізація і акумулювання цих настроїв в 1918–1919 рр., і, нарешті, розв'язка — кривава реалізація настроїв в останній третині 1919 р.

Німецька окупація стала тією подією, яка «розбудила» етнічну складову в структурі протиріч, що розглядаються. Меноніти та колоністи виявилися мимовільними заручниками складної політичної ситуації і обставин виживання колоній в умовах Громадянської війни. «Самооборона» була одним з результатів співпраці з німецько-австрійськими окупаційними властями і Білим рухом. Створюючи оборонні загоны, діючи за підтримки зовнішніх сил і беручи участь в спільних операціях, німецькомовне населення певним чином створило про себе помилкове уявлення. Виник образ «озброєного супротивника», здатного вести військові дії самостійно. Однак істина полягала в тому, що «Самооборона» не була самостійним утворенням і не могла сама себе відтворювати а ні з точки зору складу, а ні з точки зору тактики. «Самооборона» (Selbstschutz) не була налагодженою системою, а лише ситуативно сформованим військовим загоном. Коли ж головні ініціатори створення даних етнічних збройних загонів, німецько-австрійські окупаційні сили та Добровольча армія, виявившись нездатними утримати політичну владу, покинули території розташування німецьких селищ, меноніти залишилися один-на-один з радикально налаштованими лівими силами, які тепер розглядали населення колоній як «агентів окупантів» і денікінців. З цієї причини на колоністів і менонітів обрушилася подвійна ненависть однієї з найбільших і непередбачуваних політичних сил — Повстанської армії Нестора Махна.

Нападаючи на колонії, махновці кожен раз воювали не з мирними жителями, і навіть не просто з кулаками — заможними селянами, але, як вони вважали, з супротивником, здатним надати військовий опір. З цієї причини набіги махновців завжди мали запас над-агресії, сила якої не була адекватною реальній необхідності. Колективна агресивність махновців несподівано для карателів натикалася на почуття

колективної віктимності і незахищеності німців, що призводило до невинуватих людських жертв.

Нестор Махно був тим лідером, який активізував антинімецькі настрої серед солдатів його армії, персоніфікував для них субстанцію зла, складовою частиною якої були колоністи і меноніти. Ідея терору і революційного насильства, що пропагувалась отаманом щодо «хуторів, маєтків, колоній», потрапила на сприятливий ґрунт злиднів, озлобленості і неосвіченості, властивих для складу його військ. Все це разом втілювалося в такі крайні прояви і призвело до такої кількості жертв, яких не очікували а ні лідери махновщини, а ні, можливо, самі учасники та виконавці подій. Промовляючи революційні гасла, пробуджуючи і звільняючи з-під контролю свідомості і розуму негативні потаємні сторони селянського менталітету, Н. Махно виявився одним з найефективніших виробників ненависті як побічного продукту його політичної боротьби.

Будучи за походженням селянами, в ситуації конфлікту повстанці дотримувались традиційної для них тактики погрому та бунту. Слід визнати, що ця тактика застосовувалася селянством не тільки проти німецького населення, але й проти інших етнічних груп і була відшліфована роками багаторічної історії (хоча б єврейських погромах). Невиправдана жорстокість була результатом поведінки «екстремальної групи» в екстремальних умовах. Такі групи завжди діють спонтанно в стані колективного божевілля і сліпоти, коли поведінка одного заряджає і підштовхує поведінку іншого. В умовах крайньої ситуації, загрози голоду і розорення регіону, грандіозна мета побудови «світлого майбутнього» ставала для махновців другорядною у порівнянні з завданнями виживання. Культура і тактика насильства (терор і погром) ставали додатковим цементуючим фактором селянської армії на переломному етапі другої половини 1919 р., які вберегли угруповання махновців від розпаду.

Події останній третині виявилися трагічними не лише для німецькомовного населення, але й для їхніх супротивників — малоросійського селянства. Складно визначити, що було первинним або вторинним в мотивації нападників (чи то соціальні, психологічні причини, або ж фактор втрати самоідентифікації), проте ситуація терору, стаючи звичною для них, приводила до зміни світоглядних домінант, поступово формувала новий людський психотип. Образ селянина-трудоарів відходив у минуле, формувався «новий людський

матеріал», який в майбутньому дозволить більшовикам без зусиль маніпулювати населенням, використовуючи його для побудови «світлого майбутнього».

Джерела і література

1. Аршинов П. История махновского движения / П. Аршинов. — Запорожье: Дикое поле, 1995. — 248 с.
2. Архирейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 р. / Д. В. Архирейський. — Київ: Темпора, 2015. — 295 с.
3. Ахиезер А. С. Россия: практика исторического опыта: в 2 т. / А. С. Ахиезер. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. — Т. 2. — С. 600.
4. Бабічева О. С. Махновський рух другої половини 1919 р. // Грані. — 2006. — № 5. — С. 12–17.
5. Безносов А. И. Колонистское население и вооруженная борьба на Юге Украины (конец 1918 — осень 1920 гг.) / А. И. Безносов // Вопросы германской истории. — Д.: РВВ ДНУ, 2005. — С. 71–96.
6. Безносов А. И.; Николайпольские меннонитские поселения в годы Гражданской войны / А. И. Безносов // Вопросы германской истории. — Д.: РВВ ДНУ, 2002. — С. 97–112.
7. Белаш А. В. Дорогами Нестора Махно / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. Дорогами Нестора Махно. — Киев: Проза, 1993. — 592 с.
8. Бобылева С. И. Общественное мнение России конца XVIII — начала XX в. о российском немце // Вопросы германской истории. — Д.: РИО ДНУ, 2004. — С. 5–35.
9. Будницкий О. В. Террор в российском освободительном движении. — М.: РОССПЭН, 2000. — 399 с.
10. Будницкий О. В. Российские евреи между красными и белыми / О. В. Будницкий. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2005. — 552 с.
11. Булдаков В. П. Имперство и российская революционность / В. П. Булдаков // Отечественная история. — 1997. — № 1. — С. 44–48.
12. Буховец О. Г. Ментальность и социальное поведение крестьян / О. Г. Буховец // Ментальность и аграрное развитие России. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 181–217.

13. Венгер Н. В. Казус «Ликвидационного законодательства»: факторы антиколониетской пропаганды и антиколониетского сознания в динамике межэтнических взаимоотношений в поздней Российской империи (на примере истории меннонитского предпринимательства) / Н. В. Венгер // Вопросы германской истории: сб. научных трудов. — Днепрпетровск: Пороги, 2007. — С. 110–127.
14. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920) / Н. В. Венгер // Д.: Изд-во ДНУ, 2009. — 699 с.
15. Венгер Н. В. Меннониты и власть в конфликте 1860–1870-х гг.: pro и cons реформ унификации / Н. В. Венгер // Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой отечественной войны и в исторической памяти потомков. — М.: МСНК-пресс, 2011. — С. 449–467.
16. Венгер Н. В. Идея о единой русской нации и немецкий вопрос в мировоззрении П.А.Столыпина / Н. В. Венгер // Вопросы германской истории. — Д.: Изд-во ДНУ, 2012. — С. 61–91.
17. Венгер Н. В. Колонизация и проблемы реформирования колонистов в российском националистическом дискурсе (1860-е гг.) // Немцы Сибири: история и культура. — Омск: Наука, 2010. — С. 264–271.
18. Венгер Н. В. (Осташева Н. В.) На переломе эпох. — М.: Готика, 1998. — 247 с.
19. Венгер Н. В. «Німецьке питання» в оцінці І. С. Аксакова та Ю. Ф. Самаріна: діалог з російським суспільством у десятиліття Великих реформ (1860–1870) / Н. В. Венгер // Вопросы германской истории. — Д.: Вид-во ДНУ, 2011. — С. 30–52.
20. Венгер Н. В. Проблеми реформування іноземних колоній та ідея єдності російської нації М. Н. Каткова: біля витоків російського націоналістичного дискурсу / Н. В. Венгер // Вопросы германской истории. — Д.: Вид-во ДНУ, 2010. — С. 30–50.
21. Венгер Н. В. Психологія російського націоналізму у діяльності П. Победоносцева / Н. В. Венгер // Вопросы германской истории. — Д.: Изд-во ДНУ, 2013. — С. 61–91.
22. Волковинский В. Н. Махно и его крах / В. Н. Волковинский. — М.: ВЗПИ, 1991. — 246 с.
23. Голованов В. Я. Нестор Махно / В. Я. Голованов. — М.: Молодая гвардия, 2008. — 528 с.

24. Государственный архив Запорожской области. — ГАЗО. — Ф. Р-1719. — Оп. 1. — Д. 8. — С. 6.
25. ГАЗО. — Ф. Р-1719. — Оп. 1. — Д. 11. — Л. 5.
26. ГАЗО. — Ф. Р-1719. — Д. 15. — Л. 5.
27. ГАЗО. — Ф. Р-1719. — Д. 16. — Л. 5.
28. Гусев-Оренбургский С. Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г. — Петроград: Изд. Г. Ржебина, 1924. — С. 160.
29. Данилов В. Нестор Махно: крестьянское движение на Украине, 1918–1921: Документы и материалы / В. Данилов, Т. Шанин. — М.: РОССПЭН, 2006. — 1000 с.
30. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. — 1994. — № 9. — С. 88–111.
31. Доклад Бердянского уездного политбюро о политическом состоянии Бердянского уезда // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине: документы и материалы. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 344.
32. Дьячков В. Л. Крестьяне и власть / В. Л. Дьячков, С. А. Есиков, В. В. Канищев, Л. Г. Протасов // Ментальность и аграрное развитие России. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 148–153.
33. Ермаков В. Д. Махновщина: некоторые социально-бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины / В. Д. Ермаков // Социс. — 1991. — № 3. — С. 86.
34. Игреньев Г. Екатеринославские воспоминания / Г. Игреньев // Революция на Украине. — М. — Л.: Государственное издательство, 1930. — С. 186–195.
35. Кандель К. Очерки времён и событий / К. Кандель. — Иерусалим: Тальбут, 1988. — Т. 1. — С. 329.
36. Кодратьев М. Ю. Азбука социального психолога-практика / М. Ю. Кодратьев, В. А. Ильина. — М.: Пер СЭ, 2007. — 464 с.
37. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. — М.: Международные отношения, 2001. — С. 56.
38. Литвинов В. Махно и евреи // Журнал "22". — Израиль, 1983. — № 28. — С. 191–206. (URL: <http://www.makhno.ru/st/67.php>).
39. Лурье С. В. Историческая этнология / С. В. Лурье. — М.: Академический проект, 2004. — С. 429 — 437.
40. Махно Н. Азбука анархиста-революционера / Н. Махно // Н. Махно. Азбука анархиста. — М.: Вагриус, 2005. — 572 с.

41. Махно Н. Воспоминания / Н. Махно. — М.: Республика, 1992. — 333 с.
42. Махно Н. Еврейский вопрос / Н. Махно // Н. Махно. Алфавит анархиста. — М.: Вагриус, 2005. — С. 521–529.
43. Нелипович С. Г. Проблема лояльности российских немцев в конфликтах XX века: историография вопроса и круг источников / С. Г. Нелипович // Немцы России и СССР: 1901–1941. — М.: Готика, 2000. — С. 365–381.
44. Одинцова М. А. Многоликость «жертвы» или немного о великой манипуляции / М. А. Одинцова. — М.: Флинт, 2010. — 256 с.
45. Одинцова М. А. Психология жертвы / М. А. Одинцова. — Самара: Бахрал-М, 2010. — 240 с.
46. Резолюции, принятые съездом крестьян, рабочих и повстанцев, Революционной повстанческой армии Украины, созданным военно-революционным Советом повстанческой армии в г. Александровске 28 октября — 2 ноября 1919 г. // Нестор Махно: Крестьянское движение на Украине, 1918–1921: Документы и материалы. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 231–235.
47. Российский государственный исторический архив. — Ф. 821. — Оп. 133. — Д. 319. — Л. 114.
48. Савченко В. А. Нестор Махно / В. А. Савченко. — К.: Фоліо, 2005. — 415 с.
49. Словарь русского языка: в 4 т. / Ред. А. П. Евгеньев. — М.: Русский язык, 1988. — Т. 4. — С. 359.
50. Чубенко А. В. Дневник / А. В. Чубенко // Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине: документы и материалы. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 731–759.
51. Чоп В. Стосунки махновських повстанців з болгарськими колоністами Приазов'я (1919–1921) / В. Чоп // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Київ: Інститут української археографії ім. Грушевського, 2005. — С. 171–187.
52. Шубин А. Махно и махновское движение / А. Шубин. — М.: МИК, 1998. — 176 с.
53. Diary of Anna Baerg. — Winnipeg: CMBC, 1985. — 158 p.
54. Dyck Abr. Diaries — Mennonite Heritage Centre Archives (Canada, Winnipeg). — Vol. 37117.

55. Freedman C. Report of the Trudoliubovka pogrom. Режим доступу: URL:http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Colonies_of_Ukraine/pogroms/ukrainianpogroms.htm.
56. Heese P. Ekaterinoslav. — Mennonite Heritage Centre Archives (Canada, Winnipeg). — Vol. 5015. — Item 15. — P. 24.
57. Nestor Makhno and the Eichenfeld Massacre: A civil war tragedy in a Ukrainian Mennonite village / Ed. Harvey L. Dyck, John R. Staples, John B. Toews. — Toronto: Pandora press, 2001. — 116 p.
58. Reemtsma Jan Philipp Vertrauen und Gewalt. Versuch uber eine besondere Konstellation der Moderne. — Hamburg; Hamburger Edition, 2008. — S. 467.
59. Rempel D. A Mennonite family in Tsarist Russia and the Soviet Union, 1789–1923 / D. Rempel, C. Rempel Carlson. — Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2002. — 300 p.
60. Ruchenau: The history of a village in the Molochna Mennonite Settlement of South Russia / Ad. L. W. Gislason. — 250 p.
61. Schnell F. “Tear them apart ... and be done with it”. The ataman leadership of Nestor Machno as a culture of violence // Ab Imperio. — 2008. — № 3. — P. 195, 198, 200–201, 221.
62. Toews J. B. Czars, Soviets and Mennonites / J. B. Toews. — Newton, Kansas: Faith and Life Press, 1982. — P. 79.

Сергій Гроян

ВИЗВОЛЬНІ РУХИ І РЕВОЛЮЦІЇ В АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: СОЦІОПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Перша половина ХХ ст. пройшла під знаком активного розгортання національно-визвольного руху, в тому числі й під впливом Великої війни 1914–1918 рр. Особливу роль відіграла визвольна боротьба народів колоній за національну незалежність та економічну самостійність, ареною якої стали колонії, напівколонії і залежні території. Національно-визвольні рухи характеризувалися певними особливостями в залежності від форм і методів боротьби. Серед них можна виділити чотири основні типи:

1. національно-визвольна революція — виступає наслідком піднесення національно-визвольного руху і спрямована на знищення

іноземного панування та завоювання національної незалежності, ліквідацію національно-колоніального гніту й експлуатації, реалізацію нацією її права на самовизначення, на створення національної держави. Національно-визвольні революції розгорталися в Туреччині, Персії, Афганістані;

2. національно-визвольна війна — спрямована на досягнення національної незалежності, суверенітету в боротьбі проти агресорів, ведеться, як правило, на великій території, з залученням значних збройних сил на тривалий час. Прикладом може служити національно-визвольна війна китайського народу проти японських загарбників у 1937–1945 рр.;

3. національно-визвольне повстання — велика національно-визвольна акція, яка відбувається в певний критичний момент, як, зокрема, виступи 1905–1908 рр. у Індії та «Рух 4 травня 1919 року» в Китаї;

4. ненасильницькі методи боротьби — передбачають мітинги, демонстрації, бойкоти, відмову від посад, ухилення від виборів і, як крайній засіб боротьби, несплату податків. Такі кампанії громадянської непокори були проведені в Індії у 1920–1921 рр., 1930 р. і 1932 р.

Національно-визвольна боротьба і революції в Індії, Ірані, Туреччині на початку ХХ ст. Рубіж ХІХ — ХХ століть характеризувався піднесенням національно-визвольних рухів у ряді країн Азії. Насамперед це стосувалося колоніальної *Індії* — «перлини Британської корони». У 1905 р. за ініціативою радикального крила партії Індійський національний конгрес під керівництвом Б. Тілака розпочалися демонстрації, мітинги, бойкот англійських товарів. Населення не просто відмовлялося від купівлі і споживання англійських виробів, але й виступало за підтримку національної економіки. Цей рух одержав назву «*свадеші*» (своя земля). Незабаром він переріс у рух «*сварадж*» (своє правління) і набрав яскраво вираженого політичного забарвлення. Але розкол в ІНК на «поміркованих» і «крайніх» і протистояння між ними значно полегшили завдання британським колонізаторам, які на піднесення національно-визвольного руху відповіли репресіями. Влітку 1908 р. вони заарештували Тілака і влаштували над ним суд. У відповідь розпочався загальний страйк, який продовжувався шість днів (за числом років каторжних робіт, до яких засудили Тілака). Особливо жорстокі сутички робітників з поліцією відбулися в Бомбеї. Бомбейський страйк став останньою великою подією революційного руху в Індії у 1905–1908 рр. Але,

незважаючи на поразку, він показав зростання національної самосвідомості народів Індії, які стали на шлях активної визвольної боротьби і змусили британських колонізаторів задуматися над необхідністю внесення радикальних змін у систему колоніального управління.

Наприкінці 1905 р. масовими демонстраціями в Тегерані, Ширазі, Мешхеді розпочалася **революція в Ірані**. *Причини революції* полягали в пануванні феодально-абсолютистського режиму Каджарської династії, гнобленні з боку Англії і Росії, впливі російської революції 1905–1907 рр. Висувались вимоги проведення радикальних реформ, зокрема скликання меджлісу (парламенту) та прийняття конституції. Особливого піднесення революційні виступи набули у червні-липні 1906 р. 5 серпня того ж року шах змушений був видати указ про запровадження конституційного ладу. 7 жовтня відкрився перший іранський меджліс, який прийняв першу частину конституції, доповнену через рік положеннями про рівність громадян перед законом, недоторканість особи та власності, свободу слова і друку. Революція продовжувалася і після того, як іранська козака бригада під командуванням російського полковника Ляхова 23 червня 1908 р. здійснила переворот і розігнала меджліс. Збройні загони повстанців-федаїв влітку 1909 р. вступили до Тегерану, скинули шаха і оголосили про повернення конституції. Революція була придушена спільними зусиллями імперіалістичних держав і феодальної реакції тільки у грудні 1911 р. Незважаючи на її поразку, конституція збереглася, й Іран перетворився в конституційну монархію.

Революція 1908 р. в Туреччині одержала назву *молодотурецької*, оскільки її очолили так звані молодотурки — переважно представники офіцерства та інтелігенції, які входили до складу створеної у 1889 р. в Стамбулі таємної організації «Єднання і прогрес». Причини революції полягали у невдоволенні деспотичним режимом султана Абдул Хаміда II і напівколоніальним станом Туреччини. Суттєвий вплив на розвиток революційних подій справили революції у Росії та Ірані. Наприкінці 1907 р. з'їзд «Єднання і прогресу» в Парижі вирішив готувати збройне повстання проти султанського режиму. Революція розпочалася на початку липня 1908 р. військовим повстанням у Македонії. 23 липня молодотурецькі загони урочисто вступили у Салоніки. Повстанців підтримали армійські гарнізони в інших провінціях Османської імперії та в Стамбулі. Наступного дня султан змушений був підписати указ про відновлення конституції 1876 р. і скликання парламенту. Швидка

перемога революції викликала хвилю ентузіазму, але поступово партія «Єднання і прогрес» зайняла більш помірковані позиції, і молодотурецька революція обмежилася частковими, «косметичними» змінами існуючого феодального режиму без глибоких соціально-економічних перетворень. Невирішені завдання революції 1908 р. в Туреччині розв'язувалися уже в період так званої кемалістської революції 1918–1923 рр.

Революція 1911-1913 рр. у Китаї. Китайська революція одержала назву «Сінхайської» за іменем року старого китайського календаря, коли вона розпочалася. Революція мала яскраво виражений національно-визвольний і антифеодальний характер, а очолила її буржуазія. Вождем революції став відомий революціонер, виразник інтересів дрібної та середньої китайської національної буржуазії Сунь Ятсен.

Сунь Ятсен у 1895 р. створив «Товариство відродження Китаю» (Сінчжунхой), а через десять років — «Китайський революційний об'єднаний союз» (Тунменхой), який об'єднав 10 тис. членів різних антиманчжурських організацій. Політична програма союзу була написана Сунь Ятсеном і в її основі знаходилися *«три народних принципи»*: 1) **націоналізм** — означав прагнення до звільнення Китаю від влади манчжурської династії і створення незалежної держави; 2) **народовладдя** — передбачав боротьбу за створення буржуазно-демократичної республіки; 3) **народне благоденство** — план вирішення аграрного питання шляхом забезпечення «рівних прав на землю». Саме ці принципи мали бути реалізовані в результаті революції, рішення про підготовку до якої Тунменхой прийняв у 1910 р.

Китайська революція розпочалася у вересні 1911 р. народним повстанням у провінції Сичуань і виступом солдатів саперного батальйону в Учані 10-11 жовтня 1911 р. Центром революційної боротьби став район Учан — Ханьян — Ханькоу. Керівники повстання проголосили Китай республікою і закликали всі провінції до війни з манчжурським урядом. Наприкінці листопада незалежність проголосили вже 15 провінцій, їх представники з'їхалися в Нанкін, де на конференції, яка стала Національними зборами, 29 грудня 1911 р. проголосили Китай республікою, а Сунь Ятсена її першим президентом. Урочистості з приводу цієї великої перемоги революції відбулися 1 січня 1912 року. Налякані манчжуро-китайські провінційні поміщики та буржуазія на посаду прем'єр-міністра і головнокомандуючого

запропонували генерала Юань Шикая. Була досягнута угода з революційними провінціями про припинення вогню. 12 лютого 1912 р. від імені малолітнього імператора Пу І було оголошено про зречення манчжурської династії. Юань Шикаю пропонувалося сформувати новий республіканський уряд. Щоб уникнути громадянської війни Сунь Ятсен 14 лютого подав Національним зборам прохання про відставку. Наступного дня вони вибрали Юань Шикая тимчасовим президентом Китайської республіки. Це була перемога феодално-поміщицької і мілітаристської реакції над буржуазно-демократичними елементами. Уряд Юань Шикая проводив реакційну внутрішню політику. В цих умовах у серпні 1912 р. Сунь Ятсен створив «Національну партію» (Гоміньдан), яка виступала за збереження республіканського ладу і зміцнення місцевого самоуправління. 11 травня 1913 р. Сунь Ятсен і Гоміньдан підняли повстання проти Юань Шикая («друга революція»), яке потерпіло поразку. Сунь Ятсен та інші керівники революції у серпні 1913 р. змушені були емігрувати. Так закінчилася Сінхайська революція.

Діяльність Гоміньдану в Китаї була заборонена. Юань Шикая на початку 1914 р. обрали постійним президентом, він розпустив парламент, а потім опублікував нову конституцію, яка надавала президенту диктаторські права і створювала сприятливий ґрунт для відновлення монархії. Плодами революційної боротьби скористалися китайські поміщики та велика буржуазія. Але революція також свідчила про політичне пробудження китайського народу і мала вплив на інші країни Сходу. Найважливішим її підсумком була ліквідація влади манчжурської династії і встановлення республіканського правління. Однак у Китаї продовжував панувати іноземний капітал та поміщицьке землеволодіння.

Мексиканська революція 1910–1917 рр. На початку ХХ ст. Мексика переживала глибоку політичну кризу. Це було зв'язано, перш за все, з пануванням великих латифундистів (поміщиків) і значним впливом іноземного капіталу. Революція була спрямована проти імперіалістичної експансії та феодалних пережитків, які після відновлення незалежності Мексики у 1867 р. уособлювала диктатура Порфіріо Діаса (1876–1911). До 1910 р. селяни були позбавлені більшої частини своїх земель і широкими привілеями користувалися іноземні капіталісти (головним чином американські й англійські). Проти такої політики відбулися збройні виступи селян на півночі під керівництвом

Франсиско Вілья і на півдні на чолі з Еміліо Сапата, а також страйки робітників.

У листопаді 1910 р. почалася буржуазна революція, яку очолив лідер радикального крила інтелігенції Франсиско Мадеро. Він установив контакт з керівниками селянських загонів, які розпочали наступ на столицю. Урядове армія капітулювала, і 21 травня 1911 р. була підписана угода між урядом і повстанцями. Діас утік з Мексики і до влади прийшов буржуазно-ліберальний уряд Мадеро. У жовтні 1911 р. Мадеро був обраний президентом республіки. Проте внаслідок контрреволюційного перевороту в лютому 1913 р. Мадеро був убитий, і владу захопили реакціонери на чолі з генералом Уертою, який виражав інтереси політичних і фінансових кіл США.

Реставрація диктаторського режиму викликала в Мексиці масове невдоволення. Визвольна армія Півдня під командуванням Сапата та Північна дивізія Вілья відновили революційну боротьбу. Сапата опублікував аграрну програму, яка вимагала повернення індійським общинам незаконно захоплених земель й експропріації латифундій на користь селян (з виплатою поміщикам невеликого відшкодування). Активізувалися також ліберали на чолі з великим землевласником В. Каррансою. У цей час, 21 квітня 1914 р., США розпочали вторгнення в Мексику. Але протест Карранси і могутнє патріотичне піднесення привели до скинення влітку 1914 р. уряду Уерти, а в листопаді 1914 р. американські війська були виведені з Мексики. Національні збори обрали тимчасовим президентом Е. Гутьєрреса. Після того, як селянські ватажки Сапата та Вілья не знайшли спільної мови і відмовилися формувати уряд, президентом було призначено Каррансу. З метою обмеження впливу селянських керівників, він у січні 1915 р. опублікував закон про аграрну реформу. Війська Карранси одержали перемогу над селянськими загонами. До 1917 р. уряд встановив контроль майже над усією територією країни. Установчі збори Мексики, які відкрилися 1 грудня 1916 р., прийняли у січні 1917 р. прогресивну буржуазно-демократичну конституцію. Вона оголосила власністю нації надра, води, гори та ліси, значно обмежила права іноземців і ввела основні свободи громадян. Відібрані землі поверталися селянам, встановлювався 8-годинний робочий день, проголошувалося право на спілки та страйки. Водночас уряд жорстоко розправився з робітничими і селянськими виступами. Були вбиті Вілья і Сапата.

Мексиканська революція носила антиімперіалістичний і антифеодалний характер. Вона в основному вирішила аграрне питання, значною мірою підірвавши велике поміщицьке землеволодіння, хоча й не ліквідувала його до кінця. Революція усунула від влади політичні кола латифундистів. Вона зміцнила незалежність країни, створила сприятливі умови для проведення прогресивних демократичних перетворень.

Велика війна 1914–1918 рр. лише на деякий час призупинила визвольно-революційні процеси в азійських і латиноамериканських країнах. Після Першої світової війни значна частина територій Азії та Латинської Америки знову перетворилася на арену революційної визвольної боротьби. Найпотужнішого розмаху вона набрала в Китаї, Індії, Туреччині.

«Рух 4 травня» 1919 р. в Китаї. На кінець Першої світової війни Китай продовжував залишатися у великій залежності від іноземного капіталу. Імперіалістичні держави, що спиралися на китайських поміщиків і компрадорську буржуазію, всіляко підтримували економічну та політичну роздробленість країни. Центральний уряд у Пекіні був слабкий. Уся влада в провінціях знаходилася в руках губернаторів-мілітаристів, тісно зв'язаних з місцевими феодалами. Вони мали власні наймані війська, обкладали населення численними поборами, постійно ворогували між собою. За кожним великим мілітаристом стояла яка-небудь імперіалістична держава.

Під впливом антикитайських рішень Паризької мирної конференції розпочався антиімперіалістичний «рух 4 травня» 1919 р. Цього дня у Пекіні відбулася багатотисячна студентська демонстрація під лозунгом «Батьківщина в небезпеці! Співвітчизники, піднімайтеся!» Студенти протестували проти рішення Паризької мирної конференції про передачу німецьких володінь у Китаї (провінція Шаньдун) до рук Японії. Рух набрав загальнонаціонального характеру і в ньому брали участь демократичні сили, десятки тисяч робітників, ремісників, представників торгово-промислової буржуазії та інтелігенції. У Шанхаї страйкувало приблизно 60 тис. робітників.

«Рух 4 травня» став прологом антиімперіалістичної та антифеодалної революції у Китаї. Комінтерн намагався використати його для поширення там ідей марксизму. На початку 1920 р. за допомогою представників Комінтерну в кількох містах Китаю були організовані комуністичні гуртки. На їх базі влітку 1921 р. утворилася Комуністична

партія Китаю (КПК). Однак у першій половині 20-х рр. найвпливовішою політичною силою в Китаї був Гоміньдан на чолі з Сунь Ятсеном. У 1923 р. Сунь Ятсен очолив революційний уряд, створений у найбільшому місті Південного Китаю — Гуанчжоу (Кантоні), який став центром масового антиімперіалістичного руху.

Національно-визвольний рух в Індії. Гандизм. Після Першої світової війни в Індії посилилися виступи проти британських колонізаторів. У них взяли участь різні класи і верстви населення. Страйкували жителі Калькутти, Бомбея, Мадраса, ряд районів був охоплений стихійними селянськими заворушеннями. Англійські колоніальні власті у 1919 р. провели реформу управління країною, що одержала назву «індійської конституції» або закону Монтегю-Челмсфорда. При віце-королі Індії створювалися дорадчі органи, які частково призначалися колоніальною адміністрацією, а частково обиралися. У виборах могли брати участь лише представники індійської аристократії та верхівки національної буржуазії. Одночасно посилилися репресії проти учасників визвольного руху. За законом Роулета колоніальні власті дістали право арештовувати і висилати без рішення суду будь-яку людину.

Керівництво масами здійснювала партія Індійський національний конгрес (ІНК) на чолі з Мохандасом Карамчандом Ганді. У народі його називали Махатма Ганді (від «махатма» — велика душа). Його величезна заслуга полягала в тому, що він підняв маси на загально-демократичну боротьбу. Ганді виступав за співробітництво між класами і пропагував тільки ненасильницькі методи опору британському пануванню (мирні демонстрації, припинення роботи в установах колоніальної адміністрації та на англійських підприємствах, відмова від занять у навчальних закладах, бойкот англійських товарів, відмова від сплати податків тощо).

У квітні 1919 р. на заклик ІНК у різних містах Індії робітники і службовці не вийшли на роботу, магазини і майстерні позакривалися, у школах припинилося навчання. У ті дні весь світ був схвильований повідомленням про криваву бійню, вчинену англійськими властями на північному заході Індії у містечку Амрітсарі, де війська оточили багатотисячний мітинг на одній з площ і відкрили вогонь. Було вбито майже тисячу жінок, дітей, чоловіків. Каральні дії колонізаторів викликали піднесення антиімперіалістичної боротьби по всій країні. У 1920 р. під лозунгом надання Індії самоврядування ІНК оголосив

масову кампанію громадянської непокори, яка була припинена тільки у 1922 р.

Визвольно-революційна боротьба в Туреччині. Поразка в Першій світовій війні держав Четверного союзу, до якого входила й Османська імперія, мала для неї величезні історичні та геополітичні наслідки. Підписання Мудроського перемир'я 30 жовтня 1918 р. хоча й завершило перебування Великої Порти в стані війни, але, водночас, призвело до величезних потрясінь імперії, яка ще на кілька років поринула в ситуацію національно-визвольної війни і революційних подій, що в кінцевому підсумку мало своїм наслідком її розпад.

Напружена і гостра боротьба держав Антанти за «турецьку спадщину» завершилася підписанням Севрського договору 10 серпня 1920 р. Туреччина відмовилася від арабських володінь, визнала протекторат Англії над Єгиптом, а Франції — над Марокко і Тунісом, втратила Судан і володіння на Аравійському півострові, визнала британську анексію Кіпру. Ряд турецьких територій відійшов до Греції. Анатолія поділялася на французьку та італійську сфери впливу і тільки район Анкари залишався турецьким. Зона проток підлягала повному роззброєнню і передавалася під контроль міжнародної комісії. Туреччина позбавлялася флоту, а її армія не могла перевищувати 50 тис. чол. Фактично Севрський договір позбавляв Туреччину незалежності, але він був зметений антиімперіалістичною національно-визвольною революцією.

24 липня 1923 р. був укладений Лозаннський договір з турецьким урядом Кемалю Ататюрка. Він припинив стан війни між Туреччиною і державами Антанти, юридично оформив розпад Османської імперії і зафіксував нові турецькі кордони. У протоках вводилася свобода судноплавства як у мирний, так і воєнний час. Договір означав міжнародне визнання незалежної Турецької держави з республіканською формою правління.

Загалом Перша світова війна піднесла на новий етап визвольну та революційну боротьбу на території Азії та Латинської Америки. Потужний її розмах привів до серйозних змін у низці країн, насамперед це стосується розпаду Османської імперії та утворення на її просторі групи нових держав у повоєнному світі. Знаковим у цьому плані було проголошення та міжнародне визнання Турецької республіки, яка в результаті проведення реформ Ататюрка стала на шлях побудови демократичної, світської, ринкової держави.

Джерела і література

1. Деятели национально-освободительного движения: Политические портреты. Вып. 1. — М., 1989.
2. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посібник. / В.М. Литвин, В.І. Гусев, А.Г. Слюсаренко та ін. — К., 2002.
3. Кандер Г. Всемирная история: Пер.с нем. / Г. Кандер, В. Хильдеман. — М.: Рыбари, 2003.
4. Козицький А.М. Новітня історія країн Азії та Африки (1918–1999 рр.) / А.М.Козицький. — Львів, 2000.
5. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / О. Мотиль. — К., 2009.
6. Пронь С.В. Міжнародні відносини та зовнішня політика. 1914–1991 роки: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів / С.В. Пронь. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2009.
7. Родригес А.М. История стран Азии и Африки в новейшее время: учебник / А.М.Родригес. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006.
8. Троян С.С. Структурно-функціональний вимір системного підходу в дослідженнях міжнародних відносин і дипломатії доби Модерну: «європейський еквілібріум» / С.С. Троян, А.М. Киридон // Науковий вісник Дипломатичної Академії України. Вип. 23. Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. Ч. I. Серія «Історичні науки» / За заг. ред. В.Г.Ціватого, Н.О.Татаренко. — К., 2016. — С. 199–205.
9. Хижняк І.А. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648 — 1918): підруч. для студ. вищ. навч. закл. / І.А.Хижняк. — К., 2009.
10. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций: Пер. с англ. / Ш. Эйзенштадт. — М., 1999.
11. Bergère M.-C. Sun Yat-sen / M.-C. Bergère, J.L. loyd. — Stanford University Press, 1998. — 480 p.
12. Gandhi M. Autobiografia. Dzieje moich poszukiwań prawdy / M.Gandhi. — Warszawa: Axis Mundi, 2013. — 510 s.
13. Łątka J.S. Atatürk. Twórca nowoczesnej Turcji / J.S.Łątka. — Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2016. — 384 s.
14. Wolpert S. Gandhi's Passion. The Life and Legacy of Mahatma Gandhi / S.Wolpert. — Oxford University Press, 2002. — 337 p.

ПОЛЯКИ У ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТЬБІ НАРОДІВ ЄВРАЗІЇ В 1920-Х РОКАХ

Завершення Першої світової війни позначилося розпадом великих імперій: Австро-Угорської, Німецької, Російської та Османської. Слід зауважити, що визвольні рухи на постімперському просторі Росії розвивалися з неоднаковою інтенсивністю, залежно від історичних умов, впливу воєнних подій і ступеня національної самосвідомості. Жовтнева революція 1917 р. в Росії стала каталізатором національно-визвольних рухів народів монархії Романових, адже відомо, що більшість з них були насильно включені до її складу.

У післяреволюційний період на просторах колишньої Російської імперії, зокрема в басейні Балтійського моря, були створені незалежні держави: Фінляндія — 6 грудня 1917 р., Литва — 16 лютого 1918 р., Естонія — 24 лютого 1918 р., Білорусь — 25 березня 1918 р., Польща — 11 листопада 1918 р., Латвія — 18 листопада 1918 р. У Чорноморсько-Каспійському регіоні проголосили незалежність: Крим — 16 грудня 1917 р., Українська Народна Республіка (УНР) — 22 січня 1918 р., Північний Кавказ — 11 травня 1918 р., Грузія — 26 травня 1918 р., Вірменія — 28 травня 1918 р., Азербайджан — 28 травня 1918 р., Дон — 15 вересня 1918 р. і Кубань — 5 грудня 1918 р. [1, к.2]. У цей період добивалися незалежності народи Середньої Азії й поволзькі татари.

Посилення визвольних рухів народів на постімперському просторі Росії всіляко віталосся владою відродженої Польської республіки. Вони відволікали на себе армії „червоної“ та „білої“ Росії й давали Польщі можливість утвердитися як незалежній державі. Вагомою силою в реалізації східної політики Польщі була так звана полонія — поляки, які мешкали поза своїми етнічними землями на просторах колишньої Російської імперії. Їх чисельність у 1918 р. становила приблизно 3 млн. чол. Переважно це були військовослужбовці царської армії, а також військові емігранти, евакуйовані у початковій фазі Першої світової війни. Багато польської молоді навчалосся у вищих навчальних закладах на території Росії. До цього слід додати військовополонених — поляків з армій Центральних держав, Німеччини й Австро-Угорщини. Значна частина поляків була розпорошена або проживала компактними групами на постімперському

просторі Росії. Окрім литовських, білоруських і українських земель, поляків можна було зустріти на Кавказі, Закавказзі, Туркестані, на безкрайніх просторах Сибіру і навіть у далекій Манджурії. Бурхливий розвиток промисловості й залізних доріг в Російській імперії потребував високоосвічених спеціалістів, серед яких були й поляки. Так, в далекому Харбіні у виділеній смузі Манджурської залізниці утворилася польська колонія. Проте більшість поляків опинилися в Сибіру й Забайкаллі не з власної волі. Ще в царські часи вони тут відбували заслання за свою політичну діяльність. Опинившись поза межами рідного краю, поляки не забували про своє походження і майже не асимілювались. Цьому сприяло родинне виховання, в колі якого відбувалося навчання історії Польщі, традицій і рідної мови [2].

Близько 600 тис. поляків служили в російських військових частинах, які були розташовані в Сибірі, на Далекому Сході, в Туркестані й Закавказзі. У Росії поляки вважалися „непевним елементом“, і тому їх намагалися відправити якнайдалі від своїх рідних земель. У сибірських полках чисельність поляків нерідко становила до 40% усіх військово-службовців[2]. За матеріалами МЗС Польщі лише на Кавказі й Закавказзі в 1918 р. проживало близько 200 тис. поляків, з яких принаймні 100 тис. були добре матеріально забезпеченими [3, к. 37]. Нащадки польських переселенців, досягнувши призовного віку, відбували службу в царській армії. Після розпаду Російської імперії вони потрапляли до армій тих національних держав, у яких проживали. Чимало поляків у віці 18–35 рр. служили у збройних силах Вірменії [4, к. 147]. Під час Громадянської війни перед ними постав вибір: повернутися до Польщі й служити в лавах Війська польського під орудою Ю. Пілсудського [5, к. 138], залишитися на службі в національній армії однієї із держав, потрапити до лав Добровольчої армії генерала А. Денікіна чи бути завербованими до Червоної армії (ЧА) [6, к. 2].

Поляки переважно поверталися на свої етнічні землі, бо інакше їм загрожувала мобілізація до ЧА, яка воювала проти Польщі. Зокрема, з протоколу №15 Президії комітету оборони м. Києва і околиць від 2 серпня 1919 р. довідуємося, що: „... всіх підданих польської держави мобілізувати, причому велику буржуазію взяти в заложники і направити в концентраційний табір, дрібну буржуазію і трудову інтелігенцію мобілізувати й направити в батальйони тилового забезпечення. Робітникам надати можливість вступати до лав Червоної Армії. З громадян Польщі від мобілізації звільнити лише осіб, що належали

до соціалістичних партій при наявності партійного квитка“ [7, арк. 33]. Подібна тактика застосовувалася більшовицькою владою на всій території колишньої імперії. Багато поляків поверталися на батьківщину, але чимало сприяли побудові національних держав на окраїнах Росії.

Польське населення Наддніпрянщини переважно вітало утворення незалежної УНР. В її урядах працювали поляки, які народилися й проживали в Україні. У січні 1918 р. при Генеральному секретаріаті УНР було створено Міністерство польських справ, яке очолив київський адвокат Мечислав Міцкевич. Поміщик з Подільської губернії, письменник, політичний діяч Станіслав Стемповський, виконуючи розпорядження Ю. Пілсудського, у квітні 1920 р. приступив до виконання обов'язків міністра сільського господарства в уряді УНР, а з 29 травня 1920 р. виконував обов'язки міністра здоров'я і соціальної опіки [8, с. 186–187]. Після поразки української революції він переїхав до Польщі, де у 1920–1921 рр. надав притулок Головному отаману Армії УНР С. Петлюрі. У квітні 1920 р., за порадою Ю. Пілсудського, віце-міністром внутрішніх справ в уряді УНР був призначений поляк Г. Юзевський, який народився і виріс у Києві [9, с. 34].

Значна роль у відбудові кримської державності належала так званим литовським татарам [10, с. 61]. Серед них особливо виділявся генерал російської армії, мусульманин Мацей Сулейман Сулкевич. 25 червня 1918 р. він очолив коаліційний уряд Кримської республіки [11, л. 3]. У його складі були інші литовські татари: міністр фінансів і майбутній сенатор Польської республіки Олександр Ахматович, міністр військових справ генерал Олександр Мілковський та ін. Начальником канцелярії прем'єра М. Сулкевича став Леон Найман Мірза Кричинський, який одночасно був депутатом кримського парламенту [12, с. 147].

Молода Кримська республіка невдовзі після ухвалення конституції і проголошення незалежності 16 грудня 1917 р. зазнала агресії з боку більшовицьких військ, які на початку 1918 р. увійшли до Криму [13, с. 843–868]. У жовтні 1918 р. Крим був окупований Добровольчою армією генерала А. Денікіна. У цих умовах уряд і прем'єр М. Сулкевич були змушені покинути Крим.

У еміграційних поневіряннях міністри Кримської республіки шукали підтримки в Польщі. 17 травня 1920 р. колишній міністр закордонних справ Джафер Сейдамет офіційно звернувся до Ліги Націй з

вимогою передачі Криму під протекторат Польщі [14]. Ця заява кримського міністра не була несподіванкою, оскільки Польща і поляки були прикладом для багатьох народів колишньої царської Росії у боротьбі за незалежність. Однак нереальність згаданої заяви була продиктована іншими обставинами. У цей період територія Криму була окупована білогвардійськими військами генерала П. Врангеля. Окупація була визнана законною урядом Франції. Антанта загалом підтримувала ідею відновлення Російської імперії.

Ю. Пілсудський готовий був розглянути пропозицію кримського міністра, але при умові, що таке рішення буде схвалене Лігою Націй і владою союзної УНР. Остання заявила про готовність надати Криму широку автономію, але не більше [15, с. 58]. Необхідність приєднання Криму до УНР українські політики обґрунтовували таким чином: „Україна — країна хлібна, із великими промисловими можливостями в майбутності; кримський південь — це Рив’єра, кліматичні курорти, виноградні і фруктові сади, які, однак, без українських виробів промислу обійтися не зможуть. Державний симбіоз кримських татар і українців продиктований самою природою, і ми думаємо, що ці резони, як найбільш переконуючі, візьмуть під увагу татарські політики і дійдуть для добра рідної країни до вигідного для українців і для себе порозуміння“ [16, с. 94].

У такій ситуації Д. Сейдамет 5 листопада 1920 р. добився аудієнції в Бельведері у самого Начальника держави, маршала Ю. Пілсудського. Однак Польща на той час могла лише морально підтримати національно-визвольні прагнення кримських татар. Пропозиція Д. Сейдамета активно використовувалася польською пропагандою, особливо під час наступу військ Ю. Пілсудського і С. Петлюри на Київ. Незважаючи на нездійсненність пропозицій кримського міністра, саме з цього часу розпочалося активне співробітництво ГШ Польщі з кримсько-татарською еміграцією.

5 жовтня 1922 р. до Відділу II ГШ Польщі прибув колишній депутат кримського парламенту Леон Найман Мірза Кричинський. Від імені кримсько-татарського народу він звернувся з пропозицією про встановлення протекторату Польщі над Кримом і пояснював це тим, що „...найбільше кримським татарам імponує протекторат Польщі, а не Туреччини, Франції чи Англії“ [17]. Польський народ, який зумів вирватися з-під опіки російського імперіалізму, став прикладом для наслідування іншим народам, що боролися за незалежність. Вони

орієнтувалися на польський досвід і відчували моральну підтримку з боку Польської держави [18]. Звернення кримського депутата не принесло бажаних політичних наслідків, але співпраця польських урядових чинників з татарською еміграцією продовжилася й надалі.

З великою симпатією й захопленням спостерігали поляки за спротивом горців російському пануванню, який перманентно тривав з XIX ст. У національній політиці на Кавказі та Закавказзі царський уряд застосовував політику „поділяй і володарюй“. У відповідь на це в 1917 р. тут розпочалися об'єднавчі процеси. У місті Терк-Кала (Владикавказ) відбулася перша конференція горців Кавказу. На конференції було обрано Тимчасовий комітет. У травні відбувся з'їзд делегатів горців Північного Кавказу, який проголосив територіальну автономію цих земель у складі Російської імперії [19]. В серпні розпочався другий з'їзд, на якому вимальовувалася конфігурація майбутньої горської республіки. Тут було ухвалено конституцію, в якій підкреслювалося, що гірські народи є одним політичним організмом. Національні збори народів Кавказу, що відбулися у вересні, проголосили утворення Союзу горців Кавказу [20].

Центральний комітет Союзу горців Кавказу в умовах відсутності політичних партій став виразником сепаратистських тенденцій і прагнень відокремлення від Росії. 11 травня 1918 р. на конференції в Батумі була проголошена Декларація про незалежність Республіки союзу горців Північного Кавказу і Дагестану (Горської республіки) [21]. До її складу ввійшли: Дагестан, Чечено-Інгушетія, Осетія, Кабарда, Карачаєво-Балкарія, Абхазія і Адигея. Територія республіки простягалася від Чорного до Каспійського морів і займала 260 тис. км. кв. з населенням майже 6,5 млн. чол. Декларацію про визначення кордонів Горської республіки підписали прем'єр-міністр Абдул-Меджид Тапа Чермоєв і міністр закордонних справ Гайдар Баммат [22].

З приводу проголошення незалежності Г. Баммат писав: „...акт 11 травня 1918 р. став логічним і формальним завершенням історичного процесу, розпочатого ще в період Кавказької війни під керівництвом Імама Чечні Шаміля та „Меджлісом черкеських свобод“, який пройшов великий шлях еміграції кавказців у Туреччину, епоху повстань і заслань в Сибір цілих аулів, каторжних робіт і смертних вироків“ [23]. Численні народи Північного Кавказу об'єднувала мусульманська релігія і традиції боротьби з Росією. Вони беруть початок від часу першого вторгнення Росії на Кавказу 1774 р.

Північний Кавказ був остаточно окупований Росією після завершення Великої Кавказької війни 1817–1864 рр. Жахливу трагедію пережили горці Північного Кавказу, коли переможці постановили стерти з лиця землі сліди їх проживання на північ від річок Кубань, Кума й Терек.

Становлення Горської республіки відбувалося в складних зовнішньополітичних умовах. Делегація Горської республіки взяла участь у конференції в Батумі й 8 червня 1918 р. заключила договір про дружбу з Туреччиною, яка обіцяла їй всебічну підтримку й допомогу. Проте Туреччина сама потребувала допомоги. У 1918–1919 рр. її територія була частково окупована англійськими, французькими, італійськими, грецькими та вірменськими військами. Султан, уряд і турецький парламент перебували в Константинополі, окупованім альянтами. Окрім нього, існував ще національний уряд на чолі з Мустафа Кемаль Пашею, з яким не підтримувала дипломатичних відносин жодна країна світу, за винятком радянської Росії [1, к.3]. Звідси беруть початок проросійські й прорадянські симпатії кемалістського керівництва. Оточений з усіх боків у горах Анатолії, Мустафа Кемаль Паша знайшов союзника в російському більшовизмі. Всі спроби мусульман Північного Кавказу заручитися підтримкою Туреччини в боротьбі з радянською Росією з огляду на вищесказане були нереальними.

У боротьбі за незалежність Горської республіки відзначилися поляки. Тут ще з 1917 р. перебував польський підрозділ під командуванням капітана Ресслера, який був сформований у Баку. Як окрема військова одиниця — „польський батальйон“ — він увійшов до складу збройних сил Дагестану. Поляки разом із горцями вели боротьбу проти більшовицьких військ до лютого 1919 р. А згодом їм випала можливість повернутися на батьківщину й служити в дивізії генерала Л. Желіговського [24].

У середині 1919 р. Добровольча армія захопила весь Північний Кавказ. Генерал А. Денікін оголосив Горську республіку незаконним утворенням, а її керівників визнав зрадниками, що підлягають військовому суду. На початку 1920 р. денікінці, розгромлені більшовиками, покинули Кавказ і „горці один на один зустрілися з більшовиками“ [25]. Їх політика „червоного терору“ змусила горців відстоювати свою незалежність. У кінці серпня 1920 р. через чотири місяці після вторгнення Червоної Армії на Кавказ у Дідоевським та Анцухо-Капучинським округах Дагестану вибухнуло збройне повстання проти

„червоних“ окупантів. Одним з його керівників був молодий внук першого імама Чечні Саїд Шаміль. За короткий відрізок часу повстання охопило Чечню та Карачаю. Боротьба тривала протягом року, а в червні 1921 р. завершилася перемогою більшовиків [26]. На Кавказі розпочалося встановлення радянської влади. Уряд Горської республіки емігрував до Грузії, й лише С. Шаміль протягом шести місяців продовжував боротьбу. У наступні роки „вибухали“ повстання в Кабарді, Осетії, Інгушетії, Чечні й Дагестані, однак всі вони жорстоко придушувалися більшовицькими властями. Унаслідок цього горська інтелігенція, яка не змогла врятуватися еміграцією, була повністю знищена або заслана до Сибіру [27].

Період національно-визвольної боротьби на Кавказі в 1917–1921 рр. яскраво продемонстрував нездатність горської інтелігенції до державного будівництва. Вона виявилася не підготовленою, не організованою й не могла дати народові твердого національного провodu. До того ж була роз’єднана племінними та соціальними протиріччями й не могла зорганізуватися проти спільного ворога. Тому не дивно, що не змогла втримати владу. Не існувало також єдності між іншими молодими республіками Закавказзя. Їх географічне розташування та історичний досвід боротьби з Росією, промовисто переконував у необхідності об’єднання, оскільки вторгнення ворога в одну із кавказьких республік загрожувало незалежності всіх інших [28]. Після того, як Червона Армія закріпилася на Північному Кавказі й вийшла на кордони Азербайджану та Грузії, вони опинилися перед реальною загрозою більшовицької інтервенції [29].

А історія їх незалежного існування розпочиналася з об’єднаних тенденцій. 10 лютого 1918 р. у Тифлісі зібрався закавказький сейм. У березні того ж року він проголосив про відокремлення Закавказзя від радянської Росії. 9 квітня 1918 р. рішенням сейму було проголошено Закавказьку демократичну федеративну республіку (ЗДФР), до складу якої увійшли Грузія, Азербайджан і Вірменія [30]. Уряд і міністерство закордонних справ ЗДФР очолив А. Чхенкелі. У результаті зовнішньої і внутрішньополітичних протиріч між національними радами Грузії, Вірменії й Азербайджану ЗДФР незабаром розпалась на окремі самостійні держави.

26 травня 1918 р. було проголошено незалежну Грузинську демократичну республіку. Вагомий вклад у відродження незалежної Грузії внесли грузинські соціал-демократи (меншовики). Грузинська

соціал-демократична партія утворилася в 1893 р. Її засновником і головним теоретиком був Ной Жорданія, який зблизився з польським соціалістичним рухом у 1891–1893 рр. у Варшаві під час навчання у Ветеринарному інституті. Польсько-грузинська співпраця орієнтувалася на далеку перспективу, бо ніхто у той час не міг передбачити, що через неповних два десятиліття відродяться незалежні Польща і Грузія. У 1919 р. розпочав роботу парламент Грузії, у якому 95% становили соціал-демократи, які й відповідно диктували свої умови. Президентом Грузії став меншовик Ной Жорданія [31].

Грузинську республіку де-факто і де-юре визнали майже всі країни світу, зокрема Франція, Англія, Італія (11 січня 1920 р.), Японія (7 лютого 1920 р.), Польща (13 лютого 1920 р.), Бельгія (26 серпня 1920 р.) [32]. Унаслідок цього 3,5-мільйонний грузинський народ став рівноправним членом світового співтовариства.

7 травня 1920 р. у Москві було укладено мирний договір між Російською радянською федеративною соціалістичною республікою (РРФСР) і Грузинською демократичною республікою (ГДР). За його умовами Грузія була зобов'язана не допускати жодної підтримки будь-якій організації або групі, окрім радянської, а також не випускати зі своєї території інтернованих громадян і вищих чинів Добровольчої армії. Було зазначено також, що до Грузії переходить порт Батумі за умови виведення англійських військ з її території [33].

Визнання незалежності Грузії з боку більшовицької Росії завдало остаточного удару ідеї федерації народів Кавказу. Це був чудовий маневр радянської дипломатії, яка ліквідувала об'єднавчі тенденції Закавказьких республік [34]. Грузія в односторонньому порядку вийшла із Закавказького союзу. Грузинська егоїстична політика згодом завершилася катастрофою для неї та її союзників.

Більшовицька Росія підписала цей договір також з тактичних міркувань, бо її керівництво ніколи б не погодилося на втрату важливого в стратегічному плані регіону Закавказзя, яким була Грузія [35]. Підписання договору відбувалося в той час, коли спільний польсько-український похід на Київ завершився тріумфом, а більшовики у спішному порядку були змушені відступити. Вони не могли тоді змагатися на два фронти й вирішили сконцентрувати свої сили на західному напрямку. Через місяць червона кавалерія Семена Будьонного була передислокована з Кавказу на захід і здійснила контраступ на позиції союзницьких польської і українських армій.

Дипломатичне визнання незалежності Грузії, як виявилось згодом, було для більшовиків лише тактичним ходом, який давав можливість перегрупувати сили для майбутнього контрнаступу. Одночасно з цим проводилася комуністична агітація серед населення Грузії, спрямована проти законного уряду суверенної республіки.

Справжні наміри більшовицького керівництва проявилися 12 лютого 1921 р. Загони ЧА без оголошення війни вторглися на територію суверенної Грузії. Уряд грузинських соціал-демократів не був готовий до збройного протистояння, бо свого часу відмовився від створення власної армії. Столицю Грузії — Тифліс — було захоплено більшовиками 25 лютого 1921 р., а втрата державної незалежності стала доконаним фактом 18 березня 1918 р. Грузію було окуповано, а за кордоном поширювалися чутки, „...що повсталі грузинські робітники і селяни закликали на допомогу Червону Армію“ [36].

Керівництво Грузинської республіки разом з акредитованими дипломатичними представництвами покинуло Батумський порт у день підписання Ризького мирного договору між Польщею і радянськими республіками. Значна частина грузинських емігрантів через Константинополь прибула до Польщі. Генерали і полковники колишньої грузинської армії були прийняті на контрактну службу до Війська польського. Спочатку їх статус не був юридично визначеним. Зважаючи на їх керівне становище в еміграційному Грузинському центральному комітеті, вище військове командування Польщі вирішило зробити для них виняток. Протягом 1921–1923 рр., коли маршал Ю. Пілсудський об'єднував найвпливовіші посади — Начальника держави, а згодом одночасно і начальника Генерального штабу, — влада Польщі продовжувала політику співпраці з представниками політичної еміграції з Росії.

Крім політичних мотивів, пов'язаних з антирадянською співпрацею, йшлося про елементарну вдячність владі ГДР за допомогу в 1918 р. при формуванні польських відділів на Кавказі. Згідно з твердженнями колишнього Голови польської дипломатичної місії на Кавказі Титуса Філіповича, урядом Грузії були виділені значні суми грошей на польські відділи у 1921 р. Вони становили кілька мільйонів франків. Грузинський уряд не виставляв полякам жодних претензій щодо повернення цих коштів [37].

Протягом 1922 р. 42 офіцери і 48 підхорунжих армії Грузії на умовах особистого контракту були включені до польського війська

[38]. При цьому грузинські військовослужбовці зберігали свою організаційну структуру й підпорядковувалися колишньому начальнику ГШ армії Грузії генералу Александру Захаріадзе, який узгоджував свої дії з еміграційним урядом в Парижі [39]. Все це відбувалося з відома начальника ГШ Польщі маршала Ю. Пілсудського. Підготовка грузинських офіцерів на базі польської армії переслідувала політичну мету. Вони могли бути використані у випадку створення національної грузинської армії. Керована вихованцями польських військово-освітніх закладів, вона без сумніву була союзницею Польщі в її протистоянні з СРСР [40].

Запрошення грузинських, а згодом і азербайджанських офіцерів, які опинилися у вимушеній еміграції, на контрактну службу у Війську польському стало можливим внаслідок особистого розпорядження маршала Ю. Пілсудського. Подібною виглядала ситуація з північно-кавказькою еміграцією. Лише вірмени не прийняли польських пропозицій щодо підтримки неофіційних союзницьких відносин. Вони головним своїм ворогом вважали Туреччину й дотримувалися прорадянської орієнтації. Офіцери з колишніх армій кавказьких республік добре зарекомендували себе на службі в польській армії і виявили велику лояльність до Польщі [41].

Демократична республіка Вірменія (ДРВ) була проголошена 28 травня 1918 р. на території Єреванської губернії та Карської області колишньої Російської імперії. На той час значна частина вірменської етнічної території була окупована турецькими військами, які дислокувалися в околицях вірменської столиці — Єревану. Партія „Дашнакцутюн“ („Об'єднання“, „Союз“ — В. К.) була головною політичною силою Вірменії [42]. Створена у 1890 р., вона відігравала провідну роль у національному відродженні вірменського народу. Домінація дашнаків у владі незалежної Вірменії тривала близько два з половиною року. На початку січня 1921 р. територія Вірменії була окупована більшовицькими військами. Однак, національно-релігійний антагонізм, що панував між вірменами й турками, сприяв тому, що зовнішньополітичний вектор політики Вірменії був спрямований проти Туреччини, а не проти Росії.

28 травня 1918 р. в місті Єлизаветполь (з 1918 р. — Гянджа, з 1935 р. — Кіровобад) була проголошена незалежна Азербайджанська демократична республіка. На той час столиця Баку перебувала в руках більшовиків. Відомо, що Азербайджан ще з часів Російської імперії

славився своїми природними багатствами, особливо нафтовими родовищами на узбережжі Каспійського моря. Тому його територія стала ареною збройної боротьби. Одним із ініціаторів проголошення незалежності був голова найвпливовішої азербайджанської партії „Мусават“ М. Е. Расул-Заде. Він став її першим керівником — головою Національної ради (парламенту) Азербайджану. До його складу ввійшли депутати, які були вибрані до Всеросійських установчих зборів й не визнали їх розпуску. Під час відкриття азербайджанського парламенту, який перемістився до Баку, 17 листопада 1918 р. М. Е. Расул-Заде підкреслив, що “в російській революції національності не змогли добитися від центральної влади своїх прав і були покинуті напризволяще, що змусило їх взяти ініціативу в свої руки” [43, с. 5].

Першочерговим завданням нового азербайджанського керівництва стало звільнення столиці Азербайджану. Необхідно було зламати опір бакинських вірмен, які підтримували більшовицьку владу [44]. Вони виступали від імені керівництва партії „Дашнакцутюн“. У протистоянні з вірменами найбільше постраждало місцеве мусульманське населення. За допомогою здеморалізованих російсько-вірменських загонів під керівництвом більшовика Шаумяна в Баку було розстріляно близько 15 тис. жінок, стариків і дітей [45]. Боротьбу проти загарбників очолила азербайджанська партія „Мусават“, якій належала провідна роль у політичному житті Азербайджану. У складних зовнішньополітичних обставинах було створено власну армію чисельністю 30 тис. осіб [46], існування якої мало величезне моральне й політичне значення для азербайджанського народу.

На найвищих державних посадах в Азербайджані перебували поляки: віце-міністр справедливості Ольгерд Кричинський, директор канцелярії уряду Леон Нойман Мірза Кричинський, віце-директор канцелярії міністерства закордонних справ Константин Сулкевич. Генерал М. Сулкевич наприкінці 1918 р. отримав посаду начальника Генерального штабу армії Азербайджану. Згодом він став одним із творців військового союзу Азербайджану та Грузії, підписаного в червні 1919 р. [47]. Угода між урядами Грузії і Азербайджану була підписана 16 липня 1919 р. у зв'язку з серйозною загрозою втрати незалежності Закавказьких республік. Держави домовилися між собою виступити разом всіма збройними силами і військовими засобами проти всякого нападу, який би загрожував втратою незалежності. Підкреслювався оборонний характер союзу. До трьох тижнів представлялося право

іншій Закавказькій республіці — Вірменії — приєднатися до договору. Однак Вірменія відмовилася. О. Кричинський був делегований у 1920 р. як представник азербайджанського уряду на міжнародну конференцію південнокавказьких республік: Вірменії, Азербайджану та Грузії [12, s. 147].

На початку травня 1920 р. більшовики захопили Баку [1, к. 4]. Парламенту республіки було висунуто ультимативну вимогу скласти повноваження. М. Е. Расул-Заде закликав депутатів погодитися, щоб не розпочинати громадянську війну. Було прийнято постанову про передачу влади азербайджанським комуністам за умови, що з їх боку не буде переслідувань. Однак після встановлення радянської влади в Азербайджані М. Е. Расул-Заде, як багато інших, був змушений переховуватися. Його все ж таки арештували, але народний комісар у справах національностей більшовицького уряду Йосиф Сталін під час свого перебування в Баку в жовтні 1920 р. врятував його від розстрілу [43, с. 6]. Вони познайомилися в Баку під час Першої російської революції 1905–1907 рр. Тоді царська влада хотіла арештувати Й. Джугашвілі (Сталіна), а М. Е. Расул-Заде, будучи відомим журналістом, врятував його й переховував у себе вдома.

У травні 1920 р., коли 15-а більшовицька армія увійшла до Азербайджану, М. Сулкевич був заарештований бакинським підрозділом ЧК. Волею долі у в'язниці він опинився разом з іншими поляками: Титусом Філіповичем, який виконував обов'язки керівника польської політичної місії на Кавказі; Мечиславом Рудзінським — колишнім начальником загального відділу в дипломатичному департаменті МЗС Азербайджану, а також братом лідера політичної партії „Мусават“ — Мехмед Алі Беєм [48]. 15 липня 1920 р. генерал М. Сулкевич був замордований у застінках ЧК. Азербайджанська республіка припинила своє існування й була створена Азербайджанська радянська соціалістична республіка (Аз.РСР). Про неприйняття азербайджанцями більшовицької окупації свідчив той факт, що протягом трьох наступних років відбулося 56 національно-визвольних повстань в Азербайджані [49, s. 27].

У ході Громадянської війни в Росії проявилися державницькі прагнення козаків. У ГШ Польщі розрізняли кубанських, донських, терських, калмицьких, астраханських, уральських (яїцьких), оренбурзьких, сибірських, енісейських, семиречинських, забайкальських, амурських, усурійських козаків [50]. Лише перші три з них мали свою

політичну еміграцію й тому підтримувалися Польщею. Терські, астраханські й калмицькі козаки не спромоглися виразно сформулювати власні національно-визвольні прагнення.

Державна незалежність Донської республіки була проголошена 15 вересня 1918 р. Донське військо було залежним від політичних монархічних уподобань білогвардійських генералів [51, с. 96]. Це унеможливило самостійні починання лідерів донських козаків. Лише в останній фазі Громадянської війни в липні 1920 р. донські козаки у складі армії генерала П. Врангеля виступили спільно з кубанськими, терськими й астраханськими козаками.

5 грудня 1918 р. Крайова рада (парламент) Кубанської республіки підтвердила її незалежність [50, с. 20]. Було проголошено демократичний парламентський устрій Кубанської республіки з військовим отаманом як главою держави. У серпні 1920 р. уряди Кубанської республіки й УНР підписали мирний договір, а згодом — з кавказькими державами. Безпеку українських земель зі сходу, з боку Чорного моря та Кубані, представники Директорії вважали запорукою справжньої перемоги над силами російського імперіалізму [52, арк. 1]. У свою чергу, загарбання Кубані більшовиками становило велику небезпеку для України. Бойові дії між Червоною Армією і військами генерала А. Денікіна відбувалися на території Кубані. Після поразки Добровольчої армії вся сила більшовиків була спрямована проти незалежної Кубанської республіки. Кубанська Крайова Рада, яка включала в себе представників усіх верств населення Кубані, протягом 1917–1919 рр. рішуче висловлювалася проти визнання більшовицької влади на Кубані [53]. Близько 2/3 населення Кубані протистояло більшовицькій окупації. Три роки тривала ця боротьба й завершилася поразкою козаків. Вони під натиском переважаючого ворога покинули свої землі й емігрували як „організована держава на чолі з власним президентом, урядом, армією, парламентом, частиною цивільного населення“ [54].

Козацька еміграція розпочала свою історію ще в кінці 1919 р. Першими політичними емігрантами стали 10 членів Кубанської крайової ради, яких керівництво Добровольчої армії примусово вислало до Константинополя. Згодом за кордон, зокрема до Сербії й Болгарії, переправлялися поранені та хворі козаки. У листопаді 1920 р., після захоплення Криму більшовиками, козаки разом з Добровольчою армією евакуювалися через Босфор до Туреччини. За ними велика хвиля еміграції Донської й Кубанської армії потрапила в полон до

більшовиків на чорноморському узбережжі (остання майже повністю). Не маючи вибору, козаки вимушено вступали до більшовицької армії та воювали на польському або кримському фронтах, сподіваючись при першій ліпшій нагоді розпрощатися з більшовиками. Подібні настрої панували в оренбурзьких та уральських козаків [55].

У документі згадується цікавий випадок, коли ціла козацька дивізія з кінної армії С. Будьонного перейшла на польську сторону. Причому це відбувалося вже в період відступу від Києва польсько-українських дивізій влітку 1920 р. Роззброєні поляками (залишилася лише холодна зброя) і зазнавши несподіваного нападу частин ЧА, козаки кінним строєм з оголеними шаблями кинулися в атаку й відбили несподіваний напад. За це вони одержали від поляків відібрані карабіни і частину кулеметів. Під час цієї атаки три сотні козаків потрапили у полон до більшовиків. Їх відправили на фронт у складі більшовицької армії, але через місяць вони знову перейшли на бік поляків. Цей факт свідчив про велике прагнення козаків вирватися з “обіймів” радянської влади [56, к. 5].

Нелегкою також була доля козаків у Польщі. Перебуваючи у спеціальних таборах для інтернованих, вони опинилися у важкому моральному і матеріальному становищі, були позбавлені права пересування й можливості знайти роботу. Від безвиході козаки поверталися в СРСР, а деякі втікали до Румунії й Чехословаччини, Німеччини та Франції. У 1920 р. після поразки більшовиків під Варшавою армія Тухачевського була інтернована у Східній Пруссії і ще кілька тисяч козаків опинилися за кордоном. Більшість з них були примусово вислані до Радянської Росії, де їх чекав вирок революційного трибуналу [56, к. 6].

Уповноважені представники Донської й Кубанської республік зверталися до польського уряду з пропозиціями військово-політичної співпраці. В червні 1920 р. кубанський уряд направив спеціальну військову місію до Варшави й до уряду УНР в складі отамана І. Білого, І. Івасюка, П. Сулятицького з метою порозуміння в справі координації боротьби з Радянською Росією, в стані війни з якою перебували Польща, УНР та козаки [57, к. 179]. І. Білий добився аудієнції маршала Ю. Пілсудського. Однак, загалом свого завдання місія не виконала, бо завершилася війна і козацькі армії опинилися в еміграції.

Пропозиції кубанської делегації знайшли схвальну підтримку з боку уряду УНР. Хоча домовленостей з польською стороною не було

досягнуто, однак окремі добровольці з кубанських, донських і терських козаків, що перебували в таборах для військовополонених, поступили на службу до Війська польського. Цьому сприяло небажання волелюбних козаків перебувати за колючим дротом у таборах для інтернованих. Окремий козацький відділ у складі союзної армії УНР був сформований із колишніх червоноармійців С. Будьонного [56, к. 5]. Добровільний перехід козаків до польських і українських військових підрозділів відбувався у зв'язку з їх неприйняттям політики більшовицької влади [58].

Весною 1921 р. до Варшави прибула делегація Донського Військового Круга на чолі з заступником голови полковником М. Гнилорибовим. І. Білий і М. Гнилорибов шукали допомоги у союзників з метою поширення козацького незалежного руху (І. Іванюк і П. Сулятицький на той час уже переїхали до Відня). Восени 1921 р. М. Гнилорибов за підтримки Російського евакуаційного комітету (РЕК) Б. Савинкова ініціював у еміграції видання першого козацького часопису „Голос казачества“. Він виходив до кінця 1922 р. за редакцією І. Білого (секретарем був М. Фролов) й пропагував ідею козацького національного визволення [57, к. 179].

Вище командування збройних сил Польщі виявляло особливе зацікавлення козацьким рухом тому, що території Кубані, Дону й Південного Уралу були основним місцем формування кавалерії Червоної Армії [59, к. 14]. На думку сенатора Польської республіки С. Седлецького, співпраця з вільним козацтвом була важливою ланкою державної політики. По-перше, завдяки польсько-козацькій співпраці можна було результативно „шантажувати будь-яке можливе починання українців“; по-друге, хто хоче здобувати перемоги на півдні Росії, мусить заручитися підтримкою козаків [60, к. 7].

Тюрко-татарські народи проживали в межиріччі рік Волги та Уралу, Туркестані, Криму та Азербайджані. Найважливішим чинником, що об'єднував татарські народи були релігія і мова. У Російській імперії їх налічувалося близько 25 млн. чол. При умові відповідної організації вони могли становити загрозу територіальній цілісності радянської держави [61].

Ідель-Уральська республіка, за даними її ідеолога А. Ісхакі, займала територію між ріками Волгою (татарська назва Ідель) та Уралом, починаючи від річки Сури до Каспійського моря. В Радянському Союзі не користувалися терміном Ідель-Урал, який відповідав

мовній традиції татарського народу. Натомість вживалися терміни відповідно адміністративного поділу: татари, башкири, казахи, узбеки, киргизи, туркмени, азербайджанці, кримські татари. Татари Ідель-Уралу у місті Казань провели курултай (з'їзд), що свідчило про ступінь їх національної самосвідомості. 20 листопада 1917 р. в Уфі було скликано Законодавчі збори, які проголосили вимоги національно-державної автономії Ідель-Уралу. Однак ці прагнення не були реалізовані, бо 12 квітня 1918 р. більшовицькі війська захопили Казань і Уфу [62]. Встановлення більшовицької влади у цьому регіоні позначилося розгромом татарських національних сил, штучним утворенням Татарської та Башкирської автономних республік. Це спричинило національно-визвольне повстання у 1920 р., яке було жорсткою придушене [63]. Засобом боротьби із волевиявленням татарського народу став голодомор 1920–1921 рр. За даними більшовицької статистики, від голоду на Волзі, Уралі і в Криму загинуло більше 2 млн. осіб [64, с. 3]. Наслідком політики більшовиків стала вимушена еміграція лідерів татарського національно-визвольного руху.

У жовтні 1917 р. владу в Ташкенті захопили більшовики. 27 листопада 1917 р. на Надзвичайному мусульманському з'їзді в Коканді була проголошена автономія Туркестану в складі Росії. 10 грудня 1917 р. в Коканді було організовано Національні збори Туркестану. На них створено уряд, в якому брали участь Танишбаєв, Шагі-Ахметов і Мустафа Чокаєв. На противагу йому в Ташкенті був створений комуністичний уряд, який розпочав боротьбу з національним урядом Туркестану. Мустафа Чокаєв народився 25 грудня 1890 р. в Туркестані в аристократичній казахській сім'ї. У 1914 р. закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Лютневу революцію 1917 р. зустрів у Петрограді, де був представником Туркестану, в створеному в 1916 р., бюро при мусульманській фракції Державної думи Росії. У квітні 1917 р. став одним із керівників туркестанських мусульман в Ташкенті, ідеологом національно-революційного руху, метою якого була автономія Туркестану в складі Росії. В кінці серпня 1917 р. він був призначений членом Туркестанського комітету Тимчасового уряду. В еміграції М. Чокаєв входив в ЦК Туркестанського національного об'єднання (ТНО), а з 1929 р. очолив цю організацію.

13 грудня — в день народження пророка Мухамеда — мусульманське населення Туркестану готувалось висловити свою підтримку

національному уряду. Однак, не зважаючи на обіцянки місцевих більшовиків, святкова маніфестація мусульман була розігнана. Влада спровокувала в центрі міста розстріл демонстрантів біля так званого ташкентського „Білого дому“. Тоді ж було вбито й деяких представників попередньої влади. Метою цієї акції було скомпрометувати туркестанську автономію як „контрреволюційний“, антиросійський рух й спровокувати мусульман на „священну війну“ [65]. Цього не вдалося зробити, але по всьому Туркестану розпочалися масові арешти і вбивства. У лютому 1918 р. після розгрому більшовиками Кокандської автономії, М. Чокаєв разом з дружиною емігрував за кордон. Народи Туркестану вели запеклу боротьбу з більшовиками, створили національний уряд, але не змогли створити державу.

У січні 1918 р. владу в Туркестані захопили більшовики. Чисельна перевага Червоної Армії забезпечила створення в Туркестані радянської республіки. Однак це стало сигналом до національно-визвольної боротьби народів Туркестану, відомої в історії як рух басмачів [12, s. 146]. У антибільшовицькій боротьбі в Туркестані активну участь на боці повсталих народів брали місцеві поляки.

Контакт уряду Польської республіки з урядом Туркестану здійснювався через офіційного польського представника Яхимовича. В листопаді 1918 р. відповідно до отриманих інструкцій МЗС він виїхав для виконання консульських обов'язків у Туркестані, Бухарі й Хиві [6, к. 1]. Його основним завданням була допомога польським репатріантам, а також інформування уряду про політичну ситуацію в Середній Азії.

У середині січня 1919 р. Яхимович переїхав у місто Ашхабад. На той час значна частина Туркестану вже були захоплені більшовицькими військами. В серпні 1919 р. польське консульство разом зі штабом Добровольчої армії було евакуйоване з Ашхабаду до Красноводська. Згодом майже всі місцеві поляки, які були під опікою Польського комітету в Туркестані, емігрували на Кавказ або до Польщі. За неповними даними їх було майже 600 родин. Серед них поляки, які займали посади в суді, адміністрації, на залізниці, а також лікарі, адвокати, інженери. У травні 1919 р. на Кавказ виїхало 67 родин, переважно робітників, решта евакуювалися через Красноводськ до Петровська й Баку. 7 лютого 1920 р. Яхимович доповідав урядові, що Польща позбувшись своїх позицій у Туркестані, може раз і назавжди втратити можливість мати тут доступ до плантацій бавовни

й буде залежна в цьому відношенні від інших держав. Крім того, Кавказ і Персія перейдуть під вплив Англії, а конкурувати з нею буде важко [6, к. 8].

У народів підвладних Росії не існувало міжнаціональної єдності. Кожна країна діяла окремо. М. Чокаєв згадував, що коли, в Ташкенті було отримано звістку про універсал Центральної Ради, на другий день вся агітація була вимазана чорною фарбою. Такою йому запам'яталася реакція на український національно-визвольний рух. М. Чокаєв жалкував, що він і його однодумці не наслідували приклад України, можливо, тоді доля його країни не була б: „національною каторгою й „витисканням соків“ у матеріальній і національно-культурній сферах життя“ [65, с. 18].

Таким чином, більшість народів у протистоянні з більшовицькою владою на постімперському просторі Росії боролися за незалежність і розраховували на допомогу Польщі. Неросійські народи бачили в ній союзницю, яка своїм прикладом доказала можливість звільнитися від панування Росії. У 1918–1921 рр. були закладені початки співпраці Польщі з Україною, Грузією, Азербайджаном, Туркестаном, кримськими й поволзькими татарами, кубанськими й донськими козаками. Значна частина грузинських, азербайджанських, горських і татарських емігрантів мала можливість служити у Війську польському. Поляки брали активну участь у визвольних рухах народів Євразії. Їх діяльність створила передумови для формування східної політики Польщі на Кавказі, в Закавказзі й Середній Азії.

Джерела і література

1. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW), Rps. Nr1522, mikr.13286, k.2 (Memoriał p. t. “Sytuacja polityczna na Bliskim i Srednim Wschodzie”.
2. Materski W. Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943. — Warszawa, 2005. — S.15–16.
3. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 6674b, mf. B 22972, k. 37 (ZSRR, Kaukaz. Sytuacja wewnętrzna).
4. Ibid., k.147 (Главная ставка польских военных организаций на Кавказе).
5. AAN, MSZ, sygn. 6674 b, mf. 22972, k.138 (Приказы. 6 марта 1919 г.).

6. BUW, Rps. Nr1522, Mf. 13286, k.2 (Memoriał Jachimowicza z 7.02.1920 r.).
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф.2579, оп.1, спр.13, арк. 33 (О польских подданных).
8. Зарецька Т. Польське населення УНР в добу Української Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні. — К.: 2003. — Вип. 13. У 2 ч. — Ч. 1. — С.186–187.
9. Keşik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981. — Wrocław, 1995. — S. 34.
10. Kryczyński L. Tatarzy polscy a świat islamu // Wschód-Orient. — Warszawa, 1932. — R. III. — №1–2 (5–6). — Styczeń. — S.61.
11. Российский государственный военный архив (РГВА), ф.308/к, оп.3, д.34, л.3 (Referat Władysława de Bondy w sprawie tatarów krymskich).
12. Charszkiewicz E. Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893–1921 / E. Charszkiewicz // Niepodległość. — Londyn, 1955. — T. 5 (po wznowieniu). — S.147.
13. Potocki R. “Państwo Krzymskie” w 1920 roku // Przegląd Wschodni. — 1996–1997. — T.VI. — Z.4 (24). — S.843–868.
14. Monitor Polski. — 1920. — 14 maja. — № 107.
15. Симонова Т. М. „Прометеизм“ во внешней политике Польши. 1919–1924 гг. // Новая и новейшая история. — 2002. — № 4. — С.58.
16. Відродження. — 1918. — 23 квітня.
17. РГВА, ф. 308/к, оп.3, д.34, л.2–2об (Kwestia tatarów krymskich. 9.X.1922r.).
18. Krymski T., Wiśniowski E. Racja stanu Polski na Wschodzie // Pod znakiem odpowiedzialności i pracy. Dziesięć wczorów.—Warszawa, 1933. — S.210.
19. AAN, MSZ, sygn. 6690A, k.197 (Zarys historyczny republiki Górali Kaukaskich).
20. Декларация Горской Республики // [Электронный ресурс]. — Место доступа: <http://www.chechen.org/forums/showthread.php?t=170>
21. AAN, MSZ, sygn. 6674b, mf. 22972, k.126 (Правительство республики “Союза горских народов Кавказа”. 2 января 1919 г.).
22. Ibid., k.152 (Kaukaz Północny).
23. ЦДАВО України, ф. 3979, оп. 1, спр. 73, арк. 26 зв.(Горцы Кавказа).
24. AAN, MSZ, sygn. 6690A, k.205 (Republiki Górali Kaukaskich).

25. Годорский А. Красная Армия в горах — борьба за Дагестан. — М., 1925. — С.75.
26. РГВА, ф.461/к, оп.2, д.33, л.5 (Sprawy Radz Trzech i KNK. Bez daty.).
27. AAN, MSZ, sygn. 6690A, k.227 (Rola inteligencji góralskiej w Góral skim ruchu niepodległościowym).
28. Czukuja M. Kaukaz a Rosja // Wschód. — Warszawa. — 1930. — №2. — S.25.
29. Исхаков С. М. „Кристаллизация“ горского освободительного движения // Вопросы истории. — 2001. — №5. — С.6.
30. AAN, MSZ, sygn. 6674b, mf. B22972, k.153 (Południowy Kaukaz).
31. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Od. II Sz. Gł.), sygn. I.303.4.5742, k.31 (О Грузии и грузинской политике).
32. AAN, MSZ, sygn. 6674b, mf. B22972, k.155 (Południowy Kaukaz.).
33. Жупикова Е. Ф. Повстанческое движение на Северном Кавказе в 1920–1925 годах // [Электронный ресурс]. Мiсце доступу: http://scep sis.ru/library/id_2195.html
34. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5782, k.810 (Konfederacja Kaukazka).
35. Maurice Muret de l'Institut de France. “L’U.R.S.R.” // La Revue de Prométhée. — Paris, 1939. — Т. II. — № 3–4 (5–6). — P.318.
36. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5737, k.7 (Dr N. Nakuraszwili. Gruzja).
37. AAN, MSZ, sygn. 6687, mf. 22985, k.188 (W sprawie Oficerów Gruzińskich).
38. РГВА, ф. 308/к, оп.4, д.91, л.12 (Oficerowie gruzińscy w Chełmnie 1924 r.).
39. Ze wspomnień Aleksandra Zachariadze // Pro Georgia. — 1997. — №6. — S.49.
40. РГВА, ф.461/к, оп.2, д.42, л.170. (Cele polityczne szkolenia gruzin).
41. Gazeta Poranna. — 1923. — 20 września. — №257. — S.2.
42. Dżamalian A. Legenda o rosyjskim ormianofilstwie i ormiańskim rusofilstwie // Wschód. — Warszawa, 1938. — №2. — S.30–36.
43. Исхаков С. М. Мамед Эмин Расул-Заде. Национальное движение в Азербайджане // Вопросы истории. — 2002. — №2. — С.5.
44. AAN, MSZ, sygn. 6674b, mf. B22972, k.153 (Południowy Kaukaz).
45. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5737, k.15 (Hilal Munsch. Azerbejdżan).

46. Исафил-Бей. Воспоминания об Азербайджанской армии // Горцы Кавказа. — Париж. — 1933. — №35-36. — С.19.
47. AAN, MSZ, sygn. 6674b, mf. B22972, k.39 (Traktat wojskowy 27.VII. 1919).
48. Kryczyński L. Tatarzy polscy a świat islamu // Wschód. — 1932. — №1. — S.64.
49. Rasul-Zade M. E. Rzeczpospolita Azerbajdzkańska // Wschód. — 1930. — №2.
50. Biłyj I. Kozacy i zagadnienie kozackie // Wschód-Orient. — Październik 1932–maj 1933. — Rok IV. — №1–2 (9–10). — S.20.
51. Деникин А. И. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба добровольческой армии. Май — октябрь 1918. — Мн., 2002. — С.96.
52. ЦДАВО України, ф.1429, оп.2, спр.108, арк.1 (Тези І. Красковського).
53. Трагедія Казачества // Вольное казачество. — Париж, 1938. — №242. — С.5.
54. CAW, Od. IISz. Gł., sygn.I.303.4.5433 (Program działalności kozaków nac.).
55. AAN, MSZ, sygn. 5322, k. 304 (Ruch wolno-kozacki).
56. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn.I.303.4.5550, k.5 (Kozacy na emigracji).
57. Ibid., sygn.I.303.4.5474, k.179 (Mjr. Krzymowski. 29.I.1937 r.).
58. РГВА, ф.461/к, оп.1, д.141, л.7 (О принятии казаков на польскую службу).
59. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5741, k14 (Zarys polityki zagranicznej).
60. Ibid., sygn. I.303.4.5776, k.7 (B. Sen. St. Siedlecki. “Ruch Prometeuszowski”).
61. Seydamet D. Wschód i Tiurkowie // Wschód. —1931. — №2 (4). — S.23–24.
62. Ischaki A. Idel-Urał // Wschód. — Lipiec 1931. — Rok II. — №2 (4). — S.28.
63. РГВА, ф.461/к, оп.1, д.401, л.16–17 (Krótki zarys walki tatarów Idel-Urału).
64. Исхаки М.-Г. Историко-политический очерк Республики Идель-Урала // Вопросы истории. — 2004. — №9. — С.3.
65. Чокаев М. Революция в Туркестане. Февральская эпоха. Вступительная статья С. М. Исхакова // Вопросы истории. — 2001. — №2. — С.3–4.

РОЗДІЛ 2.

МОБІЛІЗАЦІЙНІ КАМПАНІЇ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Іван Татаринів

МОБІЛІЗАЦІЇ ТА ПРИЗОВНІ КАМПАНІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ БЕССАРАБСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У військових конфліктах найчастіше вирішальним фактором є чисельна перевага над ворогом. Під час Першої світової війни уряди воюючих країн, щоб поповнювати армії, проводили постійні мобілізації населення. Війна торкнулася майже кожного, хто міг тримати в руках зброю. В таких умовах перевага була на боці держав, котрі мали більшу кількість населення. З цієї точки зору, абсолютним лідером в Європі була Російська імперія. Станом на 1 січня 1914 р. тут проживало 178 378 800 осіб [1, с. 58].

Потенційно кожна губернія імперії була резервом людських ресурсів для майбутньої війни, в тому числі Бессарабська. На цій території, за даними перепису населення 28 січня 1897 р., проживало 1 935 412 осіб, з яких 991 239 складала чоловіки, 994 173 — жінки [2, с. 15]. За станом на 1 січня 1914 р. — всього за півроку до початку війни — в «Статистичному щорічнику Росії» наводиться цифра в 2 657 300 осіб, з яких 1 353 200 чоловіки, а 1 304 100 жінки [1, с. 33].

Таким чином, у Бессарабській губернії на початку ХХ ст. бачимо зростання населення. Цікавим є той факт, що наприкінці ХІХ ст. чоловіки становили меншість населення краю, а в 1914 р. були вже у більшості. Це автоматично збільшувало людські ресурси, які можна було б використовувати у випадку війни.

Напередодні Першої світової війни в Російській імперії для комплектування збройних сил існувала загальна військова повинність, запроваджена 13 січня 1874 р. Умови служби визначалися «Статутом про військову повинність», який було введено того ж року. Він неодноразово вдосконалювався та доповнювався. Останні, найбільш суттєві зміни, були внесені перед війною, розпорядженням імператора від 6 липня 1912 р.

Служити в армії були зобов'язані всі фізично здорові піддані Російської імперії чоловічої статі, котрі досягли призовного віку

(20 років). Таких молодих людей в країні зазвичай було більше, ніж було потрібно війську. За допомогою жереба на дійсну військову службу призивалися близько третини. Решта зараховувалися в ополчення, де проходили підготовку на нетривалих військових зборах [3, с. 259].

Призов відбувався раз на рік — з 15 вересня або 1 жовтня по 1 або 15 листопада — залежно від термінів збору врожаю. Після проходження дійсної служби протягом встановленого законом терміну, чини армії, флоту та козацьких військ зараховувалися до запасу. Термін дійсної служби дорівнював для піхоти й артилерії (крім кінної) 3 роки, для інших сухопутних військ — 4 роки та для флоту — 5 років. В запасі чини, котрі служили в піхоті й артилерії (крім кінної), значилися 15 років, чини інших сухопутних військ — 13 років, чини флоту — 5 років. У випадку мобілізації чини запасу призначалися для укомплектування частин діючої армії. Після закінчення встановленого законом терміну перебування в запасі, чоловіки переводилися у державне ополчення, де значилися до 43-річного віку [4, с. 18–19].

Звільнення від призову до армії отримували особи, що були визнані на медичному огляді непридатним до військової служби, про що отримували спеціальне свідоцтво, так званий «білий квиток». За це в народі цю категорію чоловіків призовного віку називали «білобілетниками».

Мешканці ряду територій Російської імперії звільнялись від призову на військову службу. Бессарабська губернія не входила до цього переліку, тому чоловіки-бессарабці відбували військову повинність на загальних засадах. Проте існував цілий перелік пільг, завдяки яким можна було отримати відстрочку або повне звільнення від служби. Передовсім це стосувалося призовників, що мали явні фізичні недоліки (малий зріст, хвороби, каліцтва) [5, с. 7–8].

Пільги за сімейним станом могли дати повне звільнення від військової повинності наступним категоріям громадян: єдиний син у родині; єдиний здатний до праці син при недієздатному батькові чи матері-вдові; єдиний брат при круглих сиротах до 16 років; єдиний онук при недієздатних бабці та дідові без дорослих синів; позашлюбний син при матері (на її опіці); самотній вдівець з дітьми [3, с. 260].

Відстрочку від призову по пільгах за освітою отримували особи: державні стипендіати (до 30 років), що готувалися до зайняття вчених і навчальних посад, після чого звільнялися зовсім; студенти (до 28 років)

вищих навчальних закладів з 5-річним курсом; учні (до 27 років) у вищих навчальних закладах з 4-річним курсом; учні (до 24 років) середніх навчальних закладів; учні всіх шкіл за клопотанням і згодою міністрів. У воєнний час ці особи могли бути взяті на службу до закінчення курсу навчання за наказом імператора [5, с. 8–10].

Також ще існувала невелика категорія пільговиків, яким давали відстрочки за майновим станом, за певним званням та родом занять. Зокрема, від військової повинності звільнялися: духовенство християнське та мусульманське (муедзини не молодше 22 років); вчені (академіки, ад'юнкти, професора, прозектори з помічниками, лектори східних мов, доценти та приват-доценти); художники Академії Мистецтв, направлені закордон для вдосконалення майстерності; деякі посадові особи з наукової та навчальної частини [3, с. 260–261].

Добровільно з 17 років на службу приймалися однорічниками («вольноопределяючіміся») особи з вищою та середньою освітою. Термін служби для них був 2 роки. Ті, що здавали на службі іспит для отримання чину офіцера запасу, служили 1,5 року. На флот однорічників брали тільки з вищою освітою терміном на 2 роки. Особи, які не мали вищевказаної освіти, могли добровільно піти на службу без жереба. В законодавстві вони називалися «охотниками» та проходили службу на загальних підставах [4, с. 50–53].

До 1914 р. російські збройні сили включали 3 категорії військ. Перша — кадрова армія — військовослужбовці, котрі до початку війни проходили строкову військову службу. Друга — другочергові дивізії — війська, що формувалися на базі кадрових полків з початком мобілізації. В ці дві категорії вливалися запасні — чоловіки, що колись проходили військову службу та числилися в запасі. Нарешті, третя категорія — це державне ополчення, що було головним резервом Російської імперії на випадок великої війни. Згідно з законодавством, воно поділялося на два розряди. 1-й розряд призначався для укомплектування так званих «дружин ополчення», що використовувалися для поповнення втрат діючих військ, а також на роботах в найближчому військовому тилу. В ополчення 1-го розряду зараховувалися особи, які пройшли армію, а також ті, хто не служив у війську (пільги, жереб), але були придатними для відбування військової повинності. Ратниками 2-го розряду були чоловіки, котрих раніше визнали «нездатними» до несення військової служби (пільги, фізична «нездатність», сімейний стан, різні відстрочки). Ополчення 2-го розряду

взагалі не повинно було брати участі в бойових діях, охороняючи порядок всередині держави в складі гарнізонів тилових військових округів, або використовувалось у військах в якості робочої сили та для охорони тилу. Крім нижчих чинів, в ополчення зараховувались і офіцери, що не перебували на дійсній службі. В цьому статусі, на відміну від рядових, офіцери перебували до 50-55 років [6, с. 142–143].

У Російській імперії напередодні Першої світової війни існувала особлива система військового управління. Її основними особливостями були поділ повноважень між Міністерством внутрішніх справ і Військовим міністерством, наявність військово-окружної системи. До 1914 р. структура закладів Міністерства внутрішніх справ, які забезпечували хід призовів новобранців та постачання від населення коней та автомобілів, виглядала наступним чином:

1. Управління військової повинності;
2. Губернські, міські з військової повинності присутствія;
3. Повітові, окружні з військової повинності присутствія.

Структура Військового відомства мала такий вигляд:

1. Мобілізаційний відділ головного управління Генерального штабу;
2. Штаби військових округів;
3. Начальники місцевих бригад;
4. Повітові військові начальники.

Завершальною ланкою для обох цих вертикалей були призовні та військово-кінні ділянки, а також збірні та здавальні пункти. Майже вся Бессарабська губернія територіально відносилась до Одеського військового округу (за виключенням Хотинського повіту, котрий з 1869 р. відносився до Київського військового округу).

В Бессарабії напередодні війни не всі чоловіки могли бути джерелом для поповнення армії. З чоловічого населення треба виключити тих, хто не досяг 20 років (призивний вік), а також усіх, кому було більше 43 років. За даними перепису 1897 р., це приблизно 63,5 % чоловіків, що мешкали в регіоні. Духовенство, що повністю звільнялось від військової служби, складало в Бессарабії 0,6 % населення краю [1, с. 87-90].

Якщо підрахувати, то за віком і родом занять до мобілізації в Бессарабії можна було залучити 485 794 чоловіки. Однак з цього числа також слід виключити тих, хто не відповідав критеріям призову за станом здоров'я та за сімейними обставинами. За підрахунками

генерала М. Головіна, в середньому 17% призовників по всій імперії були непридатними до служби через фізичні недоліки [4, с. 39]. При цьому 24 % призовників, що відповідали всім фізичним параметрам, звільнялись від служби через сімейні обставини [4, с. 33].

Виключивши ці категорії, ми отримуємо цифру 306 440 чол. Саме такою була приблизна кількість бессарабців, які могли послужити джерелом для поповнення армії під час війни. З усього населення Бессарабії чисельністю 2 657 300 осіб це складало приблизно 11,5%. Ці дані є приблизними, але в цілому вони дають більш-менш чітке уявлення про потенційні людські ресурси середньостатистичної губернії напередодні Першої світової війни.

Повідомлення про початок мобілізації прийшло до Бессарабської губернії 30 липня 1914 р. Царський наказ оголошував призов запасних нижчих чинів і офіцерів армії та флоту на дійсну службу за розкладом 1910 р. Мобілізувались війська Одеського, Київського, Московського та Казанського військових округів, Чорноморського та Балтійського флотів, другочергові та першочергові частини Оренбурзького, Уральського, Астраханського козачих військ, а також команди поповнення Донського, Кубанського, Терського, Оренбурзького, Уральського і Астраханського козачих військ [7, арк.4].

Для цього по Одеському військовому округу, до якого входила Бессарабська губернія, наказувалось:

1. Призвати, згідно з мобілізаційним розкладом 1910 р., солдатів, запасних, офіцерів і класних чинів запасу, армії та флоту, надати згідно з тим же розкладом коней, вози та упряж;

2. Замість юнкерів, направлених у війська, за нарядом мобілізації 1910 р. належало призначити підпрапорщиків дійсної служби;

3. Мобілізувати лікарів, ветеринарів і фармацевтів запасу армії та 1-го розряду ополчення в частини управління установчими закладами та флоту, відповідно до загального розподілу за розкладом 1910 р.;

4. Затримати на збірних пунктах наряди, що підлягали направленню до мобілізаційних округів.

Формування ополчення не оголошувалося, тому ратники, офіцери та класні чиновники, призначені в ополченські частини, не призивалися [7, арк. 4].

В той же день (30.07.1914 р.) всім державним установам губернії, аж до волосних управлінь, було передано спрощену копію цього

наказу та інструкції по організації збору, відправці запасних чинів на збірні пункти тощо [8, арк. 3].

Про початок мобілізації населення дізналось через спеціальні оголошення, котрі для наочності робили на червоно-рожевому папері, тому в документах називалися «червоними». Ці оголошення сільські старости мали прибити або розклеїти на всіх видних місцях. Потім закрити питні заклади та відправити десятських для збору всіх запасних 1-го розряду до сільського управління. Коли запасні були зібрані, їм оголошувалось про призов, і що вони мали відправитись до місцевого військового начальника в строк, вказаний в першому пункті червоного оголошення. Сільський староста мав нагадати запасним, щоб вони не забули взяти з собою «білі» квитки, а в кого таких не виявиться, то види на проживання або посвідчення особи. При відправленні на збірні пункти мобілізовані повинні були мати необхідний верхній одяг і взуття, але не брати «скринь і зайвих речей непридатних в похід» [8, арк. 2].

Представники влади мали особисто слідкувати за тим, щоб всі призвані запасні, котрі були в населеному пункті, відправились на збірні пункти. За місцем призначення їх доставляли в супроводі десятських на возах, спеціально найнятих для цього.

П'яних і тих, що явно ухилялись від призову, слід було заарештувати та доставити до волосного управління. Тих запасних, що не виявилися на місці, або були хворими та не могли відправитись, слід було внести в списки, які надати до волості. Коли вони одужували, поверталися з відлучки або звільнялися з-під арешту, їх слід було доставити до волості «якомога швидше для відправлення на збірні пункти» [8, арк. 2].

31 липня 1914 р. до губернії надійшов новий наказ про мобілізацію. Він вносив певні корективи до попереднього, а саме: наказувалося провести загальну мобілізацію всіх наявних сил (в тому числі ратників ополчення 1-го розряду). Першим днем обох мобілізацій оголошувалося 31 липня 1914 р. [7, арк. 6].

Відповідно до цих коректив, в населених пунктах Бессарабії почалась підготовка до призову ратників 1-го розряду ополчення. Мобілізації підлягали особи, перераховані з 2-го розряду запасу в ополчення з 31 грудня 1912 р. Однак 1 серпня 1914 р. прийшло повідомлення про уточнені дані. Тепер призивались ратники, зараховані в ополчення 1-го розряду з 31 грудня 1910 р. Військові начальники

доручали представникам місцевих адміністрацій обійти села та сповістити про призов ратників чотирьох вікових категорій (зарахованих в ополчення в 1910–1913 рр.) [8, арк. 19–20].

Голови місцевих управлінь отримали інструкції по збору ратників та відправки їх на збірні пункти. Ці накази багато в чому повторювали процес мобілізації запасних, щоправда оголошення про призов ратників робилися на папері синього кольору, тому отримали назву «синіх», на відміну від «червоних» для запасних чинів [9, арк. 113, 153].

Призовні ділянки в Бессарабській губернії були розміщені за повітовим принципом: Кишинівський, Акерманський, Ізмаїльський, Оргеєвський, Сорокський, Бендерський, Бельцький, Хотинський. При цьому в столиці Бессарабії — Кишиневі розміщувався свій окремий призовний пункт. Після того, як мобілізовані та ратники прибували до призовних дільниць — з них формували команди та відправляли до головного збірного пункту. Під час мобілізації за розкладом 1910 р. він знаходився в м. Бендери. Також в районі Бендер були зосереджені основні сили 7-ї армії генерала В. Нікітіна, котру було сформовано з підрозділів Одеського військового округу після оголошення мобілізації.

Керівником на збірному пункті в м. Бендери було призначено військового начальника з м. Ізмаїл. 31 липня 1914 р. для організації роботи збірного пункту та прийому мобілізованих в Бендери з Ізмаїла прибули писарі, писарські учні, 15 конвойних нижчих чинів, 6 понадштатних нестройових чинів, 2 лікаря, 3 офіцера і 42 нижчих чинів 55-го Подільського піхотного полку. Для посилення цього складу із запасу було призначено ще 16 унтер-офіцерів, 16 писарів, 10 фельдфебелів і 4 ковалі [7, арк. 4,8].

31 липня 1914 р. з повітових збірних пунктів до Бендер прибула перша партія мобілізованих у складі 269 нижчих чинів запасу. Всіх прибулих спочатку зараховували на продовольче забезпечення збірного пункту. Через деякий час їх розділяли по спеціальних командах, котрі в супроводі конвою відправлялись безпосередньо до військових частин [7, арк. 6, 7].

Напередодні війни в Бессарабії було розміщено 14-у піхотну дивізію генерал-лейтенанта О. Ієвреїнова (53-й Волинський, 54-й Мінський, 55-й Подільський піхотні полки), 8-му кавалерійську дивізію генерал Г. Зандера (8-й Лубенський гусарський полк, 8-й Вознесенський уланський полк), 14-у артилерійську бригаду генерал-

майора А. Затрапезнова, 8-й артилерійський кінний дивізіон полковника М. Берга (15-а кінно-артилерійська батарея, 1-а Донська козацька батарея) [10, с. 165-175]. Саме до цих підрозділів головним чином відправляли запасних чинів. Також з них формували запасні військові частини для поповнення діючих військ (40-й, 41-й, 42-й, 43-й, 46-й запасні батальйони, 8-й запасний кавалерійський полк та ін.). Призовників з Хотинського повіту Бессарабської губернії найчастіше відправляли для поповнення частин Київського військового округу.

Під час мобілізації 31 липня 1914 р. із запасних чинів Бессарабії при військових частинах 7-ї армії формувались дивізії та полки другої черги: 63-я піхотна дивізія (249-й Дунайський, 250-й Балтський, 251-й Ставучанський, 252-й Хотинський піхотні полки), 64-а піхотна дивізія (253-й Перекопський, 254-й Миколаївський, 255-й Акерманський, 256-й Єлисаветградський піхотні полки) та 65-а піхотна дивізія (257-й Євпаторійський, 258-й Кишинівський, 259-й Ольгопольський, 260-й Брацлавський піхотні полки) [11, с. 16].

Протягом перших 10 днів мобілізації зі збірних пунктів Бессарабської губернії до м. Бендери прибуло 9 789 нижчих чинів запасу та 2 786 ратників ополчення 1-го розряду. З них не придатними до служби з різних причин було визнано 877 осіб. Такий потік людей виявився навіть понад необхідної потреби мобілізації. Тому до 25 серпня 1914 р. 716 ратників були «звільнені додому як зайві». Станом на 4 вересня 1914 р. на харчовому забезпеченні збірного пункту в Бендерах нараховувалося 76 451 чоловік, на утримання яких йшло 25 228 руб. 83 коп. в день [7, арк. 52]. Тобто, з 31 липня по 4 вересня 1914 р. в Бессарабії було мобілізовано більше 25% потенційних людських ресурсів, котрі можна було використати у випадку війни.

Напередодні мобілізації російська армія мала чисельність 1 млн. 423 тис. чол. Її склад в результаті першого призову поповнився чинами запасу (3 млн. 115 тис. чол.) та ратниками 1-го розряду ополчення (800 тис. чол.) На призовні пункти з'явилися 96% чоловіків, що підлягали призову [12, с. 290].

3 жовтня 1914 р. було видано царський наказ про ще один призов ратників ополчення 1-го розряду. Першим днем мобілізації оголошувалося 3 жовтня. На збірні пункти мали з'явитися ратники 1909–1913 рр. призову, що не проходили військову службу [7, арк. 66]. Головним збірним пунктом губернії, як і за попередньої мобілізації

залишалось м. Бендери. Вже 7 жовтня 1914 р. сюди з повітових збірних пунктів прибули перші 180 ратників. За 10 днів даного призову загалом зібралось 2 933 ополченці 1-го розряду. З них 55 були визнані не придатними до служби, а 264 відпущені додому як зайві [7, арк. 70–72].

14 жовтня 1914 р. в Російській імперії було оголошено перший за час війни призов новобранців. В певні дати працювали спеціальні дільниці, а набір новобранців проводився в постійних і тимчасових присутствіях. До призовних пунктів мали з'явитися: особи, вік яких не міг бути визначений за встановленими для того документами та не був визначений по зовнішньому вигляду в квітні 1914 р.; призовники, які підлягали призначенню на службу без жереба, на підставі статей 180, 386, 389, 390 «Статуту про військову повинність» (вид. 1897 р.); всі особи, внесені в призовні списки 1914 р.; чоловіки, котрі отримали відстрочку до майбутнього призову, а також не прийняті на службу за ст. 181 «Статуту про військову повинність»; особи, які виявили бажання відбувати військову повинність в якості охотників.

Виняток становили особи: які надійшли після досягнення призовного віку до війська однорічниками, охотниками, або до фельд'єгерського корпусу; звільнені від військової повинності (ст. 79); що зараховувались в запас флоту; які отримали відстрочку за майновим станом (ст. 60), для закінчення освіти (ст. 61 пункти 2 і 4); відсутні через перебування на службі за договором на суднах торговельного флоту (ст. 84); за сімейним станом (ст. 48 пункт 1, ст. 48 пункт 3), крім осіб іудейського віросповідання; зараховані на військову службу з вихованців шкіл солдатських дітей військ гвардії, а також фельдмаршальських шкіл військово-сухопутного та морського відомств [13, арк. 6].

Після прибуття до повітових військових присутствій, новобранців також відправляли до Бендер. 7 листопада 1914 р. сюди прибули перші призовники в кількості 917 чол. До 13 листопада їх зібралось 5 994 особи [7, арк. 87-99]. На відміну від запасних та ратників ополчення, з яких в основному формувались військові частини в межах Одеського та Київського військових округів, новобранців відправляли для поповнення підрозділів по всій імперії, від Прибалтики до Кавказу.

3 грудня 1914 р. в Російській імперії було оголошено про новий призив ратників державного ополчення 1-го розряду. Відповідно до наказу мобілізувалися ратники, переведені з 2-го розряду запасу в ополчення, зараховані в ополчення під час призовів у 1907–1914 рр., а

також вільні від призову ратники, які добровільно бажали поступити на службу [14, арк. 4].

Як і в попередній раз, ратники мали з'явитися на збірні пункти повітових військових начальників на 4-й день мобілізації (6 грудня 1914 р.) маючи при собі ополченські квитки, свідоцтва про виконання військової повинності або інші документи, що засвідчували особу. Всі установи та особи, в яких служили ратники, зобов'язані були негайно розрахуватися з ними та видати ополченські квитки (свідоцтва), якщо такі знаходилися в наймачів [14, арк. 4].

8 грудня 1914 р. ратники 1-го розряду ополчення в кількості 368 чол. прибули до Бендер. На 23 грудня 1914 р. їх значилося тут вже 2 031 [7, арк. 116]. Місяць по тому вийшла ще одна постанова про мобілізацію. Для поповнення частин державного ополчення та запасних батальйонів наказувалося призвати військовозобов'язаних ратників 1-го розряду ополчення в усіх повітах Бессарабської губернії, крім Хотинського. Першим днем мобілізації оголошувалося 12 січня 1915 р. [7, арк. 151]. 18 січня 1915 р. в Бендери прибули 1 015 ратників 1-го розряду. В цілому до закриття збірних пунктів (28 січня 1915 р.) їх зібралось 1 677 чол. З них 46 були визнані непридатними до служби, а 350 ратників призову 1902 р. розпущені по домівках [15, арк. 4–30].

7 лютого 1915 р. було оголошено призов новобранців. Всі особи, яким в 1915 р. виповнилось або мало виповнитись 20 років, мали прибути до збірних пунктів своїх повітових військових начальників, а звідти до Бендер. З 16 по 18 березня в Бендери прибуло 1 668 призовників [15, арк. 42-49].

Кількість прибулих до збірних пунктів в порівнянні з попередніми мобілізаціями суттєво скоротилася. Про це 10 березня 1915 р. повідомляв Акерманський військовий начальник. Відповідно до цього сільським старостам наказувалося провести перевірку документів чоловічого населення повіту віком від 19 до 43 років, на підставі яких вони не проходили службу в зазначений час [16, арк. 23].

13 квітня 1915 р. в Бессарабії, як і по всій країні було оголошено чергову мобілізацію ратників ополчення 1-го розряду 1900–1915 рр. призову, які ще не проходили військову службу. Мобілізація проводилась в усіх повітах і градоначальствах Одеського військового округу, без винятку. Першим днем мобілізації наказувалося вважати 14 квітня 1915 р. За період з 18 по 22 квітня на збірний пункт в Бендери прибуло 1 815 чол. Це і була основна маса призваних, але сама

мобілізація затягнулась, оскільки ратники приходили по 1–13 чол. до кінця травня 1915 р. [15, арк. 79-88].

З цих ратників навесні 1915 р. почали формувати дивізію 3-ї черги. В результаті в Одеському військовому окрузі було створено 125-у піхотну дивізію, до якої увійшли чотири піхотні полки — 497-й Бельцький, 498-й Орґєвський, 499-й Ольвіопольській та 500-й Інгульський [11, с. 20].

Величезні втрати на фронтах змусили уряд вперше за війну оголосити позачерговий призов новобранців. 28 травня 1915 р. відповідний наказ було надіслано до військових управлінь. В армію мали відправитись юнаки 1916 р. призову. Незабаром перші 1 259 чол. зібралися в Бендерах [15, арк. 162].

18 серпня 1915 р. в імперії було оголошено ще один позачерговий призов новобранців. Цього разу до армії забирали юнаків, що народилися в 1896 р. та мали відправитись до війська лише в 1917 р. Цей призов проходив з великою квапливістю. Новобранців, яких на збірних пунктах визнавали придатними до служби, не відпускали, як раніше, на 2 дні додому, а відразу зараховували до військових частин і відправляли до розподільного пункту в Бендери [17, арк. 14]. Протягом місяця в Бендерах їх зібралось лише 85 чол. [15, арк. 70–72]. Новобранці продовжували надходити малими партіями протягом всього 1915 р. Наприклад, в грудні прибуло близько 50 осіб [18, арк. 220–253].

Влітку 1915 р. частина територій Бессарабської губернії була окупована австрійськими військами. Тому багато місцевих мешканців покинули свої постійні місця проживання. Серед них були юнаки 1896 р. народження, що підлягали достроковому призову. Вони залишилися поза призовом. За постановою військового міністра, ці новобранці мали з'явитися до призовних або збірних пунктів тих повітових начальників, в район яких прибули для проживання. Ці призовники зараховувалися на службу до війська за наказом царя від 23 липня 1915 р. [17, арк. 80].

Нами було виявлено дані, що станом на 21 серпня 1915 р. по Бессарабській губернії (крім Хотинського повіту) за всі попередні мобілізації призову підлягало 79 349 ратників 1-го розряду ополчення, з них до війська було зараховано 62 381 [19, арк. 6-55]. Вже 28 серпня 1915 р. було видано нову урядову постанову про чергову мобілізацію ратників. Відповідно до неї «для поповнення деяких частин держав-

ного ополчення, запасних батальйонів і тилових установ» наказувалося: призвати ратників ополчення 1-го розряду призову 1896–1916 рр., які не проходили військову службу, в усіх повітах і градоначальствах Одеського військового округу; мобілізувати всіх ратників ополчення 1-го розряду не знятих з обліку та не призначених до цього часу на військову службу [18, арк. 65].

В результаті цієї мобілізації з Бессарабської губернії до армії відправились 7 114 ратників 1-го розряду ополчення, що не проходили військову службу та ще 608, котрі на ній вже побували [20, арк. 48–64].

Через низькі кількісні показники останньої мобілізації, урядом було прийнято рішення перейти до крайніх дій — розпочати призов ополченців 2-го розряду 1904–1916 рр. призову. Щоб виявити, яка кількість з них є придатними до служби, в 1915 р. у Бессарабії було проведено їх огляди на призовних комісіях. Загалом на подібних оглядах побувало 43 800 ратників 2-го розряду [21, арк. 35; 22, арк. 16].

Така кількість ратників виявилась достатньо значною, тому було прийнято рішення призвати спочатку молодшу категорію (1912–1916 рр. призову). 18 вересня 1915 р. до Бессарабії надійшла відповідна постанова. По губернії було призвано 18 786 ополченців 2-го розряду [21, арк. 131–132].

Під час цього призову було мобілізовано навіть менонітів, що проживали в Бессарабії. Вони були представниками однієї з протестантських деномінацій, в основі віровчення яких лежать ідеї незастосування сили та непротивленства. Тобто, меноніти через свої релігійні переконання відмовлялися брати в руки зброю. Тому 18 вересня 1915 р. менонітів, ратників 1-го розряду ополчення 1898–1916 рр. призову, відправили до лав армії для поповнення санітарних установ [23, арк. 40].

12 листопада 1915 р. було видано ще один наказ про проведення мобілізації ополчення. Для поповнення деяких частин державного ополчення, запасних батальйонів і тилових установ призивалися ратники ополчення 2-го розряду термінів призову 1910–1916 рр. включно, у всіх повітах і градоначальствах Одеського військового округу. Для поповнення санітарних установ і лісозаготівельних команд мобілізувалися ратники 2-го розряду з менонітів 1910–1916 рр. призову. Першим днем мобілізації оголошувалось 12 листопада [24, арк. 6]. З 6 258 мобілізованих ратників до війська відправили 5 265. Решту звільнили від служби за станом здоров'я та з інших причин [22, арк. 78–87].

В січні 1916 р. Бессарабський губернатор повідомляв, що наказано призвати на службу юнаків, що народилися в 1897 р., які в мирний час підлягали б виконанню військової повинності лише в 1918 р. Всі молоді люди, яким протягом 1916 р. виповнилось або виповнялось 19 років, зобов'язані були з'явитися на збірний пункт військового начальника, маючи при собі паспорт, свідоцтво про приписку до призовної ділянки або інший документ, що засвідчував особу. Ніяких винятків за званням і родом занять, а також відстрочок за майновим та сімейним станом нікому не надавалося. Особи, за якими визнавалося право на пільгу першого розряду за сімейним станом, у випадку придатності до військової служби, приймалися в якості ратників ополчення 2-го розряду, а члени їх сімей отримували право на продовольчий пайок. Від явки на збірний пункт звільнялися лише хворі (до одужання), заарештовані по суду і слідству, а також особи, яким від держави була надана відстрочка для закінчення освіти [25, арк. 17].

14 лютого 1916 р. в Російській імперії було проведено мобілізацію ратників 2-го розряду ополчення 1908–1916 рр. [26, с. 18]. Даних про її результати в Бессарабії нам виявити не вдалось.

23 березня 1916 р. Міністром внутрішніх справ було запропоновано призвати всіх ратників 1-го розряду ополчення термінів призову 1897–1916 рр., що ще залишилися не мобілізованими, а також ратників 2-го розряду термінів призову 1908–1916 рр.

Ополченці 2-го розряду 1908–1916 рр., що не були мобілізовані раніше через хвороби, мали з'явитися для нового медичного огляду. Причому ті, що знову не були прийняті, вважалися в тимчасовій відпустці. Огляд ратників проводився згідно зі зміненим розкладом хвороб і пониженням зросту. Тих, що виявилися тимчасово хворими, звільняли на строк не більше трьох місяців. Після закінчення цього терміну ті, що одужали, зараховувалися на службу, а ті, що хворіли, — отримували додаткову відпустку на 1–2 місяці [27, арк. 3].

За таким же розкладом було проведено мобілізацію 7 квітня 1916 р. За її результатами на збірний пункт військового начальника в Кишинівському повіті Бессарабської губернії прибуло 516 ратників 1-го розряду державного ополчення, та 801 2-го розряду [28, арк. 5–7].

Щоб мобілізації не зруйнували систему місцевого управління, губернатор Бессарабії М. Воронович 5 червня 1916 р. повідомив всі присутствія з військової повинності, повітові з'їзди земських начальників, повітові земські управи, земські комітети, міські управи та

спрощені міські управління губернії про зміни у військовому законодавстві. На підставі пунктів 3 і 4 ст. 384 «Статуту про військову повинність» видання 1915 р., від негайної явки на дійсну військову службу за призовом звільнялися нижчі чини, на яких, в залежності від посади, покладалися різні обов'язки, пов'язані з мобілізацією та особи, негайна явка яких могла несприятливо позначитись на загальному ході справ тих установ, де вони служили. Губернатор наказав подати йому списки військовозобов'язаних посадових осіб, які могли бути призвані на службу за мобілізацією, та яких необхідно було звільнити від негайної явки. При цьому необхідно було зазначити, скільки всього робітників служить в установі, яку частину становили особи, котрі підлягали негайній явці на службу, яку кількість людей слід звільнити від цього [29, арк. 2].

15 листопада 1916 р. телеграмою Бессарабському губернатору Головний начальник Одеського військового округу повідомляв, що за згодою Міністерства внутрішніх справ і Військового міністерства, визнано за можливе надати відстрочки від призову нижчим чинам запасу та ополчення, а також білобілетникам, котрих за останнім оглядом було визнано придатними до служби: призову 1902 р. і старше, які займали або виконували до дня призову штатні посади в канцеляріях генерал-губернаторів, градоначальників, селянських начальників і мирових посередників; всім, незалежно від віку, головам та членам земських управ, міським головам та членам міських управ, міським старостам, що перебували на цих посадах з 1 серпня 1914 р. або раніше. З тих, хто зайняв ці посади після зазначеного строку, звільнялись тільки особи призову 1902 р. Для отримання відстрочки необхідно було негайно подати безпосереднім військовим начальникам завірені списки таких службовців. Крайнім терміном їх подання оголошувалося 14 грудня 1916 р. [29, арк. 24].

7 вересня 1916 р. було оголошено про початок мобілізації ратників 2-го розряду ополчення 1903–1916 рр. призову включно. Під час цієї мобілізації з посаду Вилкове Ізмайльського повіту було мобілізовано 43 ополченці, а з с. Бургуджи Акерманського повіту — 15 [29, арк. 13, 17, 19; 27, арк. 15].

3 жовтня того ж року було оголошено про мобілізацію ратників, переведених з 2-го розряду запасу в ополчення, ратників 1-го розряду ополчення 1897–1916 рр. призову (пізніше ця категорія була розширена аж до 1894 р.), а також вільні від призову ратники, які бажали

добровільно вступити на службу. Внаслідок цієї мобілізації, з м. Болград Ізмаїльського повіту було призвано 59 чоловіків, а з с. Бургуджи Акерманського повіту — 20 ратників 2-го і 12 1-го розряду ополчення [27, арк. 5, 14, 18; 30, арк. 1–12].

7 листопада 1916 р. було проведено ще одну мобілізацію ратників 2-го розряду. Призивалися ополченці цієї категорії: зараховані до ополчення під час призовів новобранців 1896–1916 рр. включно; звільнені з військ після прийому на військову службу під час призову тих же років; ратники ополчення 1-го розряду тих же років, переведені в ополчення 2-го розряду за попередніх мобілізацій; вільні від призову ратники, що добровільно бажали вступити на службу. Призвані ратники мали з'явитися на збірний пункт повітового військового начальника на 5-й день мобілізації, маючи при собі необхідні документи. Всі установи та особи, в яких служив ратник, зобов'язані були негайно розрахуватися і видати свідоцтва про виконання військової повинності, якщо такі перебували в наймача [27, арк. 4].

Це були останні мобілізації ратників ополчення для Російської імперії. Взимку 1916–1917 рр. з набраних ополченців різних губерній формувалися низькоякісні дивізії 4-ї черги. Створювали їх при вже існуючих армійських корпусах. Частина ратників з Бессарабії також були задіяні в цьому процесі.

16 лютого 1917 р. в Росії було оголошено черговий призов новобранців, що став останнім в цій війні. До армії відправляли юнаків 1898 р. народження. Цей процес відбувався надзвичайно повільно, а місцеві адміністрації нерідко ігнорували свої обов'язки щодо призову. Військові начальники скаржилися, що на збірні пункти призовники прибували без старост чи інших посадових осіб, які мали б їх супроводжувати. А самі новобранці надходили не всі одночасно і не за розрахунком [31, арк. 32].

Всього на війну з Бессарабії, за даними сільськогосподарського перепису, що проводився навесні 1917 р., було відправлено близько 256 300 чоловік [26, с. 49]. Решта з 306 440 потенційних призовників-бессарабців були задіяні на позиційних та тилових роботах на території губернії, Одеського військового округу, а також близьких до Бессарабії фронтів.

Після Лютневої революції до влади прийшов Тимчасовий уряд. Він продовжував вести війну, потрібні були нові людські ресурси.

З огляду на те, що вікові категорії новобранців та ратників були практично вичерпані, нова влада вирішила провести перевірку чоловіків, що за «старої влади» були визнані білобілетниками. 6 червня 1917 р. відповідний наказ надійшов на місце в Одеському військовому окрузі. Білобілетники, а також всі, хто залишився серед запасних та ратників ополчення призовів 1910–1916 рр. включно, мали з'явитися до військових начальників для відправки до війська [31, арк.136].

16 липня 1917 р. в Бессарабії було оголошено новий наказ військового міністра. Він стосувався тих білобілетників, котрі були визнані попереднім медоглядом придатними до служби, але відпущені на сільськогосподарські роботи. Вони мали негайно з'явитися до найближчих пунктів військових начальників для відправлення до війська. Тих, хто не з'явився до 28 липня 1917 р., було оголошено дезертирами [31, арк. 177].

За царської влади, чоловіки, позбавлені прав за різні злочини та проступки, призову до війська не підлягали. Тимчасовий уряд дав їм амністію. Всі ці особи підлягали негайній мобілізації з зарахуванням до військових частин. 31 липня 1917 р. в Бессарабії губернська влада наказала волосним комітетам негайно направити таких громадян до призовних пунктів, забезпечивши їх усіма необхідними документами [31, арк. 119]. Однак всі ці кроки не дали потрібних результатів. Військ на фронті не вистачало, положення центральної влади було непевним, а більшість суспільства стомилося від війни.

Таким чином, в роки Першої світової війни в Росії було проведено низку військових мобілізацій та призовів новобранців для поповнення діючої армії. На прикладі Бессарабської губернії можна спостерігати поступове скорочення кількості мобілізованих протягом війни. Головним чином цей факт було пов'язано зі зменшенням кількості придатних до служби в армії чоловіків. Тільки за перші мобілізації, з 31 липня по 4 вересня 1914 р. було відправлено у війська більше 25% потенційних людських ресурсів регіону, котрі можна було використати у випадку війни. Також слід враховувати, що регіон знаходився в прифронтній зоні, тому частина населення була залучена до позиційних та інших робіт оборонного значення. Наприклад тільки навесні 1917 р. з Бессарабії на них перебувало приблизно 90 тис. осіб. Зважаючи на те, що бойові дії затягувалися природно мало місце

ухиляння від військової служби. Частина призовників використовувала будь-які можливості, щоб взагалі не йти до армії — переховувалися від місцевої влади, підробляли документи, тікали закордон.

Джерела і література

1. Статистический ежегодник России: *Annuaire statistique de la Russie* / Центральный стат. ком. МВД. — Петроград : Центральный стат. ком. МВД., 1905-1918. — 1914 г. (год одиннадцатый), 1916. — 702 с.
2. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкого. — СПб. : Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел 1899–1905. — Ч. III : Бессарабская губерния. — 1905. — 254 с.
3. Россия накануне Первой мировой войны (Статистико-документальный справочник). — М. : «Самотека». — 2008. — 432 с.
4. Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне / Н.Н. Головин. — Париж : Товарищество объединенных издателей, 1939. — Т.1. — 1939. — 211 с.
5. О введении общей воинской повинности // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. — СПб. : в типографии г-го Отдела Собственного ЕИВ Канцелярии. — Т. 49. — 1 января, 1874 г. с. 2–27.
6. Оськин М.В. Государственное ополчение в период первой мировой войны / М.В. Оськин // Вопросы истории : Ежемесячный журнал. — 2013. — № 6. — С. 142–152.
7. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (КУ «ІА»), ф. 439, оп. 1, спр. 1, 157 арк.
8. КУ «ІА», ф. 796, оп. 1, спр. 17, 57 арк.
9. КУ «ІА», ф. 779, оп. 1, спр. 93, 242 арк.
10. Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1914 год / Под ред. Б. А. Топиро — Кишинев : Изд. Бессараб. губ. стат. ком-та, 1914. — 330 с.
11. Керсновский А.А. История русской армии в 4-х томах. / А.А. Керсновский. — М. : Голос, 1994. — Т. 4: 1915–1917 гг. — 368 с.
12. Головин Н.Н. Россия в Первой мировой войне / Н.Н. Головин. — М. : Вече, 2014. — 543 с. — (Военные мемуары).
13. КУ «ІА», ф. 778, оп. 1, спр. 161, 11 арк.
14. КУ «ІА», ф. 796, оп. 1, спр. 18, 11 арк.
15. КУ «ІА», ф. 439, оп. 1, спр. 2, 173 арк.

16. КУ «ІА», ф. 780, оп. 1, спр. 41, 113 арк.
17. КУ «ІА», ф. 779, оп. 1, спр. 99, 89 арк.
18. КУ «ІА», ф. 439, оп. 1, спр. 3, 242 арк.
19. Національний архів Республіки Молдова (НАРМ), ф. 403, оп. 1, спр. 462, 107 арк.
20. НАРМ, ф. 403, оп. 1, спр. 464, 115 арк.
21. НАРМ, ф. 403, оп. 1, спр. 461, 242 арк.
22. НАРМ, ф. 403, оп. 1, спр. 465, 98 арк.
23. КУ «ІА», ф. 4, оп. 1, спр. 513, 91 арк.
24. КУ «ІА», ф. 2, оп. 1, спр. 650, 18 арк.
25. КУ «ІА», ф. 4, оп. 1, спр. 539, 23 арк.
26. Россия в мировой войне 1914-1918 года: (в цифрах) / предисловие П. Попов. — М. : ЦСУ. Отдел военной статистики, 1925. — 103 с.
27. КУ «ІА», ф. 780, оп. 1, спр. 49, 29 арк.
28. НАРМ, ф. 70, оп. 1, спр. 305, 43 арк.
29. КУ «ІА», ф. 4, оп. 1, спр. 532, 26 арк.
30. КУ «ІА», ф. 292, оп. 1, спр. 234, 12 арк.
31. КУ «ІА», ф. 779, оп. 1, спр. 105, 327 арк.

Любов Жванко

**БІЖЕНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СИСТЕМІ КООРДИНАТ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
(БЕРЕЗНЬ 1917 — КВІТЕНЬ 1918 рр.)**

Українська Центральна Рада, а згодом і проголошена нею Українська Народна Республіка, визнали себе відповідальними за долю сотень тисяч біженців. Принциповим є твердження, що діяльність відповідних українських структур трансформувалася від перебування у фарватері російської системи допомоги біженцям та пошуків взаємодії з цього питання з Тимчасовим урядом до формування власного правового поля, постановки біженецької тематики на перемовинах у Брест-Литовську, започаткування широкої підготовчої роботи до організації реєвакуації біженців.

Доба Української Центральної Ради є перехідною в організації соціального захисту біженців від системи, закладеної в часи Російської

імперії, до власне української, створити яку прагнула УНР. Завершити цей процес вдалося уже в часи Гетьманату П. Скоропадського. Урядовим структурам УЦР було надзвичайно важко в тогочасних умовах творити власну вертикаль органів для допомоги біженцям, реалізувати свої плани в означеній царині. Серед завдань, які належало вирішити, були: ліквідація колишніх царських структур допомоги біженцям та передача підпорядкованих установ відповідним українським; створення власної вертикалі біженецьких органів; упорядкування розрізненої діяльності, головним чином, етнічних комітетів, їх підпорядкування єдиному керівництву; налагодження механізму фінансування потреб біженців, розробка власного бюджету в цій галузі; урегулювання проблем біженців у губерніях, на які до осені 1917 р. не поширювалася влада Генерального секретаріату (Катеринославська, Харківська, Херсонська, Таврійська); підготовка та реалізація положень плану реєвакуації біженців; залучення до розв'язання проблеми повернення додому біженців владних структур Австро-Угорщини та Німеччини; організація соціального захисту прибулих біженців з Радянської Росії у прикордонні українські губернії; зміна статусу виселенців і заручників Галичини та Буковини, які зазнали насильницького виселення з боку російської військової адміністрації.

У процесі діяльності УЦР у царині біженства простежуються три досить умовних етапи, які, мовби по висхідній, ілюструють трансформацію пріоритетів нової української влади в окресленому напрямку її діяльності та спроби їх реалізації. В основі поділу лежить зміна оцінки УЦР свого статусу та статусу України загалом, що виявилось в її реорганізації з міської громадсько-політичної організації до лідера українського національно-визвольного руху, від примарної перспективи входження на правах автономії до складу демократичної Росії до проголошення 22 січні 1918 р. самостійної Української Народної Республіки.

I етап: березень — кінець червня 1917 р. — керівництво справами біженства в Україні подовжувала здійснювати Особлива нарада з улаштування біженців (далі. — ОН з УБ), яка діяла у структурі Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду Росії і вся біженецька складова існувала в його правовому полі. У цей час Українська Центральна Рада послідовно підтримувала урядовий курс і розраховувала на позитивне його ставлення до ідеї української автономії. Перехід же УЦР в опозицію до Тимчасового уряду після оприлюднення

Першого Універсалу і започаткування Генерального секретаріату означали, серед іншого, і зміну її ставлення до проблеми біженства.

II етап: кінець червня 1917 р. — січень 1918 р. — час пошуків оптимальної моделі функціонування біженських структур УЦР, точок перетину в цьому питанні з Тимчасовим урядом та формування вже українських нормативно-правових засад. У результаті українська влада прийшла до усвідомлення необхідності започаткувати власний колегіальний орган, покликаний здійснювати загальне керівництво у справі соціального захисту біженців. У той же час більшовицький переворот прискорив державотворчі тенденції в Україні. УНР, проголошена Третім універсалом, стала першим демократичним державним утворенням на теренах колишньої імперії Романових, функціонування якої ґрунтувалося на демократичних та загальнолюдських цінностях. Урядові структури УНР прагнули розв'язувати проблеми біженців саме відповідно до цих принципів.

Генеральний секретаріат отримав статус повноправного українського уряду, не визнавши більшовицьку Раду Народних Комісарів, яку з великим сумнівом можна назвати правонаступницею Тимчасового уряду. У таких умовах керівництво біженських структур України взялося за розробку власних програмних засад у царині біженства. При цьому слід зауважити, що Центральна Рада серйозно звернулася до цієї проблеми лише восени 1917 р., коли стало зрозумілим, що Тимчасовий уряд всіяко чинить перешкоди її внутрішній політиці та і взагалі стоїть на порозі свого політичного краху.

У цей час набула свого юридичного оформлення Крайова нарада у справах біженців (далі. — КН УСБ), біженецький відділ реорганізовано у біженецький департамент, розроблено план реєвакуації біженців, закладено фундаментальні принципи української політики у царині біженства.

III етап: січень — квітень 1918 р. — досить драматична сторінка діяльності УЦР та, зокрема, її біженецьких структур, зумовлена війною з більшовиками, а згодом — із австро-німецькою присутністю. Водночас проголошення незалежності остаточно перетворило українську владу на самостійного гравця у царині біженства. Можна стверджувати, що УНР стала першим державним утворенням в тогочасній Європі, яке підняло біженецьке питання на міжнародний рівень, озвучивши проблему їх репатріації на мирних перемовинах у Брест-Литовську та поставивши вимогу якомога швидшого розв'язання. Цей

період також позначено практичною підготовкою до реалізації плану реєвакуації біженців, прагненням співпраці з німецько-австрійським командуванням в Україні.

Оцінюючи її діяльність, слід зважати на низку негативних викликів, які українській владі ставило тогочасне життя. Серед кардинальних — незакончена світова війна, більшовицька агресія, німецько-австрійська присутність. Карколомні події осені — зими 1917 р. аж ніяк не сприяли розв'язанню проблем біженців, а скоріше спричинили повну руйнацію існуючої системи допомоги цим людям. Російська держава після більшовицького перевороту фактично припинила існувати як цілісний організм, розпавшись на окремі державні та регіональні утворення. Реальне безгрошів'я зводило нанівець будь-які плани та сподівання щодо розбудови України, а в даному випадку — реалізацію програм допомоги біженцям.

Подальший перебіг подій засвідчив, що біженецька незахищена маса взагалі могла стати жертвою розв'язаного на початку зими збройного конфлікту. Фактором стримування більшовиків виступили держави Четверного союзу, з якими 9 лютого 1918 р. УНР підписала Берестейський мирний договір, яким була визнана як суб'єкт міжнародної політики з боку Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини. Проте українські очільники виявились нездатними виконати свої зобов'язання перед Німеччиною і Австро-Угорщиною в частині організації хлібопостачання, а відтак ішли з ними на конфлікт. У свою чергу така ситуація ще більше привела до неприйняття політики УНР з боку пересічних українців, в очах яких німецько-австрійське військо здебільшого виглядало загарбниками, а з іншого боку — популістська риторика українських керманічів відверто драгувала їх вчорашніх союзників на перемовинах у Бересті-Литовському. У той же час останні відверто демонстрували небажання допомагати українському уряду у справі повернення біженців додому через лінію Південно-Західного фронту, а не через північні нейтральні держави. Поєднання цих чинників ускладнювало, а в окремих випадках навіть унеможлиблювало ефективність проведення заходів, спрямованих на урегулювання в Україні проблеми біженства.

На першому етапі події в Україні розвивалися в руслі загально-російської революції. Цілком закономірно, що Тимчасовий уряд, у структурі Міністерства внутрішніх справ якого продовжувала працювати Особлива нарада з улаштування біженців, став виразником

політики у сфері соціального захисту біженців на теренах колишньої імперії. Відповідно уся біженська складова в Україні продовжувала функціонувати в загальноросійській системі координат. Серед головних завдань нова російська влада визнала за необхідне демократизувати діяльність біженецьких організацій в умовах широкого залучення до їх роботи самих біженців, ліквідувати благодійні установи, фундаторами яких свого часу виступили члени царської родини, унормувати допомогу біженцям та ін.. Згідно з завданнями передбачалося оптимізувати й саму систему допомоги біженцям.

Принципово важливим моментом стало визнання того, що біженська справа за нових реалій життя мала здійснюватися на громадських засадах із залученням до цього широкого кола біженців. При цьому передбачалося утворити нову посаду — комісар у справах біженців, який на рівні держави мав координувати всю біженецькі складову. Досить потужною в організаційному і фінансовому плані структурою, яка за часів імперії займалася соціальним захистом біженців, був Тетянинський комітет. Навесні 1917 р. становище кардинально змінилося, оскільки його почали розглядати як організацію, що мала «... антисупільний характер і була створена попередньою владою з політичною метою» [1, 6 мая]. Питання про скасування комітету неодноразово піднімалося на всеросійських з'їздах біженців. У травні 1917 р. під тиском ухвал Першого з'їзду біженців зі штату Тетянинського комітету було виведено його незмінного керівника О. Нейдгарта та інших членів, які входили до складу колишньої Державної Ради Російської імперії. Раніше з посади голови було усунуто й Велику княжну Тетяну, а саму структуру було перейменовано у «Всеросійський комітет допомоги потерпілим від війни», хоча в офіційній звітності якийсь час використовувалась назва «колишній комітет Тетяни Миколаївни» [2, арк. 6]. Весною 1917 р. Тимчасовий уряд ліквідував посади фронтових і тилкових уповноважених з влаштування біженців з одночасною передачею підпорядкованого їм майна до Земського союзу [3, с. 107].

У світлі нових революційних гасел в Україні розпочалося реформування і місцевих комітетів допомоги біженцям, в основу якого було покладено принцип виборності членів оновлених комітетів та широка участь самих біженців. Українська Центральна Рада долучилася до розв'язання біженецьких проблем уже після створення

15 червня 1917 р. Генерального секретаріату. Його головою з одночасним виконанням повноважень генерального секретаря внутрішніх справ В. Винниченко, а заступником – П. Понятенко. Останній в основному здійснював керівництво Секретарством внутрішніх справ [4, с. 91] та «опікувався справами біженців із Галичини і Буковини, українськими громадянами, що залишилися в Росії і не могли повернутися в Україну» [5, с. 147]. Також у компетенції П. Понятенка перебували й справи, утвореного у структурі секретарства внутрішніх справ, біженецько-плінницького відділу (в інших документах — відділу біженців, полонених і виселенців) [4, с. 91]. Керував роботою відділу К. Лоський. При цьому можна стверджувати, що П. Понятенко і К. Лоський стали першими в новітній історії України урядовцями, які взяли на себе повноваження щодо організації допомоги біженцям Першої світової війни.

Ще однією структурою, яку було започатковано 19 червня 1917 р. у Києві, стала Окружна нарада у справах біженців — представницька структура, чия компетенція поширювалася на Волинську, Київську, Подільську, Полтавську і Чернігівську губернії. Ініціатором її створення виступив головуповноважений Південно-Західного фронту І. Стерлигов [6, арк. 36]. І хоча до складу Окружної наради ввійшли представники УЦР, перебіг подальших подій показав, що українська влада всіяко намагалася обмежити її вплив і взагалі скасувати [7, арк. 6].

Таким чином, на першому етапі діяльність УЦР у царині біженства була скоріше фрагментарною і виражалася у створенні окремого відділу при Генеральному секретарстві внутрішніх справ. Така ситуація є цілком природною, оскільки керманічі українського руху бачили автономну Україну у складі демократичної Росії, в якій вже існувала відповідна біженецька вертикаль.

Другий етап характеризувався еволюцією біженських структур УЦР та її спробами порозумітися з МВС Тимчасового уряду, розробкою основоположних проектів у галузі біженства. У цей час у їх взаєминах зберігалася невизначеність [8, с. 954], яка очевидно й підштовхнула українську сторону до самостійних пошуків оптимальних шляхів розв'язання біженецьких проблем та формування відповідної вертикалі влади.

З другої половини літа 1917 р. в Україні можна спостерігати спроби створення українських біженецьких структур різного підпорядкування. Так, у другій половині липня 1917 р. товариш генерального секретаря внутрішніх справ П. Понятенко звернувся до командування Південно-Західного фронту з проханням дозволити Українській Центральній Раді створити на фронті інститут комісарів у справах біженців. Доцільність такої посади визначалася необхідністю планомірного розв'язання проблем біженців. 25 липня генерал О. Лукоський, начальник штабу Верховного Головнокомандуючого, у телеграмі-відповіді зазначив, що на Південно-Західний фронт, згідно з наказом МВС Тимчасового уряду, прибув головуповноважений у справах біженців «досвідчений у цій справі» І. Стерлигов. Українським комісарам, у разі згоди УЦР, надавався статус помічників, безпосередньо підпорядкованих цьому головуповноваженому [9, арк. 33]. І вже 26 липня 1917 р. було введено інститут «комісарів виселенсько-біженецько-плінницьких справ». 28 липня постановою УЦР про затвердження бюджету Генерального секретарства внутрішніх справ було виділено по 500 крб. на їх щомісячну заробітну плату [10, арк. 20].

У другій половині літа 1917 р. одночасно з процесом становлення Окружної наради фахівці біженецько-плінницького відділу під керівництвом К. Лоського розробили «Проект Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні», який фактично став першим законодавчим актом української влади у царині біженства [6, арк. 37–37 зв.]. Необхідно зазначити, що остаточно цей дещо скоригований відповідно до нових політичних умов документ, набув свого юридичного оформлення 28 грудня 1917 р. у вигляді Постанови Української Центральної Ради про затвердження «Тимчасових правил управління справами допомоги біженцям на території України» [7, арк. 66–69].

Одинадцять статей Проекту в стислому вигляді визначили основи політики УЦР у питанні соціального захисту біженців Першої світової війни, владну вертикаль, фінансові засади та інші аспекти перш за все у межах п'яти українських губерній. Зокрема, було підтверджено, що «усіма справами допомоги біженцям в Україні відає Генеральне Секретарство внутрішніх справ» (ст. 1). Для безпосереднього керівництва окресленим напрямом внутрішньої політики при Генеральному секретарстві внутрішніх справ передбачалося утворити «...особливий

Тимчасовий Біженецький відділ, який складається з Директора і канцелярії при ньому з особливим штатом» (ст. 2).

До компетенції відділу передавалася організація соціального захисту «...виселенців та військовополонених». У свою чергу виселенцями вважалися всі українці, які на початок війни проживали на західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, були арештовані російською військовою владою та вислані до Сибіру чи інших віддалених регіонів імперії. У липні 1917 р. Д. Дорошенко, обіймаючи на той час посаду уповноваженого комісара Галичини і Буковини Тимчасового уряду, наголосив, що «... виселенці... хоча й не перебувають у російському підданстві, але є жертвами старого поліцейського режиму». Слід наголосити, що у травні 1917 р. у Києві при УЦР було створено Український Центральний Галицько-Буковинський комітет, головним завданням якого було надання допомоги виселенцям, тим «... хто був у Галичині арештований і адміністративною дорогою пересланий в Росію..., в Сибір або в інші північні губернії...». Керував його діяльністю І. Базяк. Отже, можна констатувати, що УЦР урівняла у правах усі суспільні групи, поява яких була спричинена розв'язанням воєнного конфлікту (біженців, виселенців і полонених), вписавши обездолену війною людину в систему координат своєї соціальної політики [11, с. 265].

Усе діловодство у справах біженців на рівні Генерального секретарства внутрішніх справ та рівноцінних інституцій провадилося «... за підписом директора відділу і скріпленого діловодом, а зносили з вищими інституціями за підписом Генерального Секретаря внутрішніх справ або його товариша зі скріпленням директора відділу» (ст. 3). Для розв'язання справ допомоги біженцям при Генеральному секретарстві внутрішніх справ передбачалося утворити представницький колегіальний орган — «Особливу нараду зі справ біженецьких». Її роботою мав керувати товариш Генерального секретаря внутрішніх справ чи директор біженецького відділу (ст. 6–7). Склад інституції передбачалося сформувати із трьох представників Генерального секретарства внутрішніх справ, головуповноваженого з улаштування біженців Південно-Західного фронту, по двоє представників від кожної з п'яти губернських нарад у справах біженців і центральних біженських організацій (причому один із цих двох представників обов'язково мав бути із біженецького середовища), по одному представнику від Генерального військового штабу, від ВЗС,

ВСМ, Київської ради солдатських і робітничих депутатів, управління Києво-Воронезької залізниці, Київського губернського продовольчого комітету, управління Південно-Західних залізниць, Київського управління водних шляхів, Штабу Київського військового округу і управління головного начальника постачання Південно-Західного фронту. Фактично до складу наради передбачалося ввести значну кількість представників різних державних, громадських, військових інституцій. Для більш дієвого її функціонування було висловлено припущення щодо можливості виділення з її складу спеціального Виконавчого комітету.

Одним із пріоритетних напрямків політики Генерального секретаріату внутрішніх справ стало й надання фінансової підтримки інституціям, які поза межами України надавали допомогу біженцям-українцям, а також уродженцям з Холмщини і Буковини. Тим самим можна стверджувати, що українська влада зосередила свою увагу на усіх без винятку біженцях, не зважаючи на їх етнічну, соціальну, конфесійну приналежність та географію перебування. Захисником інтересів українських біженців у Росії виступив П. Стебницький [6, арк. 37 зв.]. 21 вересня 1917 р. В. Винниченко направив на затвердження М. Авксентьєву, міністру МВС Тимчасового уряду, «Проект Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні» та «Записку про організацію справи допомоги біженцям на Україні». У супровідному листі генеральний секретар внутрішніх справ висловив прохання: «... утвердити цей проект найближчим часом з огляду на необхідність якнайшвидшого упорядкування справ біженців на Україні і підготовки плану повернення біженців на батьківщину і асигнувати у розпорядження генерального секретарства внутрішніх справ на перший час аванс 500 тис. крб. на організацію справи допомоги біженцям і субсидіювання біженецьких організацій». Слід відзначити, що цьому листі вперше офіційно викладено думку щодо необхідності розробки плану реєвакації біженців з України до своїх домівок.

Відтак на порядок денний в Україні вийшло питання створення спеціальної інституції, у компетенції якої перебували, по-перше, керівництво фінансовими аспектами справи, по-друге, здійснення систематичних заходів у справі допомоги біженцям, по-третє, розробка плану повернення їх до своїх домівок. І нарешті український урядовець підтвердив бажання Генерального секретарства внутрішніх

справ узяти на себе опікування виселенцями та військовополоненими [6, арк. 35–35 зв.].

Для з'ясування ситуації, пов'язаної із прагненням української влади створити власну біженецьку структуру, до Києва був направлений В. Богущкий, товариш міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду. Крім того, йому доручалося провести «... об'їзд біженських районів з метою об'єднання заходів щодо влаштування біженців» [12, 11 октября]. Серед українських міст, крім Києва, московський уповноважений відвідав свою рідну Одесу. В. Богущкий, ознайомившись із «Проектом Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні», заявив що останній іде у розріз з існуючими в Росії законами, а відтак вимагав часу на розгляд і вивчення. Натомість, він запропонував тимчасово до затвердження проекту створити при Генеральному секретарстві внутрішніх справ КН у СБ, яка б об'єднала «... усі структури України, які займаються справами біженців» [6, арк. 39]. Основоположним принципом її функціонування мала стати узгодженість дій із рішеннями ОН з УБ, тим самим за останньою визнавалося керівництва біженецькою складовою на всьому постімперському просторі, де поширювалася юрисдикція Тимчасового уряду.

Наступним кроком до створення української інституції у справах біженців можна назвати засідання Київської окружної наради з питань біженців 28 вересня 1917 р., на якому представники УЦР порушили цю проблему. На Київську нараду прибули представники військового командування та української влади, громадських і етнічних комітетів, які після повалення Російської імперії проводили свою діяльність на українських теренах. Від Генерального секретарства внутрішніх справ на нараді працювали І. Красковський і К. Лоський.

В. Богущкий, який був запрошений на нараду, своїм виступом намагався зосередити увагу членів наради на кількох важливих, на думку Тимчасового уряду, моментах. Перш за все, і це вже в котре, було наголошено на необхідності реорганізувати біженецькі структури на демократичних засадах. Хоча слід зазначити, що на той час до складу місцевих комітетів вже було введено представників біженців, як запорука демократичності у прийнятті рішень. Однак, за відсутності належного фінансування з центру голослівні гасла не допомагали вижити біженцям у складних умовах наростаючого в Україні хаосу та віддаленої перспективи більшовицької окупації. В. Богущкий також

наголосив «... на найневідкладніших потребах біженців, як наприклад, культурно — просвітніх...», на які попередній уряд не звертав належної уваги [12, 11 октября]. І нарешті, за умов скорого закінчення війни належало обговорити проблему евакуації біженців. Проте виступаючі, у свою чергу, на порядок денний поставили дещо інші проблеми.

Для представників УЦР було важливим, щоб саме Рада як крайовий орган влади, стала центром, навколо якого й гуртувалася б робота у справах біженців. На цьому й наголосив у виступі І. Красковський, озвучуючи ідею створення самостійної структури у справах біженців з відповідною правовою базою. Його підтримав представник ВЗС Гольдеман. Нова інституція, з утвореним у червні 1917 р. біженецько-плінницьким відділом, мала стати широким представницьким органом, на яку покладалася розробка програмних засад політики України у царині біженства. У свою чергу процес створення національного органу у справах біженців просувався складно, наражаючись на протидію Тимчасового уряду Росії, його небажання співпрацювати з українською владою.

Знаковою для розбудови справи біженства в Україні стала нарада, скликана 5 жовтня 1917 р. за ініціативи генерального секретаря внутрішніх справ. На неї прибули представники влади, громадських спілок допомоги біженцям, етнічних комітетів, місцевих самоврядувань [7, арк. 1–1 зв.]. Перш за все на засіданні було обговорено та ухвалено поданий директором біженецького відділу К. Лоським «Проект Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні». При цьому вже було змінено назву інституції з «Особливої наради зі справ біженецьких» на «Крайову нараду у справах біженців», як-то запропонував В. Богущкий. Також було вирішено, що саме Крайова нарада буде остаточно затверджувати кошториси губернських нарад у справах біженців

Ключовою тезою обговорення стало питання фінансової незалежності майбутньої структури — Крайової наради у справах біженців від ОН з УБ як запоруки самостійної результативної діяльності. Такі «самостійницькі» задуми УЦР у справі біженства зустріли опір Тимчасового уряду. Тому вже 7 жовтня 1917 р. до Києва знову прибув В. Богущкий для проведення наради з біженецьких питань. Його завданням було переконати українську владу у недоцільності створення незалежної біженецької структури, якою мала стати Крайова нарада у справах біженців, оскільки остання могла ухилитися

від виконання рішень ОН з УБ. Він поставив під сумнів і «Проект Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні», оскільки до складу ОН з УБ «входять представники національних і громадських організацій, а також передбачається представник від Генерального секретарства» [7, арк. 5]. Високопосадовець зауважив про відсутність у «Тимчасовій інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» від 4 серпня 1917 р. будь-яких положень щодо біженців, тому можна говорити про зволікання та небажання російського уряду підтримувати УЦР у розв'язанні проблем біженців. У решті-решт В. Богуцький, виступаючи від імені Тимчасового уряду, погодився на утворення української біженецької структури, але без наділення її фінансовими повноваженнями. Слід зазначити, що нарада відбувалася у гострій дискусії, оскільки зіткнулися інтереси Тимчасового уряду, який не бажав мати в Україні самостійну і фінансово незалежну біженецьку структуру, натомість представники УЦР наполягали на зворотному. До того ж вони виступили проти продовження роботи Окружної наради у справах біженців, яку, як своє дітище, відстоював А. Ржепецький. Отже, нарада показала різне бачення у вирішенні проблеми біженців в Україні з боку Тимчасового уряду та Генерального секретаріату УЦР.

14 жовтня 1917 р. В. Винниченко направив ще одного листа О. Нікітіну, новому міністру внутрішніх справ Тимчасового уряду, в якому висловив прохання: «Беручи до уваги скрутне становище біженців в Україні, прохаю вас до затвердження Проекту Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні, дозволити утворити при генеральному секретарстві внутрішніх справ Крайову нараду у справах біженців, по типу, запропонованому Богуцьким» [6, арк. 39].

На жаль, запити української сторони в умовах наростаючої чергової політичної кризи в Росії залишилися без відповіді, змушуючи її надалі вже самостійно вирішувати питання щодо формуванням своєї вертикалі біженських органів. Проте події, що розгорнулися в Україні та Росії з другої половини осені 1917 р., показали, що Центральна Рада стала єдиною в Україні правонаступницею скинутого Тимчасового уряду, маючи повне право на ведення самостійної політики у царині біженства та створення відповідної владної вертикалі. Фактично жовтневі події у Петрограді докорінно змінили ситуацію в Україні і підвели її очільників до усвідомлення необхідності у стислі терміни

створити повноцінну державу [13, с. 26]. У цьому ключі відбувалася розбудова і біженецької галузі.

27 жовтня 1917 р. на засіданні КН у СБ було затверджено її склад та обрано Виконавчий комітет. До його складу ввійшло дев'ять осіб, із них три представники за посадою — директор біженецького відділу (голова), представник демобілізаційного відділу Генерального Секретаріату, уповноважений ОН з УБ Тимчасового уряду та шість виборних — С. Сосай, М. Вітерова, С. Москалевський, Б. Вайншельбаум, В. Гаспар'ян, А. Ржепецький та два кандидати — З. Мірна і В. Сабат. Фактично Виконком став куратором державної політики у царині біженства. Наприкінці жовтня 1917 р. у зв'язку з розширенням повноважень біженецький відділ було реорганізовано в окремий біженецький департамент Генерального секретарства внутрішніх справ. 3 грудня 1917 р. і до моменту падіння Гетьманату П. Скоропадського його очолював Ю. Старицький.

27–28 листопада 1917 р. у Києві під головуванням товариша генерального секретаря внутрішніх справ І. Красковського відбулося пленарне засідання Крайової наради у справах біженців, на якому фактично було виголошено державні засади політики у сфері соціального захисту постраждалого від війни населення. У роботі пленарного засідання взяли участь представники широких кіл громадськості, залучених ще у роки Першої світової війни до біженської справи, діячі місцевих органів самоврядувань і керівники різних національних біженських комітетів. Перш за все незаперечним став факт, що Українська Центральна Рада визнала себе відповідальною за долі тисяч біженців, які перебували в Україні. У складі Генерального секретарства внутрішніх справ для керівництва соціальним захистом цієї категорії населення було спеціально створено біженецький департамент та Крайову Нарadu у справах біженців. Остаточного юридичного оформлення біженецької структури УЦР, вироблені нею засади та розроблений план реєвакуації, набули у кінці 1917 р. Перш за все слід зазначити, що 28 грудня 1917 р., уже в умовах загального наступу більшовицьких військ проти УНР, на засіданні Малої Ради було заслухано та ухвалено законопроект про становище біженців. Насправді то була Постанова УЦР про затвердження **«Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні»**. Фактично ця постанова мала статус закону і регулювала всі аспекти політики УНР у царині біженства [11, с. 276].

В умовах скорого закінчення війни, на яке сподівалися усі її учасники, однією із важливих гуманітарних проблем мала стати проблема повернення додому сотень тисяч біженців. Відтак одним із завдань урядових структур УЦР стала безпрецедентна на той час розробка нормативних засад майбутнього процесу їх реєвакуації. З цією метою 2 грудня 1917 р. зі складу Виконавчого комітету КН у СБ було виділено спеціальну Реєвакуаційну комісію, до складу якої ввійшли С. Москалевський М. Вітерова, С. Сосай і представник біженецького департаменту [14, арк. 14 зв.]. І вже 30 грудня 1917 р., після майже місячної «довгочасної праці» на десяти засіданнях, члени комісії представили на розгляд Виконкому КН у СБ «Додаток до плану реєвакуації». Члени Виконкому, директор біженецького департаменту Ю. Старицький та представник Генерального секретарства контролю Ревзін затвердили цей документ. Він передбачав широку підготовчу роботу, яку належало виконати у стислі строки, щоби з кінця березня 1918 р. розпочати повномасштабну репатріацію біженців Першої світової війни. На жаль, історія внесла свої корективи, дозволивши втілити в життя план лише з літа 1918 р. і за інших політичних умов.

Таким чином, протягом другого етапу УЦР уже виробила власні засади політики у царині біженства, створила відповідну систему центральних органів і прагнула оптимізувати підпорядковані місцеві структури з надання допомоги біженцям. Фактично розбудова біженецької складової її внутрішньої політики стала однією з ланок «...формування державного механізму» [13, с. 26]. Принципово важливим результатом роботи урядовців КН у СБ стала розробка плану реєвакуації біженців. Можна стверджувати, що з зими 1918 р. УЦР, попри всі негативні зовнішні чинники, стала самостійним розробником і реалізатором своїх програмних документів у царині допомоги жертвам війни.

Третій етап тривав з другої половини січня до кінця квітня 1918 р. і був позначений гострим військовим протистоянням з Радянською Росією, що привів до окупації нею теренів України. Поворотним моментом в історії біженства Першої світової війни стали перемовини в Брест-Литовську, на яких саме українська делегація вперше підняла на міжнародний рівень цю гуманітарну проблему загальноєвропейського масштабу. У складі української делегації консультант у справах біженців. Його повноваження виконував С. Москалевський. 2 лютого (20 січня) 1918 р. він подав на розгляд української делегації доповідну записку. У ній було обгрунтовано необхідність створення спільної з Німеччиною

та Австро-Угорщиною комісії для «вирішення під час мирних переговорів питання про реевакуацію на батьківщину: у прифронтову смугу Волині і Поділля, а також у Галичину і Польщу заручників, виселенців і біженців, які перебувають в Україні. Додаючи, що Уряд Української Народної Республіки прихильно ставиться до питання про швидке повернення на батьківщину нікому і нічим невинних людей, вигнаних переважно у примусовому порядку» [15, арк. 1].

Головні засади міждержавної співпраці з цього питання зводилися до таких: «а) негайно утворити, згідно з мирним договором, відповідні змішані комісії, яких місцеперебуванням має бути Київ, де під рукою знаходяться усі матеріали і відомості; б) у комісіях спільно виробити правильний і такий, що відповідає місцевим умовам, план пересування; в) видати відповідне розпорядження Біженському Департаменту при Міністерстві внутрішніх справ щодо негайної реевакуації виселенців у прикордонну смугу України; г) планову реевакуацію поза Україною, по можливості, розпочати не пізніше 25 березня цього року, щоби частина сільського населення теж могла повернутися до початку весняних польових робіт» [15, арк. 7].

Згідно з українськими пропозиціями саме Київ, враховуючи, що Україна лежить в епіцентрі різновекторного руху біженців, мав стати місцем розташування регулюючих цей процес штаб-квартир міжнародних місій. Відтак зростала роль саме українського фактора у розв'язанні цієї складної, великою мірою, європейської проблеми. Проте можна лише припускати, чи були використані ці пропозиції, коли 9 лютого 1918 р. високі сторони підписали мирний договір, у якому П'ятий розділ «Виміна обопільних воєнно-полонених і цивільних інтернованих» стосувався повернення додому і біженців, у тогочасному трактуванні — цивільних інтернованих. У його статті 15 зазначалося: «Обосторонні інтерновані або заслані цивільні горожани будуть змозі по можливості скоро безплатно відіслані до дому, оскільки вони не захочуть залишатися на місці за згодою тої держави, де вони перебувають, а від'їхати кудись інше» [16, с. 10].

Повернення цивільного населення на свої місця було можливим за умови, коли держава, до якої належало повернутися, не перебуватиме «...у воєнній стані». Заборона на повернення визначалася лише у випадках внутрішньої або зовнішньої небезпеки для держави. Документом, що мав слугувати перепусткою до перетину кордону, було визнано перепустку, яка видавалася «владами рідної держави». Для реалізації

цих положень передбачалося відразу після ратифікації мирового договору там же у Брест-Литовську створити спеціальну комісію, до роботи якої передбачалося залучити по чотири представники від кожної зі сторін-підписантів. На неї й мали покладатися повноваження з урегулювання цього питання [16, с. 10–11].

Учасниці Четверного союзу мислили інакше ніж Україна яка практично залишилася наодинці з проблемами сотень тисяч біженців. Представники Австро-Угорщини та Німеччини, розглядаючи переговори з Україною й визнання її самостійності як противагу Росії, отримання ринків збуту своїх товарів і джерело сільськогосподарської продукції [17, с. 61], не вважали за потрібне рахуватися з гуманітарними пропозиціями української делегації. УНР, не зважаючи на відсутність підтримки своїх потуг у царині біженства з боку основних гравців європейської дипломатії, одноосібно продовжила формувати правове поле в окресленій галузі. Нагальність його створення зумовлювалася критичним становищем біженців, яке дедалі погіршувалося. І вже на початку квітня 1918 р. Міністерство внутрішніх справ ухвалило План реєвакуації біженців (в інших документах цей нормативний акт названо як «Закон про реєвакуацію біженців» [18, арк. 2]), підготовлений урядовцями біженецького департаменту, членами Реєвакуаційної комісії та залученими фахівцями з різних аспектів допомоги біженцям. Фактично цей план за своїм нормативним наповненням мав статус закону. 8 квітня 1918 р. директор біженецького департаменту Ю. Старицький доповідав з цього питання на засіданні Ради народних міністрів УНР, а вже за кілька днів вищий виконавчий орган України остаточно затвердив Постанову, яка регулювала основні складові процесу репатріації біженців у межах країни.

У документі, перш за все, було визнано біженецький департамент керівною структурою у справі реєвакуації та правомочною «... видавати по цім справам інструкції, розпорядження і взагалі робити всі заходи для найшвидшого і найліпшого плану реєвакуації біженців» [18, арк. 1–1 зв.]. Наступне важливе положення стосувалося налагодження негайної співпраці з відповідними структурами сусідніх держав для прискорення повернення додому іноземних біженців, які проживали в Україні або транзитом поверталися через її терени. Фактично українська влада неухильно дотримувалася принципу

«відкритого коридору», коли біженці мали змогу перетнути лінію Південно-Західного фронту у спеціально визначеному міжнародними договорами місці. Аналізуючи положення цього нормативного акту, можна зробити висновок про створення правових, міжнародних, фінансових, організаційних й технічних засад для виконання плану реевакуації біженців.

Таким чином, важливим аспектом внутрішньої політики Української Центральної Ради стала сфера соціального захисту біженства Першої світової війни. У процесі творення власних нормативно-правових засад українська влада еволюціонувала від повного підпорядкування загальноросійським біженецьким структурам до українських, від функціонування у російському правовому полі до утворення власних засад біженецької політики та відповідної вертикалі влади. Втілити ж прагнення УЦР у справі надання допомоги біженцям та організації їх повернення до своїх домівок за тих зовнішньополітичних умов було надзвичайно складно. У той же час саме українська сторона, ставши повноправним суб'єктом міжнародного права, зробила спробу унормувати на рівні міждержавних угод репатріацію біженців Першої світової війни, випереджаючи у цьому питанні час на кілька років.

Джерела і література

1. Съезд по вопросу о беженцах // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. — 1917.
2. Державний архів Полтавської області, ф. 992, оп. 1, спр. 26.
3. Курцев А. Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. — 1999. — № 8. — С. 98–114.
4. Кудлай О. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ / О. Кудлай // УІЖ. — 2005. — № 2. — С. 90–104.
5. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради : бібліогр. довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко; НАН України, Укр. міжнарод. ком. з питань наук. і культ. — К. : [б. в.], 1998. — 255 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ЦДАВО України, ф. 2241, оп. 1, спр. 8.
7. Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 24.
8. Довідник з історії України / упоряд. та наук. ред. І. З. Підкова; ред. І. З. Підкова, Р. М. Шуст; Інститут історичних досліджень Львів.

- нац. ун-ту ім. Івана Франка. — [2. вид., допрац. і доп.]. — К. : Генеза, 2001. — 1136 с.
9. ЦДАВО України, ф. 799, оп. 1, спр. 27.
10. Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 1.
11. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія / Л. Жванко. — Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. — 568 с.
12. Перспективи беженцев (из Киевского окружного о беженцах совещания) // Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. — 1917.
13. Копиленко О. Л. Держава і право України 1917–1920 рр.: [навч. посіб.] / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. — К. : Либідь, 1997. — 208 с.
14. Державний архів Харківської області, ф. 18, оп. 21, спр. 216.
15. ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 85.
16. МИРНИЙ ДОГОВІР між Українською Народною Республікою з одної і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони. — К. : Друк. В. К. Лубновського, Фундуклеївська, 1918. — 20 с.
17. Соловійова В. Дипломатична діяльність Української Держави у країнах Четвірного Союзу / В. Соловійова // Історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 61–73.
18. ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 3, спр. 3.

РОЗДІЛ 3.

ДИПЛОМАТИЧНІ АСПЕКТИ У КОНТЕКСТІ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Світлана Павленко

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЯПОНСЬКИХ КОНСУЛЬСЬКИХ УСТАНОВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Після підписання у 1905 р. російсько-японського Портсмутського мирного договору розпочинається новий етап розвитку міждержавних відносин. Як зазначав західний дослідник С. Осборн, за період 1905–1917 рр. взаємини між Російською імперією та Японією пройшли шлях від «страху, підозри та ненависті до симпатії, довіри і дружби» [1, с. 35–39]. Кардинальні зміни у міждержавних відносинах, апогеєм яких стало підписання у 1916 р. російсько-японської союзної угоди, обумовили необхідність поновлення функціонування консульських установ.

Перші японські консульства були створені на території Російської імперії ще в 1876 р. На початку ХХ ст. їх система складалась з установ у м. Корсаков та Одеса, почесних консульств у Батумі та Санкт-Петербурзі та комерційного агентства² у Владивостоці. З початком війни 1904–1905 рр. консули були відкликані з території ворожої країни. Після відновлення у 1906 р. міждержавних дипломатичних відносин була поновлена робота інституцій у містах Владивосток та Одеса³.

Консульство у м. Одеса. Японські консульства, що діяли напередодні та у роки Першої світової війни у Європейській частині Російської імперії були спрямовані на виконання завдань стратегічного характеру, пов'язаних з інформаційною сферою міждержавних комунікацій — дослідження регіону та пошук економічно доцільних сфер для збільшення імпорту товарів з Японії. 2 березня 1906 р. Одеському градоначальнику А. Г. Григор'єву надійшло повідомлення від Департаменту поліції міста з клопотанням від Японії про надання

---

²Оскільки Владивосток був портом військового значення російська адміністрація тривалий час не дозволяла іноземцям створювати у місті консульські установи.

³Установа у Корсакові не була відновлена, оскільки територія Південного Сахаліну перейшла у володіння Японії, а інституцій у Петербурзі та Батумі виявились тимчасовими практиками.

дозволу К. Ідзімі виконувати консульські обов'язки у Одесі. Слід зазначити, що японець вже працював на цій посаді упродовж 1900–1904 рр. та був відкликаний у зв'язку з початком російсько-японської війни. Місцева адміністрація не мала заперечень проти поновлення службовця у повноваженнях та прийняла схвальне рішення. Офіційно К. Ідзіма був визнаний в якості японського консула в Одесі за наказом імператора Миколи II від 15 квітня 1906 р. [2, арк. 1–2, 6]. У післявоєнний період служби К. Ідзіма продовжив свою попередню діяльність, намагаючись «зрозуміти» Південь Російської імперії та виконувати роль посередника між місцевою російською адміністрацією та японськими підданими, що проживали, або тимчасово перебували в Одесі [2, арк. 3].

Наприкінці серпня 1906 р. Одеському градоначальнику А. Г. Григор'єву було надіслано повідомлення, що *«через від'їзд японського консула з м. Одеса Каметаро Ідзіми у відпустку до Японії управління справами консульства передано ним секретарю Н. Фукуді»* [2, арк. 7]. З відпустки К. Ідзіма до Одеси не повернувся, оскільки отримав призначення на нове місце служби. Подібна ситуація для японської консульської системи була типовою. В умовах недостатньої кількості кваліфікованих кадрів та збільшення чисельності консульств досвідчені службовці призначались у більш важливі місця.

З кінця серпня 1906 р. фактичним очільником японського імперського консульства в Одесі став підполковник Н. Фукуда [2, арк. 27]. Тривалий досвід роботи *«старанність, вірність, упевненість»* робили його, як вважало МЗС Японії, єдиним кандидатом на посаду нового керівника японської інституції. Відповідно до урядової інструкції, що отримала назву за ім'ям чиновника «Фукуда Наохіко» (1906), до посадових обов'язків віце-консула належали: розвиток торговельних комунікацій; збір відомостей з питань мореплавання та сприяння розвитку морських сполучень; нагляд за дотриманням російсько-японських угод, а також за тим, аби іноземці не порушували дружніх відносин між Російською імперією та Японією; надання допомоги співвітчизникам; збір відомостей про російські закони, накази та різні місцеві розпорядження [3, с. 54–55]. Н. Фукуда був визнаний російською владою віце-консулом японського консульства у м. Одеса за *«Наказом його імператорської високоності і самодержця Всеросійського»* від 16 березня 1907 р. [2, арк. 11].

Характер діяльності нового голови японського консульства в Одесі був продовженням роботи його попередника — К. Ідзими. В архіві МЗС Японії збереглися звіти віце-консула, присвячені характеристиці загального торгово-промислового стану Півдня Російської імперії [4, арк. 9–21] та імпорту іноземних товарів через Одеський порт [5, арк. 211–217]. Також Н. Фукуда у своєму звіті «„Одеса–Порту“ відкриття нового маршруту» 1907 р. повідомляв про комунікації Одеси з іншими регіонами, окремо зупиняючись на характеристиці морського сполучення з м. Константинополь [6, арк. 307–308]. Консул звітував і про особливості місцевих митних правил, зазначаючи у донесенні від 22 вересня 1908 р. що на відміну від японських митників, російські не вимагали свідоцтва про походження товарів [7, арк. 150]. Подібна інформація дозволяла японцям поглибити розуміння економічних змін, що відбулися на Півдні Російської імперії після війни 1904–1905 рр. та революційних подій.

Згідно зі звіту Н. Фукуди, підготовленого у січні 1909 р., у м. Одеса проживало усього п'ять етнічних японців [8, арк. 99]. Більш помітною була чисельність тимчасово перебуваючих осіб. Так, за 1907 р. до європейської частини Російської імперії прибуло 112 осіб японської національності (109 чоловіків і 3 жінки), а залишило її 91 особа (85 і 6) [9, с. 1158]. В усьому європейському консульському окрузі на 1908 р. діяло одне японське підприємство, що мало назву «Японія» і знаходилося у Москві [10, арк. 325]. У 1907 р. до Одеси прибуло лише одне комерційне судно з Японії, що знову ж таки свідчило про слабкість комерційних зв'язків [9, с. 1048]. Хоча обсяги японського експорту мали тенденцію до збільшення, однак ці товари сприймалися суспільством як предмети розкоші та екзотики, що гальмувало розвиток торгівлі.

Результати російсько-японської війни та острах поновлення конфлікту наклали свій відбиток на умови діяльності японського консульства в Одесі. За наказом Одеського градоначальства від 28 квітня 1907 р., поліцмейстерові належало встановити таємний нагляд за Н. Фукудою і рештою службовців установи «через існуюче припущення про те, що чини японського консульства в Одесі займаються шпигунством» [2, арк. 17]. Приблизно у той же час, у травні 1907 р., Н. Фукуда отримав екзекватуру від російського уряду, що підтверджувало його права на виконання обов'язків віце-консула [2, арк. 23]. Її вручення фактично означало, що центральний російський

уряд не має заперечень проти діяльності Н. Фукуди в Одесі, незважаючи на підозру його у шпигунстві.

Із 3 по 15 травня 1907 р. за Н. Фукудою було встановлено таємне спостереження. Отримані відомості обмежувалися матеріалами про побутове життя японського чиновника та не підтверджували підозру контррозвідників [2, арк. 28 зв.]. Зрештою, період «полювання на японських шпигунів» у європейській частині Російської імперії був коротким. Загострення міжнародних відносин (з 1910-х рр.) та розгортанням у російському політикумі дискусії стосовно подальшого зовнішньополітичного курсу імперії визначило для одеських контррозвідників пріоритетність виявлення шпигунів європейських країн. Окрім того, Японія поступово перетворюється на країну-партнера, що вплинуло на відношення суспільства до її підданих. Відбулися зміни й у японській політиці стосовно Півдня Російської імперії. Зі становленням дружніх відносин зникла нагальна потреба у спостереженні за Чорноморським військово-морським флотом. Окрім того, обмеженість кадрового ресурсу МЗС Японії не дозволяла реалізувати відкриття нового консульства без переведення персоналу з іншої установи. Саме тому у відомстві було прийнято рішення про закриття в 1909 р. віце-консульства в м. Одеса, та переміщення його складу до штату новоствореної установи у м. Москва. Слід зазначити, що Одеса не опинилася поза зоною інтересів Японії. Консул у Москві мав слідкувати і за ситуацією у цьому портовому місті. Окрім того, після 1925 р., зі встановленням радянсько-японських відносин, була поновлена діяльність японського консульства в м. Одеса [11].

Консульство у м. Москва. Намагання японців розширити обсяги експорту товарів до Російської імперії мотивувало чиновників МЗС Японії до відкриття консульства у новому місті. У центрі їхньої уваги опинилася Москва, що на початок ХХ ст. являла собою один із економічних та політичних центрів імперії. У лютому 1909 р. з Одеси до Москви прибули віце-консул Н. Фукуда та секретар С. Сейго [12]. Офіційно консульство було відкрито 12 березня (27 лютого) 1909 р. Декларативно проголошувалося, що головною метою його створення був розвиток російсько-японської торгівлі [13, с. 3]. Також до штату інституції в якості секретаря був призначений Масіосі Нарусе [14, с. 93]. Офіційно російський уряд визнав Н. Фукуду японським віце-консулом у Москві у квітні 1910 р. «з поширенням району його діяльності на Європейську та Азіатську Росію, окрім Приамурського

Генерал-Губернаторства, Забайкальської області, Іркутського Генерал-Губернаторства і Туркестанського краю» [15, с. 1]. У Москві за Н. Фукудою знову ж було встановлено таємне спостереження, але, подібно до роботи спецслужб у Одесі, воно не принесло результатів [16, л. 1–9].

У 1910 р., коли Н. Фукуда був призначений перекладачем до японського посольства у Петербурзі [17, арк. 142], виконуючим обов'язки консула у Москві став С. Ханаока, а сама установа отримала статус генерального консульства [18, арк. 365]. Налагодження діяльності інституції було досить тривалим процесом. Лише у 1912 р. був призначений генеральний консул, яким став Т. Кавакамі, колишній комерційний агент у м. Владивосток. Віце-консулом продовжував працювати С. Ханаока, секретарями Р. Ватанабе та Т. Ісіда [19, с. 98].

Наприкінці 1912 р. генеральний консул підготував для Токіо звіт під назвою «Москва», присвячений характеристиці чисельності діаспори, що мешкали у межах його консульського округу. Чиновник вказував на професійний склад японської діаспори у м. Москва: семеро були службовцями, сім осіб займалися комерцією, двоє перебували на навчанні [20, арк. 171]. Тобто японська діаспора залишалася нечисленною. Однак чиновник підсумовував про її помітне зростання, що мало засвідчити перспективність діяльності інституції (згідно з перепису 1897 р. у Москві проживало дві особи японської національності [21, с. 98–99]).

Т. Кавакамі звітував до Токіо про попит у Москві на шовк та чай [22, арк. 212; 23, арк. 508], про іноземні інвестиції у будівничу галузь російської економіки [24, арк. 285–289], про експорт зерна [25, арк. 516–519] тощо. У грудні 1913 р. Т. Кавакамі був призначений на посаду директора Південно-Маньчжурської залізниці [26, с. 120]. Як наслідок, через відсутність очільника генеральне консульство опинилось у невизначеному становищі.

З початком Першої світової війни, японський капітал проявив значну зацікавленість до розвитку торговельних відносин з Росією. Оскільки економічні умови воюючої країни постійно змінювалися, японці потребували на чиновника у Москві, який мав слідкувати за станом російського ринку. У жовтні 1914 р. МЗС Японії звернулося до російського уряду з прохання про визнання Т. Хірата японським консулом у Москві, який на той момент був офіційно невизнаним керівником установи. У грудні Т. Хірата отримав підтвердження про

правочинність його повноважень [27, л. 6, 9]. До призначення у Російську імперію чиновник працював виконуючим обов'язків генерального консула у Калькутті (1908–1912) та секретарем посольства в Австралії (1912) [28, арк. 255], тобто мав досвід роботи у закордонних установах. Також у консульстві працювали Х. Ніхей (віце-консул), Р. Ватанабе та Т. Ісіда (секретарі) [29, с. 81].

У 1916 р. в Європейській Росії помітно збільшилася чисельність японців. Відповідно до звіту Т. Хірати, у місті проживало 54 особи японської національності — 45 чоловіків та 9 жінок. Більша їх частина була зайнята у комерційній сфері — 37 осіб. Четверо були чиновниками консульства, дев'ятеро — студентами [30, арк. 161–162]. Тенденції певного зростання присутності етнічних японців у Російській імперії відповідали явищу збільшення експорту японських товарів до Росії та прагненню східної країни надійно закріпитися на ринку імперії. Зростання чисельності японців вимагало активізування діяльності консульства у соціальній сфері.

Чисельність японців у окрузі московського консула (1912–1916), осіб

[20, с. 169–171; 30, с. 160–162]

Місто	Москва		Іркутськ		Одеса		Казань		Сімферополь		Баку		Калуга		Сергєєв Посад	Усього
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж		
1912	11	8	15	10	1	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-	48
1916	45	9	87	60	1	-	5	-	1	-	1	1	-	-	-	210

На початку Першої світової війни консульські звіти зберігали свою економічну спрямованість. Особливою рисою змісту документів цього періоду стали матеріали дослідження консулами впливу військових дій

на економічне і торгівельне становище Росії. Т. Хірата зауважував про фінансові проблеми імперії, однак він не вважав, що для інтересів його держави ця ситуація була загрозовою. У лютому 1915 р. консул повідомляв до Токіо про намір Російської імперії реструктуризувати свій зовнішній борг шляхом переговорів із Великобританією [31, арк. 290]. Т. Хірата пропонував план просування на російський ринок японських товарів. Свої роздуми він виклав у звіті «Розвиток російсько-японської торгівлі» (1915), де обґрунтовував доречність збільшення обсягів експорту до Росії шляхом заміщення заборонених німецьких товарів японськими аналогами [32, арк. 28–31]. У звіті «Стан російсько-японської торгівлі» (1916) чиновник констатував, що, завдяки війні на Заході, у економічних відносинах країн спостерігався безпрецедентний успіх [33, арк. 48–65]. Т. Хірата через періодичні видання інформував японське суспільство про економічні можливості регіону його перебування. У 1916 р., з посиланням на телеграму консула з Москви, японська газета «Огляди внутрішніх та зовнішніх комерційних новин» повідомляла про змінені правила на ввезення до Росії сірників та стягнення з них митних зборів [34].

Розвику російсько-японських економічних відносин відповідало політичне зближення країн. Його підсумком стало підписання 20 червня (3 липня) 1916 р. у Петрограді «Секретного російсько-японського союзного договору». Основою угоди була гарантія безпеки спільних інтересів держав у Китаї [35, с. 192]. Результатом укладення союзу для Російської імперії стало те, що до Лютневої революції вона отримала від Японії 708,9 тис. гвинтівок та 225,78 млн набоїв. Реалізація цих контактів здійснювалася за участі консульств [36, с. 253].

Динаміка російсько-японської торгівлі, тис. єн [37]

Рік	Експорт з Японії		Імпорт до Японії	
	В європейську частину Росії	В азійську частину Росії	З європейської частини Росії	З азійської частини Росії
1914	1 967	10 413	40	1 025
1915	11 289	78 233	607	3 464
1916	33 421	117 693	1 101	1 774
1917	13 514	74 234	1 309	3 755
1918	162	40 034	686	4 367

Після лютневих подій 1917 р. Японія перебувала у стані вичікування, намагаючись зрозуміти подальшу перспективу історичного розвитку країни та ті наслідки, які вплинуть на характер міждержавних відносин. У зв'язку з цим діяльність установи в 1917 р. була досить пасивною. Після розпаду Російської імперії японське консульство продовжувало перебувати у Москві (з 1917 р його очолив К. Кумасаки [38, арк. 462–463]), спостерігаючи за розвитком революційних подій та не втручаючись у їх хід.

Установа у м. Владивосток. Далекосхідні інституції відрізнялися від європейських перш за все обсягами соціальної роботи. В 1906 р., коли діяльність установи у м. Владивосток була поновлена, на посаду комерційного агента був призначений Т. Кавакамі, що виконував ці обов'язки напередодні війни 1904–1905 рр. Відновлення міждержавних відносин сприяло поверненню японської діаспори на російський Далекий Схід. Відповідно до відомостей комерційного агента в 1906 р. її чисельність становила 3 330 осіб [39, с. 50]. Приамурський статистичний комітет звітував про наявність на території краю в 1906 р. 2 935 осіб японської національності [40, с. 202]. Причини подібних розходжень не встановлені, проте вони могли бути спричинені різністю географічних меж, які застосовували японці та росіяни у проведенні підрахунку, та наявністю певної кількості нелегальних мігрантів.

Діяльність Т. Кавакамі у Владивостоці була нетривалою. Його головним завданням як людини, що мала досвід роботи на цій посаді, було сприяння відновленню японської діаспори та налагодження роботи установи. У лютому 1907 р. він був переведений до штату консульства у м. Харбін [41, арк. 343–345]. Комерційним агентом став М. Номура, що раніше працював консулом у м. Корсаков (1900–1904) та секретарем з питань торгівлі при установі у Владивостоці (1906) [42, арк. 10–13]. Відповідно до «Протоколу про відкриття консульств», підписаного представниками Японії та Російської імперії при укладенні нової торгівельної угоди 1907 р., комерційне агентство отримало статут імперського консульства [43, л. 2]. У зв'язку з цим М. Номура отримав підвищення — посаду консула. У ракурсі функціональної спрямованості діяльність консульства у м. Владивосток не відрізнялася від напрямків роботи комерційного агентства. Досить чисельна діаспора вимагала активної участі очільника офіційної інституції в її

житті. Відповідно до цього, у соціальній сфері М. Номура виконував такі функції:

1) регулятивну. Консул займався питаннями організації діяльності «Кьорюмінкай»⁴. Згідно зі статутом товариства, він мав право виносити на обговорення комітету різні питання та затверджувати прийняті постанови;

2) інформаційну. У разі переселення до Приамурської області кожен японець мав відвідати консула. Очільник ознайомлював співвітчизника з місцевими правилами, законами та звичаями, а за необхідності, навіть, допомагав коштами [40, с. 206];

3) просвітницьку. 2 вересня 1907 р. було відновлено роботу японської початкової школи, що діяла при консульській установі. Наприкінці 1908 р. консул надіслав російському уряду клопотання з проханням про дозвіл відкрити школу на підставі російських законів, яке, зрештою, було задовільнене [44, с. 139];

4) судову. Уповноважений МЗС Російської імперії В. В. Граве зазначав, що консул у м. Владивосток виконував судові функції як з цивільних, так і з кримінальних справ, оскільки до місцевих російських судів майже не потрапляли справи, учасниками яких були японці [40, с. 205];

5) функцію захисту співвітчизників. Із 1907 р. почастишали випадки арештів японців за підозрою у шпигунстві. Офіційному резиденту Японії доводилося звертатися до місцевих провладних структур із проханням про роз'яснення причин утримання під вартою його співвітчизників. На запити японського консула приморська влада, як правило, не відповідала, керуючись з цього приводу спеціальним розпорядженням генерал-губернатора П. Ф. Унтербергера [45, с. 320–321].

Однак цими питаннями діяльність консула у сфері захисту інтересів своїх співвітчизників не обмежилася. Підписання у 1907 р. російсько-японської «Риболовецької конвенції» обумовило введення в дію нових положень, за якими японці для ведення рибних промислів у російських водах були зобов'язані отримувати візи у російських консулів, що передбачало сплату консульських зборів [46]. Через це в 1908 р. помітна кількість японських рибалок проігнорувала нову вимогу. У листуванні з місцевою російською адміністрацією японський консул у Владивостоці намагався відтермінувати введення в дію

---

⁴Товариство японських мігрантів у м. Владивосток.

положення про обов'язкову наявність у закордонних паспортах японських рибалок візи. М. Номура пояснював свою пропозицію слабкою обізнаністю японців у положеннях конвенції 1907 р. та правовою колізією власне російських законів. Російський «Статут про паспорти» не поширювався на далекосхідні провінції. Зрештою це листування не принесло результатів, однак продемонструвало обізнаність японців у сфері російського законодавства та намагання захистити права та інтереси своїх співвітчизників [47, л. 9, 14–16, 29 об.].

До поля компетенції консула у Владивостоці також входили завдання, пов'язані з розвитком культурно-інформаційних комунікацій та дослідженням регіону. Прикладом культурно-інформаційної діяльності японського консула у Владивостоці була його участь у масових міських заходах. У вересні 1908 р. газета «Далекий Схід» інформувала: *«На майбутньому народному гулянні... місцева японська колонія на чолі з імперським японським консулом паном Номура і його дружиною влаштовують окремий кіоск у японському стилі з різними частуваннями, а також розкішний японський фесрверк, замовлений ними з Японії»* [48, с. 2]. У подібному випадку чиновник виступав у якості посередника для поширення відомостей про свою країну за кордоном, посилюючи її престиж та сприяючи розвитку міжетнічних комунікацій. Участь у громадських заходах демонструвала дружнє ставлення Японії до Російської імперії, а пригощання японською їжею, у цьому випадку, виконувало роль інструменту для ознайомлення росіян з японською культурою та звичаями, формуючи у мешканців м. Владивосток позитивний образ місцевої громади та далекосхідної країни в цілому.

Виконуючи обов'язки в інформаційній сфері, М. Номура у своїх звітах повідомляв про стан регіону та наявну транспортну інфраструктуру [49, арк. 514–523]. Консул надсилав до Токіо і конкретні пропозиції. Восени 1907 р. у своєму звіті «Відкриття портів на півдні Карафуту» він обґрунтовував необхідність зробити порти Південного Сахаліну відкритими для іноземних країн, змінивши завдання експлуатації острова з військово-стратегічної у економічну площину [50, арк. 6–8]. Актуальність цього звіту визначалася тим, що в 1907 р. японці, відновлюючи інфраструктуру Південного Сахаліну після війни 1904–1905 рр., розпочали будівництво порту Одомару (раніше Корсаков) та обирали його подальшу профільну орієнтацію. Зрештою, через три роки, коли будівництва було завершено, Одомару отримав подвійне

значення: японської військово-морської бази та торговельного центру, що визначило його економічну важливість [51].

Також втручання консула вимагали питання пов'язані з мореплавством. У 1907 р. Владивостоцький порт відвідало близько 250 японських суден [9, с. 1189–1190]. Це обумовило активну участь чиновника у врегулюванні проблем між японцями та місцевою митницею.

Окремою сферою уваги з боку японського консула у Владивостоці була рибпромисловість. Чиновник організував японських підприємців для участі у торгах за ділянки, за необхідністю відстоював їхні інтереси в органах місцевої влади. В 1908 р. японські рибпромисловці бойкотували торги, на яких розподілялися риболовецькі ділянки, розраховуючи отримати додаткові пільги. Консул вдався до активних дій аби залагодити конфлікт. Зрештою Російська імперія була змушена повторно провести торги, а японці відмовилися від додаткових вимог [52, с. 3]. Це продемонструвало, по-перше, прагнення сторін вирішувати конфліктні питання мирним шляхом, а, по-друге, залежність галузі рибпромисловості від активності японців.

Восени 1909 р. статус установи у Владивостоці був підвищений до генерального консульства, що, з одного боку, демонструвало її авторитет, а з іншого — визначало ієрархічний характер відносин інституцій з віце-консульством у Ніколаєвську. У зв'язку з цією реорганізацією М. Номура був переведений на посаду секретаря з торговельних питань [53, арк. 327]. Саме ж генеральне консульство у листопаді 1909 р. очолив авторитетніший посадовець барон Ф. Оторі [54, арк. 309], що раніше працював на посаді тимчасового повіреного у справах Японії у Бельгії [55, арк. 78–79].

У 1909 р. у Владивостоці було скасовано порто-франко. Введення митних зборів спричинило значні збитки для японських підприємців, які ввозили більшість своїх товарів з Японії, Китаю та Кореї. За відомостями генерального консульства Японії у Владивостоці, у травні 1910 р. у місті перебувало 3050 японців [39, с. 51]. Це свідчило про те, що скасування порто-франко призвело до скорочення діаспори, оскільки ще в 1908 р. її чисельність становила 3 437 осіб [44, с. 142]. Однак навіть за подібних умов, японське підприємництво у Владивостоці залишалось досить репрезентативним. У 1911 р. кількість їхніх підприємств складала 122 комерційні організації [56, с. 60]. Серед них 30 були філіалами крупних японських бізнес-установ, зокрема у місті

працювала дочірня компанія дзайбацу (монополія) «Міцуї», що відала оптовими продажами та перевезеннями [57, арк. 53–59]. Окрім цього предметом зацікавлення консула була діяльність англійських комерсантів у Владивостоці. У звіті «Інвестиції Великобританії у підприємства міста Владивосток» (1911) Ф. Оторі зазначав, що їхні інтереси припадали на галузі, пов'язані з технічним прогресом того часу, наприклад міський електротранспорт (трамвайне сполучення) та виготовлення ламп, що, проте, не вступало у протиріччя з японськими інтересами [58, арк. 254–255].

Нелегальна діяльність «Кьорюмінкай», яка не була офіційно зареєстрована, викликала нарікання з боку місцевої російської адміністрації. Уповноважений МЗС Російської імперії В. В. Граве вимагав від Ф. Оторі узаконити діяльність товариства. Російський чиновник писав: *«На моє запитання про товариство японський генеральний консул не заперечив його існування, але не погодився надати його статут та звіти про його діяльність, посилаючись на те, що перший редагується для надання губернатору з метою легалізації, а інших — взагалі не існує»* [40, с. 205–206]. Після зустрічі з В. В. Граве Ф. Оторі вийшов зі складу «Кьорюмінкай», продемонструвавши цим, що консульство не має більше ніякого відношення до товариства [39, с. 106].

У листопаді 1912 р. на посаду генерального консула у м. Владивосток був призначений М. Номура [59, арк. 1519]. На цей період його роботи припали великі політичні зміни — зближення Російської імперії з Японією, розгортання Першої світової війни, відсторонення європейців від далекосхідних справ, економічне піднесення Японії та суттєве збільшення обсягів російсько-японської торгівлі. Все це впливало на діяльність консульства, яке до кінця 1916 р. очолював М. Номура.

У роки Першої світової війни відбувається розширення японського імпорту до Російської імперії. У цьому контексті Владивосток ставав «головними воротами» для подальшого спрямування японських товарів. 8 серпня 1914 р. М. Номура повідомляв Токію, що м. Владивосток було переведено у воєнний стан, в межах чого була здійснена перевірка готовності порту до воєнних дій [60, арк. 235–236]. Генеральний консул прагнув донести до російського суспільства ідею необхідності розвитку торговельних відносин між країнами. У квітні 1915 р. на розширеному загальному зібранні Приамурського відділу

імперського товариства сходознавців М. Номура зробив доповідь про економічні зв'язки двох країн [61, с. 48–49]. Таким чином, японські консули у Російській імперії прагнули залучити більш широкі соціальні кола до міждержавних економічних відносин. У 1915 р. при японському генеральному консульстві у Владивостоці була відкрита експозиційна кімната зі зразками японських товарів [62, арк. 256–259].

Установа у Владивостоці сприяла у реалізації окремих аспектів російсько-англійських відносин. М. Номура брав участь у передачі Росією Великій Британії золота (у якості запоруки виплати отриманих позик). Консул виступав одним із гарантів та свідків події [63, с. 160].

У звіті 1916 р. М. Номура, відзначив наявність у місті певного соціального занепокоєння та напруги, однак основною темою його донесення стали такі питання, як економічна діяльність японців у місті, загальні статистичні відомості (народжуваність, смертність, поширені захворювання), фінансове становище регіону [64, арк. 120–127]. Чиновник вказував на особливу економічну привабливість міста для ведення комерційних справ, наводячи перелік працюючих у Владивостоці японських комерційних підприємств. Таким чином, діяльність японського генерального консула у м. Владивосток сприяла реалізації інтересів токійського уряду, які на той час перебували у економічній площині.

На початку 1917 р. змінився очільник генерального консульства Японії у Владивостоці. Ним став Е. Кікучі, що мав тривалий досвід роботи у японських консульських установах у Китаї. У березні 1917 р., після Лютневої революції в Росії, Міська дума Владивостока прийняла рішення про закриття публічних будинків, у тому числі й японських, включаючи ті, що вже мали ліцензію на свою діяльність. У відповідь на це рішення японський генеральний консул виступив із письмовим протестом де зазначалося, що втілення в життя цієї постанови *«завдасть істотний збиток японському національному промислу...»* [44, с. 152–153]. Зрештою, розпорядження нового уряду було проігнороване.

Влітку 1917 р. Е. Кікучі здійснив подорож по Примор'ю з метою дослідити ситуацію. Однак на той час регіон не викликав занепокоєння у японців [65, с. 132]. Консульські звіти Е. Кікучі знов-таки демонстрували сфери інтересів Японії того часу, приділяючи значну увагу питанням експорту продуктів та предметів першої необхідності через Владивосток [66, арк. 224–225], поточного фінансового становища

країни [67, арк. 136–146] тощо. Звичайно Е. Кікучі відзначав погіршення стану економіки Росії повідомляючи, зокрема, про дії уряду, спрямовані на перерозподіл бюджетних коштів, однак загрозливою для японців ситуація не здавалась [68, арк. 142–143]. Після жовтневих подій характер діяльності консульства зазнає кардинальних змін, легітимізуючи агресію Токіо на території колишньої Російської імперії [69, с. 11].

Віце-консульство у м. Ніколаєвськ. Слабкість російського адміністративного устрою на Далекому Сході, необхідність відстоювати права та інтереси японських рибпромисловців мотивували Токіо до відкриття додаткових консульств у регіоні [70, л. 3]. За «Протоколом про відкриття консульств» 1907 р., Японія мали юридичні підстави для створення установи у м. Ніколаєвськ. Місце для інституції було обране з урахуванням економічного фактора. Близько 80 % суден, що відвідали цей порт у 1907 р., були японськими [9, с. 1090]. Окрім того, у Ніколаєвську мешкала помітна кількість японських мігрантів. У 1910 р. вона становила близько 500 осіб, поступаючись за чисельністю лише владивостоцькій колонії. У червні 1908 р. токійський уряд звернувся до російського з клопотанням визнати японським віце-консулом у Ніколаєвську Й. Сузукі. Згідно з консульським патентом, який японський уряд направив до МЗС Російській імперії для отримання екзекватури, поле компетенції чиновника обмежувалося самим містом. Разом із цим слабка освоєнність російських далекосхідних територій та відсутність у окремих її частинах адміністрації змушувала японців *«відправити туди свого агента для покровительства рибалкам»* [70, л. 1, 3]. Ця нетипова для діяльності тогочасних консулів ситуація викликала обурення у російських чиновників, оскільки *«Японський уряд відрядив на Камчатку консула Й. Сузукі з Ніколаєвська без будь-якого попередження про це російського уряду... Там Й. Сузукі... заявив, що усе наше [російське] північне узбережжя входить до його консульського округу... для японців питання консульського округу є питаннями не зовнішніх зносин, а внутрішніх для японських підданих і визначається внутрішнім наказом»* [70, л. 3]. Російський посол у Японії Н. А. Малевський-Малевич звернувся з цього приводу до Й. Сузукі, однак у відповідь отримав лише роз'яснення про те, що віце-консул діє відповідно до розпорядження японського уряду [71, л. 91].

Це питання не було вирішеним, оскільки і Російська імперія не вдавалася до активних дій для захисту своїх прав.

Діяльність інституції у м. Ніколаєвськ була спрямована на соціально-економічну сферу. За період функціонування установи консульські посади обіймали Й. Сузукі (1908–1912), С. Огата (1912–1913), Т. Ямагучі (1913–1917) та Т. Ісіда (1917–1920). Установа діяла до 1920 р., брала участь у подіях японської інтервенції та Громадянської війни у Росії [72, с. 314].

Також японці прагнули створити інституції у Петропавловську та Іркутську. Ще в 1907 р. японська сторона звернулася з клопотанням про відкриття установи у м. Іркутськ, однак отримала відмову [73, с. 116]. У 1915 р. японці повторно звернулися з цим запитом. В умовах зближення країн МЗС Російської імперії вирішило задовольнити це клопотання. Однак у Японії не було відповідних кадрів для розгортання діяльності повноцінного консульства. Як наслідок, 11 січня 1916 р. на посаду тимчасово уповноваженого японським консульством у м. Іркутськ був призначений Т. Хірата, японський генеральний консул у Москві [74, с. 365–367]. Тобто установа, що географічно знаходилась в азійській частині Російської імперії, була підпорядкована консулу з Москви. З огляду на це, до 1918 р. діяльність інституції у м. Іркутськ не мало самостійного характеру.

У 1908 р. японці зверталися до російського уряду з клопотанням про відкриття консульства у Петропавловську (півострів Камчатка), однак дозволу вони не отримали, що було обумовлено бажанням місцевої влади уникнути посилення японських позицій у регіоні, де була відсутня російська адміністрація [71, л. 26–27 зв.].

Отже, після 1905 р. розпочинається новий етап розвитку російсько-японських відносин, що характеризувався поступовим налагодженням співробітництва між державами. Соціально-економічні відносини між Російською імперією та Японією досягли найвищої точки свого розвитку у роки Першої світової війни. Вагому роль у цьому процесі відіграли консульські установи. Система японських інституцій напередодні жовтня 1917 р. включала до свого складу генеральні консульства у Москві та Владивостоці, а також віце-консульства у Ніколаєвську та Іркутську. Робота установ на Далекому Сході Росії була зосереджена на соціально-економічній сфері та сприяли захисту інтересів мігрантів і рибпромисловців. Головні цілі діяльності інституцій в Європейській частині імперії відповідали

інформаційним завданням. З 1914 р. японці почали активно освоювати російський ринок, збільшивши обсяг ввезення товарів потреба у яких виникла у зв'язку з війною у Європі. За цих умов консульства відповідали за вивчення умов російського ринку та «просування» японської продукції, допомогу співвітчизникам у адаптації до місцевих умов. Про ефективність їх діяльності опосередковано свідчить значне зростання обсягів російсько-японської торгівлі.

Залежність консульств від характеру міждержавних політичних відносин яскраво проявилась підчас революційних подій у Російській імперії. Після жовтня 1917 р. Японія обмежила свої контакти з центральними російськими провладними структурами, не будучи впевненою у надійності їх позицій та не бажаючи втрачати ті перспективи, на які вона розраховувала після підписанням союзнаї угоди. Токіо очікував на прихід до влади більш лояльних політичних сил. Це упродовж деякого часу японський посол та консули залишалися на місцях своєї служби в Росії. Однак вони більше не підтримували міждержавних контактів, оскільки власне Російська імперія, як державне утворення та об'єкт міжнародних відносин, припинила своє існування.

Джерела і література

1. Osborne S. The problem of Japan. — Amsterdam, 1918. — 272 p.
2. Державний архів Одеської області (Далі — ДАОО). Ф. 2.Оп. 1. Спр. 3264. 38 арк.
3. 林董. 10. 福田直彦 [Хаясі Т. 10. Фукуда Наохіко] [Електронний ресурс] // Japanese Centre for Asian Historical Records (Далі — JACAR). — Р. 54–55. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B13080073000
4. Fukuda N. Moscow report of April 1908/1 Report on commerce and industry in Europe and Russia and visit reports [Електронний ресурс] // JACAR. — Р. 9–21. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B03051058900
5. 福田直彦. 25. 千九百六年中「バツーム」港ニ於ケル石油ノ輸出状況在オデッサ副領事報告ノ件明治四十年十月 [Фукуда Н. 25. Звіт віце-консула в Одесі від 1907 про експорт з порту Батумі упродовж 1906 р.] [Електронний ресурс] // JACAR. — Р. 211–217. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B11091092100

6. 福田直彦. 41. 「オデッサ」 「ポルト、サイド」 間新航路開始ニ関シ在「オデッサ」 領事報告ノ件九月 [Фукуда Н. 41. «Одеса–Порту» відкриття нового маршруту. Звіт консула з Одеси] [Електронний ресурс] // JACAR. — Р. 307–308. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B11092423500
7. Fukuda N. Japanese Consul in Odessa reported that they do not request certificate of origin for Japanese sea imported to Russia, October, 1908 [Електронний ресурс] // JACAR. — Р. 150. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B10073614300
8. Fukuda N. Odessa [Електронний ресурс] // JACAR. — Р. 99. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B13080319900
9. Обзор внешней торговли России по Европейской и Азиатской границам за 1907 год. — СПб., 1907. — Ч. 3. — С. 649–1198.
10. Inside Cover, part 4 [Електронний ресурс] // JACAR. — Р. 365. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B10074449000
11. Хироси Б. Политика Японии в отношении евреев с 1931 по 1945 гг. [Електронний ресурс] / Б. Хироси. — Режим доступу : <http://berkovich-zametki.com/2012/Zametki/Nomer9/Zinberg1.php>
12. Телеграммы [Електронний ресурс] // Новая Русь. — 16 (3) февраля 1909 г. — № 47. — Режим доступу : <http://starosti.ru/archive.php?m=2&y=1909>
13. Московские вести // Русское слово. — 13 марта (28 февраля) 1909 г. — № 59. — С. 3.
14. Суворин А. С. Вся Москва. Адресная и справочная книга на 1910 год. — М., 1910. — 719 с.
15. Официальная часть // Лифляндские губернские ведомости. — 9 апреля 1910 г. — № 40. — С. 1.
16. Государственный архив Российской Федерации (Далее — ГАРФ). Ф. 63. Оп. 44. Д. 1108. 9 л.
17. 表紙 [Обкладинка] [Електронний ресурс] // JACAR. — Р. 142. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B02130260500
18. Hanaoka S. The Russia credit information bureau From September, 1910 [Електронний ресурс] // JACAR. — Р. 365. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B11090803200

19. Суворин А. С. Вся Москва. Адресная и справочная книга на 1913 год. — М., 1913. — 589 с.
20. 川上俊彦. 10. モスコー [Каваками Т. 10. Москва] [Электронный ресурс] // JACAR. — Р. 169–171. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B13080350200
21. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. — СПб., 1905. — Т. XXIV. — 349 с.
22. 川上俊彦. 17. モスコー市場ニ於ケル蚕糸取引ニ関スル事項調査方ノ件大正二年三月 [Каваками Т. 17. Дослідження торгівлі шовком на московському ринку, березень 1913 р.] [Электронный ресурс] // JACAR. — Р. 211–212. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B11090954500
23. 川上俊彦. 全国茶業大会ニ川上総領事臨席方ノ件大正二年十一月 [Каваками Т. Національний з'їзд виробників чаю, звіт генерального консула Каваками, 2 листопада 1913 р.] [Электронный ресурс] // JACAR. — Р. 506–508. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B11091123300
24. Kawakami T. Russia 4) Russian Every New Construction Company's Statistics during 1911 from July, 1912 [Электронный ресурс] // JACAR. — Р. 285–289. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B10074023100
25. Kawakami T. Russiagrains export. November, 1912 [Электронный ресурс] // JACAR. — Р. 516–519. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B11090859900
26. 松村正義. ロシア語に堪能で情報蒐集にも長けた川上俊彦 [Т. Каваками був майстром зі збору інформації та вільно розмовляв російською мовою] [Электронный ресурс] // 外交 [Дипломатія]. — 2011. — Vol. 3. — Р. 118–121. — Режим доступа : http://www.mofa.go.jp/mofaj/press/pr/gaikou/vol3/pdfs/gaikou_vol3_21.pdf
27. ГАРФ. Ф. 102. Оп. 71. Д. 31 ч. 13.9 л.
28. 外務省月報 (大正元年十一月分) [Міністерство іноземних справ. Щорічний звіт (листопад 1912)] [Электронный ресурс] // JACAR. — Р. 255. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B13091330100
29. Суворин А. С. Вся Москва. Адресная и справочная книга на 1917 год. — М., 1917. — 707 с.

30. 平田知夫. 23.モスコウ [Хірата Т. 23. Москва] [Електронний ресурс] // JACAR. — Р. 160–162. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B13080370900
31. 平田知夫. 26.モスコウ [Хірата Т. 26. Москва] [Електронний ресурс] // JACAR. — Р. 290. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B11100086900
32. 平田知夫. 13.日露貿易発展策ニ関スル件莫斯科総領事館提出大正四年六月 [Хірата Т. 13. Розвиток російсько-японської торгівлі. Звіт генерального консула з Москви. Липень 1915 р.] [Електронний ресурс] // JACAR. — Р. 28–31. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B10073748400
33. 平田知夫. 17. 日露貿易現況ニ関スル件大正五年十二月 [Хірата Т. 17. Стан російсько-японської торгівлі, грудень 1916 р.] [Електронний ресурс] // JACAR. — Р. 48–65. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B10073748800
34. 露国燐寸免税 [Звільнення від податків на сірники у Росії] [Електронний ресурс] // 中外商業新報 [Огляди внутрішніх та зовнішніх комерційних новин]. — 3.03.1916. — Режим доступу : http://www.lib.kobe-u.ac.jp/das/jsp/ja/ContentViewM.jsp?METAID=00217915&TYPE=HTML_FILE&POS=1
35. Секретный русско-японский (союзный договор) 3/VII–20/VI 1916 г. // Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке (1842–1925) / ред. Э. Д. Гримм. — М., 1927. — С. 191–192.
36. Барышев Э. А. Японские винтовки на русском фронте во время Первой мировой войны (1914–1917 гг.): малоизвестные страницы двустороннего сотрудничества // Япония 2011. Ежегодник. — 2011. — С. 238–254.
37. 大日本外国貿易年表 [в 19 т.] [Статистика зовнішньої торгівлі Японської імперії] [Електронний ресурс]. —東京, 1926. — Режим доступу : <http://dl.ndl.go.jp/search/searchResult?featureCode=all&searchWord=大日本外国貿易年表&viewRestricted=0>
38. Kumazaki K. Moscow Notification of publication of Sugar Monopoly Law Nov. 1917 [Електронний ресурс] // JACAR. — Р. 462–463. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B1100485300

39. Тамура А. Японская иммиграция на российский Дальний Восток во второй половине XIX первой трети XX в. (по источникам и литературе на японском языке) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. — Владивосток, 2007. — 280 с.
40. Граве В. В. Китайцы, корейцы и японцы в Приамурье. — СПб., 1912. — 489 с.
41. Granting Imperial powers of attorney to Consul General Kawakami Toshihiko in Harbin, China, and to Consul Kawashima Kiichiro in Jilin, China [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 343–345. — Режим доступа : <http://www.digital.archives.go.jp/das/image/M0000000000000244916>
42. 野村基信. 河川内漁船碇繋許可方交渉一件附本邦人ノ設立ニ係ル漁業会社ニ漁業許可ノ件 [Номура М. Доповідь про ситуацію з вугіллям у Владивостоці] [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 10–13. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B11091928300
43. Архив внешней политики Российской империи. Ф. 161. СПб ГА, I–10. Оп. 28. Д. 534. 2 л.
44. Моргун З. Ф. Японская диаспора во Владивостоке (страницы истории) // Acta Slavica Iaponica. — 1996. — Т. 14. — С. 136–156.
45. Белоус Б. С. Деятельность японских императорских коммерческих агентов и консулов в Приамурском крае (вторая половина XIX–начало XX вв.) // Вестник Морского государственного университета. Сер. : Общественно-научные исследования. — 2006. — Вып. 11. — С. 312–323.
46. [Российско-японская рыболовецкая конвенция от 15 июля 1907 г.] // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье : в 33 т. — СПб., 1907. — Т. 27. — С. 463–469.
47. ГАРФ. Ф. 102. Оп. 63. Д. 8 ч. 86. 61 л.
48. [Японская колония] // Дальний Восток. — 4 сентября 1908 г. — С. 2.
49. Nomura M. Compilation of miscellaneous documents relating to Siberia Railway. Vol. 2 [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 514–523. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B04010888500
50. Nomura M. Proposal from Nomura, consul in Vladivostok concerning opening of ports in southern Karafuto [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 6–8. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B10073443200

51. Японский период правления на Сахалине [Электронный ресурс] // Японская кухня. — Режим доступа : <http://www.mamonton-projekt.ru/yaponskij-period-pravleniya-na-saxalin>
52. Сдача рыбных промыслов японцам / Дальний Восток // Торгово-промышленная газета. — 4 (17) мая 1908. — № 102. — С. 3.
53. 野村基信. 分割 4 [Номура М. Відділ 4] [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 327. — Режим доступа: https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B11091854300
54. 外務省月報 (明治四十二年十月分) [Міністерство іноземних справ. Щорічний звіт (жовтень 1909)] [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 309. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B13091314500
55. 富士太郎. 和蘭公使館 [Оторі Ф. Дипломатична місія в Нідерландах] [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 78–79. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B15100865300
56. Мизь Н. Г. Япония — российское Приморье: путь к взаимопониманию. — Владивосток, 2010. — 190 с.
57. Otori F. Name list of Japanese merchants operating in Vladivostok Submission from Consul General of Imperial Japan to the said port August 1911 [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 53–59. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B11090016300
58. Otori F. 22. Investaors of Great Britainand local businesses in Vladivostok idem [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 254–255. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B11100002500
59. Granting Imperial power of attorney to Consul Nomura Motonobuto Vladivostok, Russia [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 1519–1524. — Режим доступа : <http://www.digital.archives.go.jp/das/image/M0000000000000253081>
60. Nomura M. Russia / (1) Promulgation of martial law in Russia, and zoning war preparation area of Vladivostok [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 235–236. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B0709105980
61. Иконникова Т. Я. Российско-японские отношения в период Первой мировой войны (новые страницы) // Вопросы истории Дальнего Востока. — 2000. — Вып. 2. — С. 46–55.

62. Nomura M. Opening Japanese how room in Vladivostok February, 1915 [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 256–259. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B10074405000
63. Полутов А. В. Перевозка российского золота на кораблях японского военно-морского флота из Владивостока в Японию и Канаду в 1916–1917 гг. // Актуальные проблемы современной Японии. — 2012. — Вып. 26. — С. 156–181.
64. Nomura M. Vladivostok / 10 Survey on current status of Vladivostok [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 120–127. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B03051073800
65. Павлов Д. Б. Русско-японские отношения в годы Первой мировой войны. — М., 2014. — 261 с.
66. Kikuchi Y. Procedure to export food and daily necessities from Vladivostok Jul. 1917 [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 224–225. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B11100541900
67. Kikuchi Y. Sending of translation (current Russian fiscal conditions) Oct. 1917 [Электронный ресурс] // JACAR. — P. 136–146. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B11100269700
68. Vladivostok [Электронный ресурс] // Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs // Japanese Centre for Asian Historical Records. — P. 142–143. — Режим доступа : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B11100092300
69. Моргун З. Ф. История японской буддийской молельни «Урадзио хонгандзи» во Владивостоке // Известия Восточного Института. Специальный выпуск. — 2002. — № 5. — С. 5–17.
70. ГАРФ. Ф. 818. Оп. 1. Д. 186. 6 л.
71. Российский государственный исторический архив. Ф. 1276. Оп. 3. Д. 716. 132 л.
72. Юзефов В. И. Петр Первый Амурский (Из истории японского предпринимательства на Нижнем Амуре и в г. Николаевске-на-Амуре 80-е годы XIX века–1925 г.) // Вестник Сахалинского музея. — 1999. — № 6. — С. 312–325.
73. Синиченко В. В. Открытие зарубежных консульств в Сибири и на востоке Российской империи во второй половине XIX — начале

XX в. по документам государственного архива Иркутской области // Вестник архивиста. — 2012. — № 1. — С. 108–120.

74. Иркутск и иркутяне в Первой мировой войне: Исследования и материалы / ред. Ю. А. Петрушина. — Иркутск, 2014. — 448 с.

Ірина Матяш

ДІЯЛЬНІСТЬ КИТАЙСЬКОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В УКРАЇНІ В 1917 — 1925 рр.: ЗАВДАННЯ, ФУНКЦІЇ, ВИКОНАВЦІ

Вступ

Упродовж 1918–1924 рр. в українських містах функціонували китайські представництва, діяльність яких становить інтерес у контексті дослідження історії українсько-китайських взаємин. В умовах відсутності дипломатичних та консульських зносин між Українською Державою і Китаєм засноване в Києві влітку 1918 р. відділення створеної в квітні 1917 р. у Петрограді громадської організації — Союзу китайських громадян (далі — СКГ) у Росії [1, с. 28] — взяло на себе зобов'язання щодо допомоги співвітчизникам, котрі залишилися без підтримки в охопленій полум'ям революційних подій та Громадянської війни зруйнованої Російської імперії, тим самим виконуючи обмежені консульські функції. Згадки про існування цієї організації містять праці, присвячені питанням участі китайців у Червоній гвардії та Червоній армії й долі китайських громадян у РСФРР та УСРР в 1917–1921 рр. [2; 3; 4].

Дослідження причин виникнення китайського «консульства», його статусу та напрямів функціонування в Україні впродовж 1918 — 1925 рр. дає ключ як для розуміння передумов формування українсько-китайських відносин, так і для осмислення становища й проблем китайських громадян, які за різних обставин (хто — в пошуках кращої долі; хто — сподіваючись знайти заробіток, щоб прогодувати родину; хто — за добровільною або примусовою мобілізацією) потрапили на українські землі в цей складний час, та шукали захисту у представників своєї країни і можливостей повернення додому.

Передумови заснування «китайського консульства» в Україні

Появу «китайського консульства» в Києві зумовила потреба захисту прав та інтересів китайських громадян, які опинилися на

українських землях передусім як робітники, задіяні в будівництві оборонних споруд та шляхів сполучення в Російській імперії під час Першої світової війни. Це були особи, мобілізовані відповідно до указу імператора Миколи II «О привлечении мужского инородческого населения империи для работ по устройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующей армии, а равно для всяких иных необходимых для государственной обороны работ» від 25 червня 1916 р. В указі наголошувалося, що «іноrodців» слід використовувати лише для виконання тилкових робіт, а не на військовій службі. Розроблені в грудні 1916 р. «Правила о порядке использования инородцев, привлекаемых по реквизиции для работы внутри империи на государственную оборону» передбачали отримання мобілізованими заробітної плати в розмірі, не вище зарплатні місцевого населення, перевезення їх на місця роботи за рахунок підприємств-наймачів, надання на загальних підставах медичної допомоги, а також ув'язнення на строк до 3 місяців або штраф за ухилення від виконання обов'язків [3, с. 42]. Від січня 1915 р. до квітня 1917 р. у межі Російської імперії було завезено від 100 до 500 тисяч китайських робітників [4, с. 67; 3, с. 29], частина з яких опинилася на українських землях: на Київщині, Волині, Чернігівщині, Катеринославщині, Луганщині, Донеччині, Херсонщині. Серед них були й мобілізовані на оборонні роботи.

Тимчасовий уряд, який прийшов до влади в Росії внаслідок лютовевої революції 1917 р., декларував готовність сприяти репатріації китайських громадян [4, с. 69]. Із цією метою було створено спеціальні органи — Міжвідомчу нараду та Особливий комітет, до завдань яких належала організація евакуації в Китай робітників, які не бажали залишатися в Росії, хворих і безробітних, та надано дозвіл Посольству Китайської Республіки в Петрограді вислати своїх представників до місць скупчення китайців. Однак подальші внутрішні революційні події в Росії та зовнішні політичні трансформаційні процеси, зумовлені розгортанням Першої світової війни, більшовицьким жовтневим переворотом 1917 р. та розпадом Російської імперії, призвели до тривалої локалізації численних груп китайських робітників у різних містах, у тому числі — українських. Більшість китайських робітників прагнула повернутися додому, але для цього були потрібні кошти. Згідно зі статтею 19 «Высочайше утвержденного 4-го Июня 1916 г. Положения о Дружинах» [5] кожен задіяний у будівництві оборонних

споруд та шляхів сполучення для військових потреб китаєць під час звільнення (як передбачалося в документі — після завершення війни) мав отримати заробітну плату в розмірі двомісячного окладу. За борги «государя Імператора» мала розраховуватися з голодними безробітними китайцями й новопостала Українська Народна Республіка.

Уряд РСФРР зі свого боку обіцяв приділити увагу питанню репатріації китайців і відправляти в Харбін великі групи китайських громадян по 1000–1500 осіб [4, с. 148]. Водночас радянська влада розпочала набір китайців до лав спершу Червоної гвардії, а потім — Червоної армії [6, 7, 8, 9, 10, 11]. В цих умовах місію порятунку співвітчизників та захист інтересів громадян Китаю визначили своїм завданням китайські студенти (Лю Цзе Чжун, Лю Вень, Чжан Юн Куй, Чжу Шао Ян, Ін Де Шань, І Лічунь, Лі Бао Тан та його сестра Лю Цзюань) [12, с. 84], які навчалися в петроградських вишах. Вони створили 18 квітня 1917 р. у Петрограді громадську організацію «Союз китайських громадян у Росії».

Очолив СКР у Росії випускник Санкт-Петербурзького університету, 25-річний викладач математики в реальному училищі Лю Цзе Чжун (Лау Сіу-джау, Лю-Шао-Чжоу). Він був уродженцем історичного китайського міста Гуанчжоу [2, с. 350], але добре знав російську мову, оскільки потрапив у Російську імперію ще в дитинстві. Його батько Лю Цзюнь Чжоу на запрошення купця К.С.Попова долучився до розвитку виробництва чаю на його приватних плантаціях в Аджарії, невдовзі забрав туди й родину. Лю Цзюнь Чжоу здобув заслужений авторитет своїми знаннями, отримав за якість чаю золоту медаль на Всесвітній виставці в Парижі 1900 р., орден Святого Станіслава з рук російського царя [13], а син мав змогу здобути належну освіту. Після закінчення 1909 р. Батумської гімназії Лю Цзе Чжун вступив на фізико-математичний факультет Санкт-Петербурзького університету, а восени 1916 р. — ще й до Петроградського політехнічного інституту [3, с. 133].

Після лютневої революції юнак залишив навчання й поринув у громадську роботу. Як згадував він багато років по тому, «першою турботою створеного союзу була евакуація китайських громадян на батьківщину», котрі почали тисячами розбігатися з місць, де вони працювали, й шукати їжі, притулку, захисту й шляхів повернення додому [14]. З цією метою СКГ розпочав здійснення експедицій до різних міст, де перебували китайські громадяни, виявлення хворих і

померлих та пошуки притулку й роботи для живих. Юні фундатори СКГ свідомо залишили інші заняття (навчання в вишах, постійну роботу) заради допомоги співвітчизникам й не схвалювали виїзд із більшовицької Росії Посольства Китайської Республіки в Петрограді.

Однак від'їзд китайського дипломатичного представництва мав не соціальні, а політичні підстави. Посольство Китайської Республіки із Петрограду спершу виїхало в складі дипломатичного корпусу в евакуацію в Вологду, а звідти — на батьківщину в зв'язку з відмовою Китаю разом із країнами Антанти визнавати владу радянської Росії. У цих умовах СКР у Росії фактично набув статусу консульського представництва при новій владі. Фінансування СКР покладалося на НКЗС РСФРР. Лю Цзе Чжун отримав від посольства уповноваження «охороняти інтереси китайських громадян і в разі потреби звертатися за сприянням до Посольства Данії, яке згодилося взяти на себе представництво інтересів Китаю» [4, с. 75].

Для з'ясування становища китайців на Південно-Західному фронті вирушили Чжу Шао Ян (Тсу Шао-ян) та Чжан Юн Куй. Обидва були молоді й амбітні, усвідомлювали свою відповідальність перед історією і мали блискучу військову освіту як випускники елітарного Миколаївського кавалерійського училища в Санкт-Петербурзі» [4, с. 75]. Вони також отримали відповідні повноваження від посольства. На долю Чжан Юн Куя випало створення виконкому СКГ у Москві, куди в березні 1918 р. переїхав більшовицький уряд, а Чжу Шао Ян створив і очолив виконавчий комітет СКГ у Києві, який став столицею незалежної Української Народної Республіки.

Китайське представництво у Києві

Виконувати повноваження щодо захисту інтересів китайських громадян Чжу Шао Яну довелося вже за доби Української Держави та УНР, а також після приходу до влади в Києві більшовиків. Спершу він знайшов притулок у знайомого по навчанню в Миколаївському кавалерійському училищі, який надав китайському представникові велику квартиру на Васильківській вулиці «майже даром». Там, позичивши «у одного купця 10 тисяч рублів у борг», Чжу Шао Ян почав створювати тимчасове відділення СКГ в Україні» [4, с. 76].

На момент проголошення УНР великі групи китайських робітників, звільнені з роботи в інженерно-будівельних дружинах Південно-Західного фронту Всеросійського Земського і Міського Союзів, локалізувалися в Києві, очікуючи на отримання заробітної плати та

повернення додому. Невиплату коштів зумовлювало проходження організаціями, які під час війни працювали на українських землях, процедури ліквідації під керівництвом центральної і міських ліквідаційних комісій. Майно цих організацій було розкидане по всій території, де здійснювалися роботи, й потребувалося багато часу для його виявлення і обліку [15, арк. 1]. Передбачалося, що ліквідаційні заходи в цій сфері завершаться до 1 жовтня 1918 р. Після чого Міністерство Шляхів мало здійснити виплати звільненим робітникам і службовцям [15, арк. 2]. З метою прискорення ліквідації військово-дорожніх організацій, які підпорядковувалися Управлінню шляхів сполучення і утримувалися на військові кредити в 1914–1918 рр., Міністерство Шляхів УНР упродовж квітня 1918 р. неодноразово проводило наради зацікавлених організацій. Дискусійними моментами під час таких зустрічей були питання зменшення затрат із боку УНР на виплату за проведенні «військові роботи» на українській території та розподіл витрат на ці роботи між УНР і сусідніми державами, вироблення алгоритму ревізії грошової звітності та перевірки правильності арифметичного підрахунку і оплати документів, які підлягають гербовим зборам і промисловим податкам» [15, арк. 1]. Вирішити питання до гетьманського перевороту не вдалося.

Відсутність роботи в більшості звільнених китайців унеможливила їх повернення на батьківщину, сіяла розпач і штовхала на злочини, багато хто пробував знайти шлях до червоноармійців. Ця обставина великою мірою спричинила масові арешти серед безробітних китайців за підозрою їх у більшовизмі. Чжу Шау Ян звертався в різні інстанції нової влади щодо виплати заробітної плати китайським робітникам та клопотався щодо звільнення арештованих. При цьому, він, очевидно, знав, що арешти китайських громадян мали й інші причини, пов'язані зокрема з діяльністю Таємного братства — створеного після російської революції 1917 р. злочинного хунхузького угруповання, яке діяло не лише на території РСФРР, але в українських містах [16, с. 29]. Організація займалася торгівлею наркотиками, грабуванням і вбивствами, шпигунством. Її діяльність була добре законспірована, члени вступали до комуністичної партії і навіть мали посади в керівних органах СКР у Росії. Один із членів Таємного братства — Чжан Шу Ін — на початку 1918 р. опинився в Полтаві, де організував бандитський загін, який грабував потяги. Після арешту він зумів за клопотанням місцевого представництва СКР в Україні

звільнитися «під підписку» і втік до Омська [16, с.28]. Відтак захист китайськими представниками своїх громадян не завжди скеровувався на обездолених і несправедливо ув'язнених.

Важливою подією з точки зору забезпечення захисту прав китайських громадян було прибуття до Києва на початку червня 1918 р. офіційного представника Данії — Королівського датського консула Карла Нільсена, призначеного датським урядом на посаду віце-консула в Українській Державі [17, арк. 3]. 9 липня новий датський консул мав аудієнцію у міністра закордонних справ Української Держави Дмитра Дорошенка, під час якої засвідчив, що датський уряд бажає підтримувати добрі політичні й торговельні відносини з Українською Державою.

Розраховуючи на допомогу консула Данії, Чжу Шао Ян звернувся з проханням про виплату 708 016 рублів китайським громадянам, які перебували на службі в Інженерно-будівельних дружинах Південно-Західного фронту Всеросійського Земського і Міського Союзів [17, арк.12], до Міжвідомчої комісії з ліквідації організацій, що працювали на оборону, при Міністерстві продовольства на початку червня 1918 р. Справа щодо виплат коштів китайським робітникам надійшла на виконання до Головноуповноваженого Української Держави з управління і ліквідації інституцій та організацій військового часу. Претензію китайського представника розглянув Контрольний відділ управління Інженерно-будівельних дружин й дав позитивний висновок, на підставі якого передбачалося реалізувати наказ колишнього Начальника Штабу Верховного Головнокомандувача від 4 червня 1916 р. про виплату китайським громадянам 693 913 руб. Залишки на рахунках інженерно-будівельних дружин (1 099 601 руб. 75 коп.) дозволяли задовольнити претензії китайських робітників. Однак в цей момент з'ясувалося, що не всі претенденти на отримання заробітної платні залишилися в «межах України», частина з них ніби знайшла спосіб виїхати на батьківщину. З метою з'ясування адрес і контактів із китайськими робітниками та пропозицією сплатити кошти китайцям, які тимчасово перебувають у Петрограді, з умовою пізнішого відшкодування управлінням, Управління інженерно-будівельних дружин зверталось до китайського представництва в Петрограді. Зрештою Урядом Української Держави було визнано безумовно прийняти до сплати суму в розмірі 693 913 руб. Однак зважаючи на відсутність офіційних зносин Української Держави із Китайською Республікою та

відповідну відсутність офіційного консульства в Києві, було визнано доцільним вказану для китайців суму сплатити датському консулові [17, арк.14–14зв.].

Втім, скеровану 9 червня 1918 р. до Управління інженерно-будівельних дружин для розрахунку справу було призупинено й передано в особливу комісію для повторного розгляду. Формування такої комісії виявилось тривалим процесом. Справа довго «кочувала» від Головноуповноваженого Української Держави з управління і ліквідації інституцій та організацій воєнного часу до Управління інженерно-будівельних дружин безрезультатно, оскільки в місті бракувало грошової маси. Зрештою з метою уможливлення організації виїзду китайських громадян із Києва було вирішено зібрати в Харбїні та інших містах необхідні кошти у вигляді добровільних пожертв співвітчизників [17, арк.16].

Зважаючи на офіційний статус Карла Нільсена, Чжу Шао Ян звертався до нього також із проханням про захист китайських підданих, які, за його висновками, «перебували в найжахливішому становищі»: «їх називали то більшовиками, то більшовицькими шпигунами», надісланими із Петрограда і Москви з агітаційною метою, а наприкінці вересня 1918 р. багатьох кинули через такі звинувачення за ґрати [4, с. 75]. 5 листопада 1918 р. датський консул звернувся до міністра внутрішніх справ Української Держави Віктора Рейнбота з проханням звільнити китайських підданих, що не вчиняли карних злочинів, і вислати їх за межі української території.

Водночас у боротьбі за належні до виплати кошти китайський представник намагався використати всі можливості. 12 грудня 1918 року Чжу Шао Ян знову скерував на адресу датського консульства прохання сприяти в отриманні заробітної плати китайськими робітниками, задіяними в будівництві оборонних споруд та доріг на українській території. Датський консул, переправляючи того ж дня листа китайського представника Міністру закордонних справ Української Держави, пояснював: «У цей час в умовах повної відірваності Києва від усіх інших міст і держав не виплачена сума є єдиною можливістю підтримати безробітних китайців, оскільки інші можливості вичерпано» [17, арк. 24]. Про відсутність з боку зовнішньополітичного відомства «перешкод до видачі грошей Датському Консулу для передачі китайським громадянам» [17, арк. 28]. він отримав

відповідь уже за підписом комісара революційного Комітету при МЗС відновленої Української Народної Республіки М. Г. Левитського.

З приходом до влади Директорії УНР розпочалася системна конфіскація нерухомого майна. Розташування в садибах іноземних консульств забезпечувало його певний захист. У такий спосіб отримало нове приміщення і китайське представництво. Як згадувала небога відомого благодійника, купця 1-ї гільдії, цукропромисловця Маркуса Зайцева, перед від'їздом із буремного Києва в Одесу, її дядько, «прагнувши заручитися бодай якоюсь охороною для свого майна», розшукав китайця (котрого вважали консулом), що мешкав на околиці міста — вулиці Васильківській — і поселив його в своєму будинку [18, с. 211] на вулиці Левашовській, 1 (згодом — Шовковична, 1; Олександрійська, 17; нині — Михайла Грушевського 20/1 — *І.М.*). Одноповерхова будівля, в якій через примхи долі опинилося китайське представництво, була побудована за проектом знаного київського архітектора Володимира Ніколаєва. У приміщенні залишилися меблі, музичні інструменти, килими, картини.

Рис. 1. Будинок Маркуса Зайцева в Києві.

За короткий термін перебування Директорії в Києві функції іноземних консулів зводилися переважно до захисту життя і майна підданих своїх країн. Водночас вони активно шукали шляхи виїзду з буремної столиці УНР. Скористався такою можливістю і китайський представник. 21 січня 1919 р. розпочалася організація «окремої валки» вагонів для перевезення французьких, англійських, американських та китайських громадян до Одеси. «Чужоземці» вирушили до портового міста в п'ятницю 24 січня [15, арк. 39].

Одеський інцидент та його вирішення

Добравшись до Одеси, яка перебувала під владою французьких інтервентів та Добровольчої армії, китайці втім не змогли реалізувати свого плану виїзду на батьківщину. На початку квітня 1919 р. в Одесу повернулися більшовики. Надія китайських громадян на виїзд додому знову зазнала краху. У липні 1919 р. «китайську місію», що потрапила до Одеси слідом за своїми підопічними, в складі Чжу Шао Яна, представників московського виконкому Союзу китайських робітників (далі — СКР) у Росії (реорганізованого наприкінці 1918 р. із СКГ у Росії зі створенням центрального виконавчого комітету та визнання за ним радянською владою повноважень щодо захисту інтересів китайських громадян), Чжан Юн Куя, Лю Де Чі, Сун Ші Чена й ще кількох співробітників жорстоко пограбували. Нападники забрали у членів місії зібрані з китайських громадян для підготовки реєвакації співвітчизників 2 975 310 рублів, коштовності та особисті речі. В результаті бандитського розбою були навіть людські жертви.

Про розгром китайського консульства негайно повідомили голову Ради Народних Комісарів УСРР і одночасно наркома зовнішніх справ УСРР Християна Раковського. Невдовзі Одеська Губернська Надзвичайна Комісія затримала грабіжників і вилучила більшу частину награбованого. Колегія НКЗС УСРР визнала за необхідне висловити вибачення китайським представникам у зв'язку з цим інцидентом і взяла на себе зобов'язання повною мірою відшкодувати завдані збитки [19, арк. 10]. Одразу після затримання бандитів китайській місії було повернуто 1 млн. рублів та 600 000 радянських грошових знаків, Чжу Шао Яну — один перстень, а Чжан Юн Куя — один годинник. Точний перелік пограбованого не оприлюднювався, однак згадка в заявах постраждалих про «лише один» перстень чи годинник свідчила про те, що вирушали з України представники китайської місії не з

порожніми валізами. Справу не було завершено через відступ більшовиків із Одеси під натиском білогвардійців. Зібрані в Одесі китайці мали їхати через Батумі та Стамбул [4, с. 149]. Не маючи можливості повернутися до місця роботи в Київ та Москву, члени «китайської місії» також виїхали на батьківщину.

Після чергового відновлення в Одесі в лютому 1920 р. влади більшовиків СКР в Україні заявив про свої претензії. Довіреність на завершення справи щодо пограбування їхніх представників влітку 1919 р. від Чжу Шао Яна отримав Голова Центрального виконкому СКР у Росії Чжан Юн Куй. Вони повернулися з Китаю зі скерованою для переговорів з урядом РСФРР місією генерала Чжан Силіна, яка прибула в Москву 5 вересня 1920 р. Звідти Чжан Юн Куй вирушив до Одеси. Упродовж грудня 1920 р. — березня 1921 р. він наполегливо і послідовно надсилав звернення до НКЗС РСФРР щодо повернення викрадених грошей для поновлення організаційних заходів щодо відправлення китайців на батьківщину. Зрештою 11 квітня 1921 р. листом із грифом «Терміново. Таємно» російський НКЗС затребував відповідь, «скільки саме грошей Українська Республіка вважає за необхідне доплатити Китайській місії за збитки, спричинені їй в Одесі» [19, арк.3].

Справа опинилася в руках відповідального за вирішення цього питання від НКЗС УСРР Андрія Ждана-Пушкіна. В своєму експертному висновку щодо порушеної проблеми він зауважив необґрунтованість пропозиції НКЗС РСФРР щодо виплат збитків китайської місії за рахунок українського зовнішньополітичного відомства через відсутність у справі документальних відомостей, що обґрунтовували розмір збитків. У висновку пропонувалося китайським представникам надати через московських дипломатів докази, які дозволить сплатити їм затребувану суму в розмірі 1 375 310 руб. («або менше»), а виплачені кошти віднести до статті адміністративних видатків із представницьких рахунків [19, арк. 2 зв.]. Однак запропонований алгоритм не знайшов схвалення в російському НКЗС. Андрій Ждан-Пушкін змушений був телеграфом звітуватися перед Москвою 18 червня 1921 р. про початок реєстрації китайців та зобов'язання сплатити кошти [19, арк. 14]. Майже дворічне домагання Чжан Юн Куя завершилася виплатою коштів у розмірі 1 375 310 романовських рублів, призначених «для реєвакуації китайських громадян на батьківщину» [19, арк. 3], і обіцянкою організації їх виїзду.

В цей час «київський китайський консул» Чжу Шао Ян залишав здобув офіційний статус у консульській службі Китайської Республіки, отримавши призначення на посаду консула в Іркутськ [4, с. 83].

Будинок «китайського представництва»

До Києва більшовики увійшли на початку лютого 1919 р. Вони продовжили розпочаті конфіскації в новій формі через діяльність Комісії з ліквідації консульських установ, перше завдання якої полягало в націоналізації будинків, що належали київським багатіям. Однак «китайське представництво» продовжило існування у націоналізованому будинку Маркуса Зайцева. Більше того, китайський «консул» набрав штат співробітників із представників буржуазних родин, які залишалися в Києві, тим самим рятуючи їх від більшовиків. Кореспонденткою і перекладачем у його канцелярії працювала небога М. Зайцева, юрисконсульт — її брат, секретарем — юнак, якого власник поселив перед від'їздом у одній з кімнат для нагляду за будинком [18, с. 211]. Безпосередньо китайських представників було лише двоє. Натомість кількість співробітників-киян, як шукали захисту в консульстві, систематично збільшувалося до моменту, коли ситуацією зацікавилася київська Надзвичайна Комісія. Витримавши розмову з «надзвичайниками», консул набір співробітників припинив, але отримав певні гарантії недоторканості для тих, що залишалися працювати.

Вдавалися більшовики й до провокацій за участі іноземних консулів, брутальним прикладом яких стала справа так званого «представника Бразильської республіки при уряді УСРР» «графа» Альберта-Вольдемара Пірро. На честь його приїзду в Києві відбулося урочисте прийняття за участю представників консульського корпусу. Був серед запрошених і китайський «консул» у супроводі перекладачки — небоги М. Зайцева. За її спогадами, китайський консул у «білому шовковому костюмі» мав чудернацький вигляд, але виявляв галантність і тактовність, навіть запропонував бразильському «колезі» скуштувати вина [18, с. 213]. «Граф» дивував своєю манерою поведінки за столом, потягом до алкоголю і провокаційними розмовами щодо ставлення до більшовиків [18, с. 214]. Невдовзі з'ясувалося, що політичний авантюрист і аферист Пірро не мав відношення до консульської служби і був енкістським агентом. Люди, які шукали захисту, влаштовуючись на роботу в консульство, «були арештовані і переважно розстріляні» [18, с. 215]. Влітку 1919 р. Всеукраїнська

Надзвичайна Комісія оголосила «бразильського консула» «центральною фігурою» контрреволюційної змови проти радянської влади та поширила інформацію про його розстріл, тим самим вивівши на тривалий час свого агента із-під підозри.

А в будинку на Левашовській, 1 замість Чжу Шао Яна «господарем» став уродженець Мукденської провінції Лі Зун Син — студент Петроградського університету, 1895 року народження. Як і його попередник, він добре знав російську мову та особливості побуту, оскільки проживав у Санкт-Петербурзі й Москві від липня 1909 року за «особым русским билетом на жительство» [20, арк. 17]. Новий китайський представник продовжив справу організації репатріації китайців. Легалізував своє перебування в будинку № 1 на вулиці Левашовській Лі Зун Син восени 1920 р. як орендар після переходу будинку у відання комунального відділу Київського губвиконкому, прийнявши на зберігання все майно, що там залишалося [21, арк. 237].

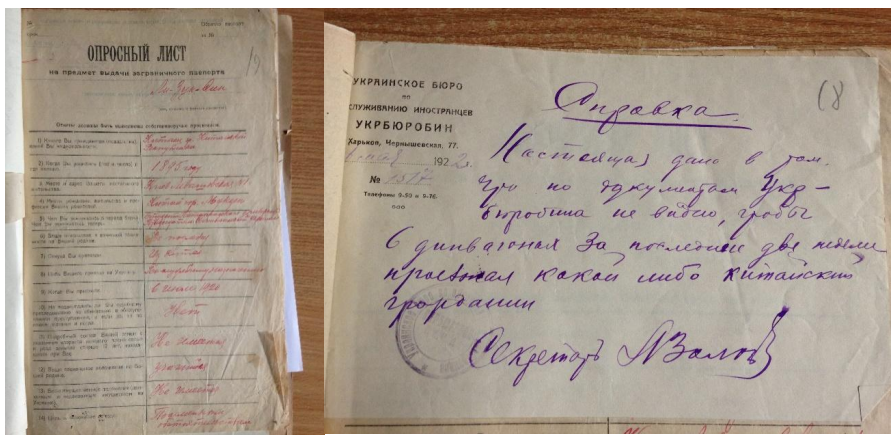

Рис. 2. Документи Лі Зун Сина (з фондів ЦДАВО України).

У зв'язку з переїздом уряду та іноземних місій до Харкова йому доводилося безперестанно здійснювати подорожі до радянської столиці. Проте Центральний виконком СКР продовжував працювати в Києві під наглядом Уповноваженого НКЗС у Київському районі. Відтак безпосереднім куратором китайського представництва в Києві з квітня 1921 р. по 15 лютого 1922 р. був Лев Савельєв, а від середини лютого 1922 р. — Віктор Торговець. Водночас СКР України безпосередньо співпрацював із СКР у Росії та Генеральним консульством

Китайської Республіки. У таких умовах Лі Зун Сину доводилося курсувати між Москвою і Харковом, шукаючи спосіб реєвакуації співвітчизників, організацію якої обіцяли радянські керівники, та підтримуючи контакти із китайськими робітниками на Харківщині.

На початку березня 1922 р. Лі Зун Син отримав посвідчення СКР про те, що він «тимчасово залишає свою посаду і їде на батьківщину в Китай» [20, арк. 16]. 15 березня 1922 р. він повідомив НКЗС УСРР про потребу від'їзду додому за сімейними обставинами й просив надати йому візу для виїзду за кордон. Однак у зовнішньополітичному відомстві аргумент видався непереколивим і документи китайського «консула» повернулися до Віктора Торговця з візою «запросить, в чем дело, доповнить документы» [20, арк. 19] та запропонували видати візу «для лікування» на 6 місяців.

Формально звільнений від обов'язків щодо керівництва китайським представництвом Лі Зун Син до початку вересня 1922 року намагався зберегти за собою права на будинок та майно Маркуса Зайцева. У липні 1922 р., під час його перебування в справах представництва в Харкові, будинок було націоналізовано і передано в оренду Управлінню Уповноваженого НКЗС УСРР.

Харківський період діяльності Союзу китайських робітників в Україні

Нова радянська столиця УСРР — Харків — стала основним місцем роботи іноземних консулів від січня 1920 р. Нормативні документи щодо іноземців українським зовнішньополітичним відомством розроблялися за взірцем аналогічних російських. Для організації вивезення китайців на батьківщину також потребували відповідні інструкції. Навесні 1921 р. східний відділ НКЗС РСФРР за зверненням московського СКР розробив відповідний документ.

Китайським громадянам, що вирушали на батьківщину, в ній пропонувалося надавати свої документи, які посвідчували їх особу, в Генеральне консульство Китайської Республіки в Москві для отримання візи. Принципова вимога до оформлення документів полягала в наявності фотографії особи, яка подавала прохання про отримання візи на виїзд із РСФРР. Візування здійснювалося безоплатно. Китайські піддані, які прибували в межі РСФРР, мали отримати в генеральному консульстві посвідчення особи й відновити всі раніше видані посвідчення [19, арк. 12].

Організація виїзду китайських громадян покладалася інструкцією на Укревак та його місцеві органи, а реєстрація — на СКР, які взаємодіяли з Генеральним консульством Китайської Республіки в Москві. У разі відсутності таких союзів у місцевостях, де зосереджені групи китайських громадян, туди скеровувалися виконкомом представники для здійснення реєстрації китайців [19, арк. 17]. Під час реєстрації складалися окремі списки в 5-ти примірниках китайських робітників і службовців (за підприємствами та організаціями із зазначенням статі, віку, посади, спеціальності, місця проживання) та осіб, які не працюють (із зазначенням статі, віку і місця проживання). Для «трудового елементу» вимагалися також національні паспорти або документи, що їх заміняли, посвідчення з місця роботи із вказівкою на відсутність перешкод щодо звільнення з роботи. Передбачалося, що така інформація могла бути одна на увесь список працівників однієї установи чи підприємства. Списки візувалися в триденний строк місцевим Відділом Праці.

До списків «нетрудового елемента» мали додаватися, крім національних паспортів або відповідних документів, що видавалися замість цих документів, довідки будинкових або інших відповідних комітетів про те, що особа не мала постійної роботи. Ще одну група китайських громадян, які потребували повернення додому, склали особи, які звільнялися з Червоної Армії як іноземці відповідно до наказу РВСР від 30 квітня 1921 р. № 901, якому передувала телеграма начальника адміністративного управління Південно-Західного фронту до військових частин та комітетів з мобілізації в лютому 1921 р. [3, с. 321]. Серед інших «чужинців» демобілізації підлягали ревні захисники радянської влади — китайці, окрім тих, хто добровільно вступив до Червоної Армії або прийняв громадянство РСФРР чи УСРР. Китайці, які прийняли таке громадянство звільненню не підлягали. Для китайських громадян, мобілізованих із Червоної Армії, та працівників мілітаризованих підприємств додаткова вимога під час реєстрації полягала в наданні довідки з військових комісаріатів про зняття з обліку. Такі списки передавалися в Харківський Губевак, в інших місцевостях — у відповідні органи, які забезпечували візування списків губернських надзвичайних комісій і скеровували їх до Адміністративного відділу Укреваку. Однак не всі демобілізовані (особливо ті, хто мав цивільні професії) поспішали потрапити на батьківщину, де їх ніхто не чекав,

відтак погоджувалися на роботу на заводах, фабриках, копальнях у містах УСРР.

Укревак, отримавши списки і перевіривши додані до них документи, мав скерувувати всі документи до Дипломатичного відділу НКЗС УСРР, на який покладалася відповідальність перевірити дійсність національних паспортів та скерувати документи до Іноземного відділу ВУЦВК та Генерального консульства Китайської Республіки в Москві. По тому документи знову мали надходити до адміністративного відділу Укреваку, який розпочинав підготовку до евакуації китайських громадян на батьківщину. Однак складна процедура організації відправки на батьківщину груп китайських робітників складала зайвий клопіт для НКЗС радянської України.

Отримавши від російського НКЗС копію листа генерального китайського консула в Москві Чень Гуан Цина про організацію виїзду китайців із столиці УСРР на батьківщину, радник зовнішньополітичного відомства Андрій Ждан-Пушкін 16 червня 1921 р. він дав вказівку економічно-правовому відділу НКЗС УСРР, до функцій якого входила взаємодія з іноземними представництвами, щодо порушення питання про переведення Центрального виконавчого комітету СКР із Києва в Харків, оскільки «він там існує незалежно» від українського зовнішньополітичного відомства і «багато плутає» [19, арк. 17].

Український НКЗС розробив-таки 1 жовтня 1921 р. інструкцію про організацію виїзду китайських громадян із УСРР. Вже 6 жовтня до Харкова «зі службовою метою» для узгодження положень інструкції вирушив Лі Зун Син. Можливість досягнення місця призначення йому гарантувала охоронна грамота, що містила звернення до цивільної і військової влади щодо сприяння китайському представникові у виконанні покладених на нього завдань [21, арк. 12]. Та вже на початку листопада 1921 р. у процесі організації евакуації китайських робітників назріла необхідність внесення зміни до 5-го пункту інструкції, який визначав процедуру отримання дозволів на виїзд. 3 листопада 1921 р. завідувач відділу дипломатичних відносин НКЗС УСРР Я. Істомін скерував Начальнику відділу Сходу НКЗС РСФРР С. І. Духовському телеграму з приводу наміру зміни апробованого способу вивезення китайців, зосереджених в українських містах. Громіздкість погодженої Укреваком процедури полягала в тому, що Укревак після отримання списків китайців мав затребувати для них перепустки в ВУНК, по тому — відправити ешелони до Москви, де відділ Сходу НКЗС РСФРР

мав отримати у китайського консула та повноважного представника Далеко-Східної Республіки візи [19, арк. 25].

У цей час Центральне представництво в Україні СКР нарешті переселилося до Харкова. В радянській столиці УСРР Союз розпочав діяльність у листопаді 1921 р. як організація «трудящих китайських громадян, що мешкали на території України» [3, с. 327] з правами юридичної особи. Забезпечуючи переведення сюди центрального управління з Києва, Лі Зун Син фактично реорганізував його із Харківського відділу Виконкому СКР України. Управління Союзу знайшло осідок на одній із найстаріших харківських вулиць — Рибній (нині — Кооперативна) в будинку № 4. Район її розташування харків'яни асоціювали з Рибним базаром, де панував запах риби і мешкали переважно торговці цим товаром та шукали поживи місцеві злодюжки.

Рис. 3. Будинок китайського представництва в Харкові.

Завдання Союзу в нових умовах визначалися як «організація взаємодопомоги і культурно-просвітницької роботи серед китайських громадян» [3, с. 327]. Права Союзу поширювалися на охорону і захист особистих та майнових прав китайських громадян в усіх центральних і місцевих установах відповідно до законодавства УСРР, засвідчення справжності національних документів та засвідчення особи, видавання посвідчення для подальшого отримання його власником у відповідних

губвиконкомах видів на проживання на території УСРР, відкриття для своїх членів культурно-освітніх установ, організацію артилей, укладання угод, придбання рухомого майна для своїх потреб, подання позовів до суду.

Членства в ньому могли набувати китайські громадяни або особи китайської національності віком від 18 років, які мешкали на території УСРР, не експлуатували чужу працю, не мали судимості й не були позбавлені права на участь у громадських організаціях [3, с. 327]. На молодь, якій не виповнилося 16 років, що не мала рідних в УСРР, також поширювалося право на членство в Союзі, але без вирішального голосу під час голосування та без можливості до набуття повноліття обрання на керівні посади. За наявності не менше 20 членів Союзу дозволялося відкривати свої відділення в інших містах. Такі відділення розгорнули активну діяльність на Донеччині та Луганщині [3, с. 327]. У період між зборами управління Союзом покладалося на Правління, що обиралося делегатськими зборами на рік. При цьому доля Союзу прямо залежала від радянського керівництва, оскільки право на його ліквідацію мали як делегатські збори, так і «влада» [3, с. 328].

Упродовж листопада 1921 р. Союз організував «експедицію» для організації реєвакуації китайських громадян. Членам експедиції на клопотання Союзу було надано право закупівлі, провезення та зберігання продуктів харчування у своєму вагоні [19, арк. 18]. Вже 20 листопада 1921 р. Лі Зун Син телеграфував у Москву до «Китайського центрального виконавчого комітету» про організовану ним відправку з Харкова 118 робітників до Москви за старою процедурою для подальшого виїзду на батьківщину, та переведення Центрального представництва СКР в Україні до Харкові й наголошував на потребі удосконалення положень інструкції.

Появи нової редакції документу очікували якомога швидше. Відправка китайців була важливою для НКЗС УСРР і з матеріальної точки зору, оскільки утримання СКР в Харкові покладалося на НКЗС УСРР [19, арк. 20, 23].

Однак Москва вимагала обов'язкового погодження остаточного тексту інструкції з представником виконкому СКР в Україні. Проте перебування Лі Зун Сіна в Москві 1 грудня 1921 р. російським зовнішньополітичним відомством було проігноровано, і нова редакція вироблялася без участі китайського представника [19, арк. 34]. Начальник відділу Сходу НКЗС РСФРР С. І. Духовський причину

незалучення китайського представника до обговорення тексту інструкції пояснював тим, що той прибув до Москви виключно «у власних справах» і до НКЗС з'явився задля отримання візи на право повернення в Київ, «пред'явивши» посвідчення № 703 від 18 листопада 1921 р. Відтак він замість зворотної візи отримав демонстративну відмову. Відправлений 7 грудня 1921 р. з Москви лист із цією інформацією у Харкові отримали лише 20 грудня [19, арк. 33]. При цьому С. І. Духовський невідкладно вказав Л. С. Савельєву на те, що надалі відрядження представникам китайського союзу мають видаватися у разі «дійсної і крайньої потреби» [19, арк. 33 зв.]. Очевидно, він мав інформацію про те, що китайський представник, попри переведення резиденції СКР в Україні до Харкова, переселятися до столиці радянської України не поспішав.

3 травня 1922 р. за вимогою НКВС всі іноземні громадяни мали пройти реєстрацію за місцем проживання і стати на облік. Для багатьох китайців, які нелегально потрапили в УСРР, не мали відповідних віз, не могли впоратися з оформленням документів, чи не мали коштів на доведення своїх прав через суди, реєстрація стала надзвичайно складним завданням. Ті китайські громадяни, які планували залишитися на території УСРР хоча б на певний час, отримували на підставі виданого СКР посвідчення тимчасовий дозвіл на проживання терміном на 6 місяців. «Тимчасові правила», які регулювали видавання таких дозволів НКВС УСРР у вересні 1922 р. розіслало циркулярним листом за належністю [3, с. 323]. Ключовою ланкою в отриманні китайцями права на легальне перебування на території УСРР залишався Центральний виконком СКР в Україні.

Маючи повноваження на обмежені консульські функції, Центральне управління (виконком) СКР видавало китайцям посвідчення, що засвідчували громадянство особи. Такі посвідчення набували легітимності за умови наявності фотографії особи-власника та діяли впродовж 6 місяців від дня отримання. Важливим елементом легітимації документа був підпис голови та секретаря управління. Проте багато посвідчень видавалися лише за підписом голови управління (таких збереглося 23 документи). Після від'їзду Лі Зун Сина управління очолював у 1922 році Фу Сун Тин, у 1923–1924 рр. — Сю Шен. Секретарювали в 1922 р. — Козлова, в 1923–1924 рр. — Талупов, Лю Тан Юн, Лі Кси Ну. Особлива вимога до кваліфікації секретаря

полягала в володінні російською мовою і писемною грамотністю, та вмінні працювати з документами.

Згідно з відомостями про реєстрацію представників нацменшин в 1922–1924 рр., Харківський осередок китайських громадян, членів СКР в Україні, складала близько 100 осіб. Збереглися відомості про 81 чоловіка та 1 жінку, які отримали посвідчення про громадянство Китайської Республіки як члени СКР України. За віковою ознакою, це були особи від 22 до 46 років, уродженці Шандуна — 32, Пекіна — 28, Мукдена — 7, Харбіна — 6, Конченда, Гофу, Конгена, Чи-лі — по 1 та у двох осіб місце народження не було вказано або вказано як «Китай». Єдина жінка— Чжу-Зан-цин Марія Петрівна, 32-річна вчителька французької мови — була зареєстрована на підставі витягу зі свідоцтва про шлюб із громадянином Китайської Республіки від 31 січня 1922 р. як уродженка Франції. Посвідчення про належність до китайського громадянства № 31 вона отримала 2 листопада 1922 р. [22, арк. 31]. Інші жінки, зареєстровані СКР в Україні, набули китайського громадянства згідно зі шлюбом із китайським громадянином, були вписані відповідно до посвідчень чоловіків, як і діти. При цьому діти, народжені в шлюбі китайця й українки, вважалися громадянами УСРР до досягнення повноліття, коли вони отримували право впродовж року щодо обрання громадянства одного з батьків. Багато китайців додавали до своїх імен та прізвищ російські імена.

Рис. 4. Документи китайських громадян (з фондів ЦДАВО України).

Переважна більшість членів Союзу були чорноробами на Краснопольській шахті. 11 осіб прибуло до Харкова із Запоріжжя після

звільнення з більшовицьких військових загонів Червоної Армії та лікування в госпіталах. Найстаршому серед такої категорії китайських «червоних вояків» у харківській китайській громаді — Лу Ха Чаю — було 57 років. Решта звільнених мали різний вік: від 27 до 47 років [19, арк. 32]. Їхнє перебування на «Рибному Базарі» розглядалося як тимчасове, відтак офіційний список таких осіб містив графу «Відправлення на батьківщину».

Центральне управління СКР в Україні діяло до 9 січня 1925 року. Відтоді його функції частково перебрати Центральна комісія у справах національних меншин ВУЦВК та Всеукраїнський Союз Професійних Спілок УСРР. Зміни в організації діяльності китайського представництва в УСРР зумовлювалися реалізацією XII з'їзду РКП(б) (1923) та впровадженням політики коренізації в УСРР, орієнтованої серед іншого на створення умов для розвитку в УСРР національних меншин. Центральна комісія нацменшин ВУЦВК розпочала роботу в квітні 1924 р. і займалася обстеженням умов життя нацменшин, організувала допомогу щодо вирішення побутових та медико-санітарних проблем, сприяла розвитку національної мови тощо.

Припинення діяльності СКР та його підрозділів, очевидно, було пов'язано також із арештами 1924 р. членів Таємного братства, слідство за діями яких було об'єднано в так звану «справу Лі Кай Цзя» [16, с. 27]. Деякі фігуранти справи належали до керівного складу виконкомів СКР у Росії та користуючись обмеженими консульськими повноваженнями видавали фіктивні посвідчення, давали неправдиві свідчення, прикривали злочини, або й самі брали в них участь. Тим самим дискредитувалася діяльність китайських представництв, а радянська влада втрачала до них довіру.

Висновки

Діяльність СКР в Україні (Українській Державі, Українській Народній Республіці та Українській РСР) загалом тривала впродовж 1918 — початку 1925 рр. Створене як відділення СКГ в Росії, китайське представництво в Києві за доби Гетьманату виконувало функції консульської установи з обмеженими повноваженнями, а його керівник брав участь у зібраннях консульського корпусу і контактував із місцевою владою з питань, що належали до його компетенції. Упродовж всього періоду функціонування представництва в українських містах, де концентрація китайських громадян була найбільшою, створювалися його місцеві підрозділи (Полтава, Луганськ, Харків та ін.).

Функції захисту прав та інтересів китайських громадян представництву в Києві були делеговані Посольством Китайської Республіки в Петрограді. Ключове завдання представництва полягало в організації евакуації китайських громадян на батьківщину та полегшення їхнього побуту на українських землях. Однак через відсутність дипломатичних та консульських зносин Української Держави та Китайської Республіки офіційне представництво інтересів китайських громадян і Києві в цей період здійснював генеральний консул Данії Карл Нільсен. Із приходом до влади більшовиків китайське представництво деякий час продовжувало функціонувати в Києві й перебувало під наглядом Уповноваженого НКЗС УСРР у Київському районі, а керівник виконкому виконував функції Уповноваженого китайської місії в УСРР. Таким чином спершу через посередництво датського консула в Українській Державі та виконкому Союзу китайських громадян (робітників) у Росії, а також завдяки розширенню повноважень СКГ в Українській РСР Центральне представництво (виконком) СКГ в Україні фактично виконувало функції консульського представництва в Україні, що контактувало безпосереднього з українським зовнішньополітичним відомством і захищало права та інтереси китайських громадян, тим самим закладаючи підґрунтя українсько-китайських консульських зносин.

Джерела і література

1. Попов Н.А. Они сражались за власть Советов. Китайские добровольцы на фронтах гражданской войны в России (1918 — 1922). — Л.: Лениздат, 1959. — 195 с.
2. Хейфец А.Н. Советская Россия и сопредельные страны Востока в годы гражданской войны (1918 — 1920). — М.: Наука, 1964. — 471 с.
3. Карпенко Н. М. Китайский легион. Участие китайцев в революционных событиях на территории Украины (1917 — 1921 гг.). — Луганск: Альма-матер, 2007. — 392 с.
4. Ларин А. Г. Китайские мигранты в России. История и современность. — М.: Вост. Книга, 2009. — 512 с. .
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3766, оп. 1, спр. 50, арк. 16.
6. Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917 -- 1922) / Ред. Г.В.Шумейко. — М.: Сов. Россия, 1957. — 574 с.

7. Ярошенко А.Д. Участь китайських червоногвардійців у боротьбі за владу Рад на Україні 1917 — 1920 рр. // Український історичний журнал . — 1957. — № 3. — С. 58–65.
8. Гражданская война на Украине 1918 — 1920: Сб. документов и материалов. В 3-х т. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 1, кн. 2. — 491 с.
9. Киевщина в годы гражданской войны и иностранной интервенции (1918 — 1920 гг.): Сб. документов и материалов. — К.: Госполитиздат УССР, 1962. — 537 с.
10. Скляренко Є.М. Робітничий клас України в роки громадянської війни. — К.: Наукова думка, 1966. — 215 с.
11. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : Енциклопедичний довідник/ Відп. ред. І.Ф. Курас. — К.: Головна редакція УРЕ, 1987. — 632 с.
12. Цао Баин, Нин Яньхуан. Китайские рабочие как значимая сила в распространении марксизма// Вестник Тамбовского ун-та. Серия гуманитар. наук. — 2016. — Т. 21. — Вып. 1 (153). — С. 80–88.
13. Див.: [Електронний ресурс]. — [Режим доступу]. — <http://www.time4tea.co.il/?categoryId=53733&itemId=149712>
14. Лю Цзэ-Жун. Встречи с великим Лениным // Вопросы истории КПСС. — 1960. — № 2. — С. 192–194.
15. ЦДАВО України, ф. 2200, оп. 1, спр. 3.
16. Василевский В. П., Сушко А. В. Деятельность органов ГПУ по оперативной разработке Союза китайских рабочих в Омске (к постановке проблемы) // Вестник Кемеровского государственного ун-та. — 2013. — № 2(54). — Т. 3. — С. 26–30.
17. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 144, арк. 3.
18. Л-лая Л. Очерки жизни в Киеве в 1919-20 гг.// Архив Русской Революции, изд. И.Е. Гессеном. — Т. III. — Берлин, 1921. — С. 210–233.
19. ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 659.
20. ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 68.
21. Державний архів Київської області, ф. 4205, оп. 1, спр. 15.
22. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 18371.

РОЗДІЛ 4.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЇ У ФОРМАТІ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Сергій Гакман

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА ПРОЦЕСИ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ НА БУКОВИНІ

Проблема майбутнього Буковини була одним із тих питань, які в міжнародних відносинах ХХ ст. були реально актуалізовані під час Першої світової війни. Сталося так, що долі румунів, українців, німців, євреїв, поляків та всіх інших жителів краю складним і непередбачуваним чином переплелися із геополітичними планами великих держав.

З іншого боку, слід відзначити, що у Південно-Східній Європі майбутня доля деяких народів та територій Австро-Угорщини залежала значною мірою від багатьох держав, в тому числі від Росії та Румунії. Зокрема, на Буковині етнічне, а згодом і територіальне розмежування неможливо було провести без згоди Петрограда та Бухареста, які претендували на суттєву частину території краю. Ще 18 вересня (1 жовтня) 1914 р. була підписана російсько-румунська конвенція, згідно з якою Росія гарантувала Румунії територіальну цілісність і визнавала її право «приєднати населені румунами області Австро-Угорської монархії... у момент, який вона вважатиме зручним». Румунія ж зобов'язувалася дотримуватися доброзичливого щодо Антанти нейтралітету [39, dos.126/1920–1935, fil.126–130; 3, с.277]. До Буковини при делімітації територій передбачалося застосувати етнічний принцип — факт, який сучасним румунським істориком Д. Преда розцінюється як «перша поступка Росії, якій ніколи не належала ця провінція, анексована у 1775 р. Габсбурзькою імперією» [55, р.29]. Наприкінці листопада 1914 р., під час бесіди з французьким послом М. Палеологом, російський цар Микола II, говорячи про успіхи російських військ, підкреслив, що це дозволить Росії «дійти до своїх природних кордонів [Карпат — н. а.] за рахунок австрійських та угорських земель, приєднавши Галичину, північну частину Буковини та Червону Русь» [24, с.32]. У таємному меморандумі, надісланому у листопаді 1914 р. Міністерству закордонних справ Росії, російський консул у Чернівцях Доліво-Добровольський виклав досить детально

політичну ситуацію Герцогства Буковинського, звернувши особливу увагу на етнічні проблеми німців, русинів, поляків, євреїв та румунів, вважаючи русинів та румунів «двома еквівалентно-автохтонними народами». Говорячи про можливий територіальний поділ між Росією та Румунією, Доліво-Добровольський підкреслював, що «кордон» пройде через повіти з російсько-румунським населенням». Такі обставини дозволяли, на його думку, узгоджувати лінію кордону з урахуванням воєнних, технічних і, можливо, економічних інтересів [див.: 49, р.603].

Поставлені перед російськими дипломатами завдання, особливо у галузі національній, щоб здійснити поділ краю за етнічним принципом, були досить складними. Про це свідчить і дипломатичне листування. Як відзначав в одному з конфіденційних листів у середині грудня 1914 р. міністр закордонних справ Росії С. Сазонов, «для визначення кордону цієї частини [Буковини. — н. а.] слід взяти до уваги етнографічні, стратегічні та економічні умови». І далі: «...Здавалося, що таким кордоном могла б вважатися лінія річки Сучави з відхиленням на південь, починаючи від її витoku далі на захід...» [31, с.146]. Таке ставлення до цієї проблеми росіян не могло задовольнити політичні кола Бухареста. 8 квітня 1915 р. І. К. Бретіану ознайомив уповноваженого російського міністра С. Поклевського з румунськими міркуваннями, згідно з якими до королівства повинні були відійти майже вся територія Буковини з Чернівцями та сербські землі західного Банату. Згодом С. Сазонов під час бесіди з міністром Румунії у Петрограді К. Діаманді підкреслював, що це ставлення не має нічого спільного з поділом за етнічним принципом відповідно до відомої російсько-румунської конвенції 1914 р. Через деякий час, інформуючи Петроград про румунське ставлення щодо майбутніх кордонів з Росією, С. Поклевський зазначав, що на півдні лінія кордону могла б пройти по Дунаю до гирла Тиси і далі «по вододілу останньої до кордону Галичини... пройде до Буковини» аж до Пруту, що його румунський уряд вважав би мати остаточним кордоном між Росією та Румунією. С. Сазонов негайно відповів: «Про прийняття нами лінії Прута не може бути й мови». На його думку, розмежування на Буковині може здійснюватися лише за умови дотримання етнографічного принципу. При цьому сторони могли б обмінятися невеликими ділянками, щоб домогтися «кращого обриса кордону». І все-таки у Петрограді готові були до значних поступок Бухаресту в буковинському питанні. У разі

незгоди на запропоновані умови Румунії планували передати всю територію «між річками Сучава та Великий Сірет» з північним кордоном від пункту Слободзія на залізничній станції Глибока і далі до Селятина. Ця поступка, як зазначалося в одному з документів, є останньою. Причому «за нами зберігається суто руське населення північної частини Буковини з найближчими околицями Чернівців» [31, с.147].

Щодо Румунії, зазначимо, що у той час, коли спалахнула Перша світова війна, її міжнародне становище було досить складним. З дипломатичної точки зору, Румунія підкреслювала, що не може йти мова про «*casus foederis*», передбачений договором із Троїстим союзом, оскільки війну розпочала Австро-Угорщина, попередньо не узгоджуючи це з бухарестським урядом. Нейтралітет Румунії був першим кроком розриву з Троїстим союзом і своєрідним нахилом до Антанти, котра отримала від неї доброзичливий нейтралітет. Крім цього, нейтралітет був єдиною можливою позицією для захисту національних інтересів малої країни, яка опинилася між двома імперіями, що воювали: Австро-Угорщиною та Росією. Відстоюючи власні інтереси, ці країни здійснювали на Румунію неабиякий тиск, маневруючи більш чи менш щирими обіцянками. Між цими блоками розгорнулася «боротьба, якій бракували гідності і совісті» за втягнення у конфлікт малих держав [35, с.73].

Німеччина та великою мірою й Австро-Угорщина давали Румунії досить великі обіцянки: особливий статус для Трансільванії, модифікацію кордонів на Буковині, усю Бессарабію, а також Одесу, сусідство з Україною — васальним герцогством Австрії. Імператор Вільгельм таємно пообіцяв, що впродовж 20 років Трансільванія зможе бути анексована Румунією. Згодом, правда, через категоричну незгоду Будапешта, такі обіцянки більш не фігурували у взаєминах цих країн. Щодо територіальних поступок, Прем'єр-міністр граф Тиса був готовий до них, проте не за рахунок Трансільванії [61, р.49–50].

Згодом, внаслідок поразок у районі Дарданелл, особливо у Галичині та Польщі влітку 1915 р., зацікавленість країн Антанти у союзі з Румунією зросла, що змусило їх погодитись, в обмін на союзництво, з територіальними претензіями Румунії на Трансільванію, Буковину до Пруту, на весь Банат, а також частину угорських комітатів вздовж Тиси. Разом з тим, в умовах, коли росіяни відступали, а Болгарія збиралася приєднатися до Центральних країн у боротьбі проти Сербії, румунський уряд не посмів вступити у війну, будучи оточеним

ворогами, і нейтралітет Румунії був продовжений ще на рік. Влітку 1916 р. І. І. К. Бретіану визнав, що Румунія повинна вступити у війну «зараз або ніколи» [37, р. 220]. У своїх спогадах колишній представник французького Головного Командування маршал ЖофFRE досить чітко вказував на те, що наприкінці червня 1916 р. «усі висунуті Румунією умови були виконанні або знаходились у стадії виконання, зокрема боєприпаси та воєнні матеріали, які повинні були надходити з Росії, але особливо російський наступ, який сягав Карпат.» Якщо Румунія не скористалася б цим визначальним моментом, — підкреслює він далі, — її воєнне значення ризикувало втратити свою ефективність, особливо в очах росіян [55, р.24]. І сам Бретіану у розмові з британським послом зазначав: «Не бажаю запізнитися на потяг, і тому це не відбудеться»[див.: 14, с.44–45; 37, р.220]. Тривалі переговори між країнами Антанти та Румунією закінчились підписанням договору від 4 (17) серпня 1916 р. [б, 14 січня]. Зокрема, відповідно до статті IV, територіальні межі були наступні: «Від Пруту, з пункту існуючого між Румунією та Росією кордону, який знаходиться поблизу населеного пункту Новоселиця, демаркаційна лінія піднімалася вздовж річки до кордонів Галичини, де Черемош впадає в Прут. Далі вона йшла за «межами» між Галичиною та Буковиною і між Галичиною та Угорщиною...» [56, р.81–82]. Це було своєрідною платою союзників за вступ Румунії у війну на їхньому боці.

14 (27) серпня 1916 р. Румунія розпочала загальну мобілізацію й оголосила війну Австро-Угорщині [34, р.812–813]. Але від рішення румунського прем'єра (4 липня) і до вступу його країни у війну (27 серпня) минуло майже два місяці. За цей час він, враховуючи те, що це був і політичний, воєнний договір, намагався з'ясувати його деталі. За цей період ситуація на фронтах змінилася: наступ Брусилова у Галичині був зупинений, бойові дії на західному фронті припинилися, а наступ болгар, скерований німцями, паралізував союзницьку армію у Салоніках. Внаслідок цього Румунія вступила у війну в не зовсім сприятливий для неї час [37, р.220]. З цього приводу, виражаючи думку, яка панувала у керівній військовій сфері Франції, генерал Бюа стверджував, що «своєчасне оголошення війни Румунією Австро-Угорщині, а саме в момент наступу генерала Брусилова, могло б мати вирішальний вплив на результат війни, в кінці ж серпня 1916 р. воно було запізним» [Цит за: 29, с.328–329]. Такої ж думки дотримувались і російські військові.

Лише за 120 днів війни румунська армія втратила дві третини національної території та 400 тис. чоловік. В грудні уряд та рештки армії евакуювалися в Молдову під «захисну парасольку» російської мільйонної армії. Причини цієї катастрофічної поразки були різноплановими: стратегічна позиція Румунії, оточеної з трьох сторін ворогами, яку неможливо було обороняти; наявність 1700-кілометрового кордону, котрий треба було захищати; Румунія була зв'язана із союзниками лише однією залізницею, що проходила територією Росії; хоча Румунія мала досить велику армію із задовільним морально-психологічним настроєм, проте вона була погано споряджена та ще гірше керована; наявність союзників, які не могли або не бажали їй допомогти та наявність плану воєнних дій (гіпотеза «Z»), що вимагав наступу одночасно на двох фронтах [37, р.221].

Згідно з гіпотезою «Z» Румунія ввела в дію одразу 80 % своєї армії для наступу на Трансільванію, надавши другорядне значення південному напрямку, розпочавши наступ на Болгарію з інтервалом аж у 10 днів. Згодом у своїх спогадах С.Сазонов зазначав: «Активна участь Румунії могла бути нам корисна тільки за двох умов: якщо б вступ румунської армії в боротьбу проти Австро-Угорщини здійснився одночасно із наступом генерала Брусилова, який призвів до взяття Львова та Перемишля на початку 1915 р., і якщо б румунські війська, замість того, щоб поспішати зайняти Трансільванію і, захопившись таким чином освоєнням області, яка при успішному завершенні війни не могла не дістатись їй, вдарили по болгарах та запобігли їх нападу на Сербію, розгром якої відкрив Німеччині вільний доступ у Туреччину». Румунія, — констатував далі автор, — не виконала ні тієї, ні іншої умови і, переслідуючи свої вузькі цілі, вимагала, до того ж, від Росії забезпечення її південних кордонів від можливого вторгнення Болгарії в Добруджу. На цих умовах виступ Румунії на боці Держав Антанти втрачав усіляку цінність [29, с.328].

Одразу ж після вступу у війну Румунія зазнала поразок. У жовтні-листопаді 1916 р. армії російського Південно-Західного фронту продовжували невпинні атаки. Російська ставка та генерал-ад'ютант Брусілов сподівались відвернути ними й катастрофу румунської армії, але на початку грудня 1916 р. вона була вимушена здати противникам Валахію, Добруджу і Бухарест [19, с.21]. Румунські війська відступили на північ і схід, а російські полки, в свою чергу, спрямовувалися назустріч, де без відповідної підготовки були вимушені вступати у бій.

Росія та Румунія залишалися зв'язаними лише вузькою одноколіійною залізницею з обмеженою пропускною спроможністю. Єдиного фронту вже не існувало — він був розірваний на шматки, румунської армії як організованого цілого теж не існувало.

Разом з тим, противник теж був знесилений до крайньої межі. На початку 1917 р. він був зупинений. Фронт стабілізувався. До літа 1917 р. фронт, який було названо Румунським і який розтягнувся більш ніж на 400 верст по території Бессарабії, утримувався, в основному, російськими військами, чисельність яких перевищувала мільйон. Але російська Лютнева революція заклала початок розвалу армії, який вже влітку набув яскравих характерних рис. Солдати відмовлялися воювати, мітингували, створювали комітети, були випадки, коли вони відмовлялися виходити на позиції. Літній «наступ Керенського» провалився. В цей же час на південному напрямі успішно діяла румунська армія, яка одержала перемогу біля Мерешешть. Тоді ж і почала відходити російська армія [11, с.169–170].

В обставинах, що склалися для Румунії, вона була вимушена підписати 26 листопада (9 грудня) 1917 р. у Фокшанах перемир'я з країнами Троїстого союзу. Умови перемир'я передбачали призупинення сухопутних, морських та повітряних воєнних дій вздовж усього фронту, заборону всіх робіт, пов'язаних із зміцненням позицій, пересування військ на інші фронти. Обидві сторони зобов'язувались попереджати про поновлення воєнних дій за 72 години до їх початку [39, dos. 1/1917, fil.1–2].

23 січня (5 лютого) 1918 р. Центральні країни вимагали в ультимативній формі від Румунії розпочати переговори щодо підписання мирного договору. Після неодноразових нагадувань 28 січня (10 лютого) 1918 р. румунський уряд повідомив про свою згоду взяти участь у переговорах [30, 14 лют., 15 лют.]. Керівник нового уряду Румунії, сформованого після відставки І. І. К. Бретіану генералом А. Авереску, заявив, що у цих умовах мирний договір йому здається неминучим. 11 (24) лютого 1918 р. він розпочав таємні переговори з міністрами закордонних справ Німеччини та Австро-Угорщини [30, 26 лют.; 53,], які завершилися підписанням 20 лютого (5 березня) 1918 р. прелімінарного мирного договору в передмісті Бухареста Буфтя між Румунією, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з іншого. Згідно з умовами договору, досить важкими для Румунії, вона поступилася Добруджою до Дунаю,

надавала принциповий дозвіл Австро-Угорщині на вирівнювання кордону, вимушена була демобілізувати 8 дивізій своєї армії, повинна була підтримати просування військ Четверного союзу через Молдову, Бессарабію у напрямку Одеси. Румунія також повинна була покинути всі зайняті території Австро-Угорщини та дозволити вільне пересування через свою територію військових місій Центральних країн [40, dos. 10/1918, fil. 1].

24 квітня (7 травня) 1918 р. у Бухаресті був підписаний ще важчий для Румунії договір. Вона відмовлялась від Добруджі, у т. ч. від Північної; їй гарантували лише вільний вивіз товарів залізницею Чернавода-Констанца; Австро-Угорщина отримала смугу на кордоні з Трансільванією площею майже 6 тис. км.²; Румунія втрачала проходи через Карпатські гори і «відкривалась» для вторгнення. Дунай перетворювався у вільний шлях для німецького та австрійського торговельного та військового судноплавства. До складу договору увійшли три німецько-румунські економічні угоди (загальна, про нафту і з питань сільського господарства), що перетворювали Румунію на 10 років у сировинний придаток рейху. Договір передбачав також скорочення румунської армії до 20 тис. солдатів і офіцерів у піхоті, 3,2 тис. — у кавалерії та 9 тис. — в артилерії. Проте скорочення не зачіпали частини, розташовані на території Бессарабії, де румунська армія могла утримати дві піхотні дивізії за штатами воєнного часу, посилені егерськими батальйонами, та дві кавалерійські дивізії. Їх чисельний склад не обумовлювався [17, 10 мая [травн. — н. а.]; 30, 9 мая; 6, 15 мая; 20, с.303–304]. 28 червня парламент ратифікував договір [30, 2 липня; 2, с.60], хоча для цього довелося розпустити його попередній склад [17, 11 мая]. Потрібно було підписати його лише королю, але Фердинанд не поспішав [див.: 13, с.74–82].

Водночас через економічну, соціальну та політичну кризу, що охопила країни Четверного союзу, влітку 1918 р. Антанта домоглася суттєвих перемог над Центральними країнами на Західному фронті. Одна за одною капітулювали Болгарія, уклавши 16/29 вересня 1918 р. перемир'я у Салоніках, та Туреччина, підписавши подібний документ 17/30 жовтня у Мудросі на о. Лесбос [17, 6 падол. [листоп. — н. а.]; 45, vol.3, p. 29-31; 54, p.166]. 15 (28) вересня 1918 р. генерал Ф.д'Еспері розпочав наступ у напрямку Дунаю і, як результат, 17 (30) жовтня Сербія була звільнена [54, p.166]. 21 жовтня (3 листопада) 1918 р. було

підписано перемир'я між Союзними та Асоційованими державами з одного боку та Австро-Угорщиною — з іншого [45, vol.3, p.32–41].

Союзні сили, маючи у подальшому на меті звільнення румунських територій, розпочали підготовку до повторного вступу Румунії у війну на боці Антанти. З цією метою 24 жовтня 1918 р. в Румунію прибув В. Антонеску з посланням голови Ради Міністрів Франції Ж. Клемансо, в якому зазначалось очікування Франції щодо поновлення Румунією воєнних дій на боці Антанти. У відповіді І. І. К. Бретіану на це послання підкреслювалося, що румуни готові довести свою причетність до благородної справи союзників «для того, щоб сприяти реалізації найважливіших прагнень» румунського народу, і негайно доручив генералу Презану таємно пристосувати до цієї ситуації плани мобілізації румунських збройних сил та взаємодії з союзними військами. Французький генерал Г. Бертело, який намагався прискорити поновлення Румунією воєнних дій, також підкреслював, що це необхідно їй «для звільнення територій та отримання нових прав у реалізації національних територіальних вимог». Цієї ж думки дотримувався генерал К. Коанде, який очолював уряд після відставки 24 жовтня (6 листопада) 1918 р. А. Маргіломана. При цьому К. Коанде підкреслював: «Ми маємо найбільший інтерес стати до загального миру поруч, у військовому сенсі, з нашими союзниками» [Цит. за: 58, p.777–779]. Румунський уряд надіслав командувачеві німецьких та австро-угорських військ у Румунії фельдмаршалу Маккензену ультимативну вимогу евакуювати впродовж 15 днів окупаційні війська, і, оскільки це не було повністю виконано, 27 жовтня (9 листопада) 1918 р. додатково були надіслані 24-годинний ультиматум з вимогою очистити територію Румунії від німецьких військ і заява про денонсацію Бухарестського миру. Того ж дня король Румунії Фердинанд I надіслав президенту Франції Р. Пуанкаре та прем'єр-міністру Ж. Клемансо заяву про приєднання до «спільної справи» і бажання поновити боротьбу «для реалізації національних ідеалів» [45, vol.3, p.32–41; 17, 6 падол.; 54, p.166]. Так, за день до підписання 29 жовтня (11 листопада) 1918 р. перемир'я між Німеччиною та Союзними і Асоційованими державами [45, vol.3, p.52–70] і фактичного закінчення війни Румунія, повернувшись до табору Антанти, опинилася серед країн-переможниць. Згодом румунські політики підкреслювали, що Румунія поновила воєнні дії на боці Союзних держав ще до підписання ними перемир'я з країнами Четверного союзу, взявши «активну участь у визволенні своєї

національної території». При цьому підкреслювалося, що ніколи положення, передбачені Бухарестським мирним договором, не набрали чинності, оскільки він не був промульгований королем [46, р.95].

Восени 1918 р. внаслідок загальної кризи Австро-Угорської імперії, яка була спричинена її поразкою у Першій світовій війні, що, у свою чергу, призвело до загострення внутрішніх протиріч і, в першу чергу, етнічних, активізувалися процеси національного самовизначення народів, котрі населяли цю «клаптикову» монархію.

4 жовтня 1918 р. у верхній палаті віденського парламенту були обговорені пропозиції президента США Вудро Вільсона, так звані «чотирнадцять пунктів», адресовані 8 січня країнам, що воювали. Щодо Австро-Угорщини у 10-му пункті цих пропозицій передбачалося, що всі народи монархії «повинні отримати найширшу можливість автономного розвитку» [17, 8 жовтня; 22, с.54].

Чеські, південнослов'янські, польські та італійські депутати зайняли тверду позицію щодо політичної організації тогочасної Австро-Угорщини, вимагаючи повної незалежності. Єдині неавстрійські депутати, які тоді зайняли про австрійську позицію, були деякі депутати від Буковини. Депутат К. Ісопеску-Грекул, голова румунського парламентського клубу, який складався з 6 осіб, вимагав автономію для 6 мільйонів румунів Австро-Угорської монархії, але ця автономія повинна була мати місце у складі федералізованої двоєдиної монархії. Інший буковинський депутат Б.Штраухер від імені євреїв Буковини висловив бажання, щоб Австрія залишилася тією державою, яка б об'єднувала вільні народи, що проживають на її території. Український депутат Є.Петрушевич вимагав об'єднання всіх українців Австро-Угорщини у єдину державу [46, р.2].

Водночас, після досить тривалого періоду заборон та суворого режиму законів війни, восени 1918 р. певне відновлення та радикалізацію переживав національний рух на Буковині, визначальну роль в якому відігравали найбільші етнічні групи регіону — українці та румуни.

Зокрема, на думку сучасного румунського дослідника М. Чаушу, румуни Габсбурзької імперії, як і італійці чи серби, прагнули до об'єднання з румунською державою всіх територій сусідніх країн, населених представниками румунського етносу. Діячів національного руху Буковини, які боролися за її приєднання до Румунії, можна умовно поділити на три групи, певною мірою відокремлених. Перше

угруповання складалося з буковинських біженців, які знаходились на території Румунського королівства, інша була сформована з румунських парламентаріїв у Відні, а третя перебувала на чолі національного руху румунів безпосередньо на території Буковини [43].

Вже через декілька днів після обговорення у віденському парламенті «чотирнадцяти пунктів», 11 (24) жовтня 1918 р., група румунських інтелектуалів Чернівців на чолі з професором Чернівецького університету С.Пушкаріу прийняли рішення включитися у боротьбу за національні права румунів Буковини. Жоден з них не був депутатом австрійського парламенту, а також офіційно не представляв жодної політичної партії Буковини. Вважаючи, що у румунських депутатів віденського парламенту, як і у представників партій, відсутня тверда національна позиція, вони вирішили створити газету «Гласул Буковіней», яка мала виходити двічі на тиждень, а також ухвалили заяву, в тексті якої було висловлене прагнення «будувати своє майбутнє у рамках румунізму» [51, р.7–8; 41, р.89].

Водночас на Буковині активізувався український національний рух. 13 жовтня 1918 р. у Чернівцях відбулася міжпартійна конференція буковинських українців за участі чотирьох партій: національно-демократичної, радикальної, народної та соціал-демократичної. Було обрано повноважну делегацію з 22 осіб для участі в установчих зборах у Львові, в якій були представлені всі українські політичні партії та депутати-українці австрійського парламенту і крайового сейму [44; 17, 19 жовтня]. Було також ухвалено комюніке про вирішення долі української частини Буковини, в основі якого знаходився один із фундаментальних принципів вирішення проблеми українсько-румунських відносин на Буковині — поділ території на основі етнічного принципу на північну (українську) та південну (румунську) території [6, 18 жовтня; 5, с.44–45].

Лінія поділу по р. Сірет, запропонована українцями, викликала невдоволення у румунських колах Буковини. Виступаючи у віденському парламенті з ідеєю створення у межах Австро-Угорщини румунської держави, яка повинна охоплювати Трансільванію, Банат і південну частину Буковини, К. Ісопеску-Грекул окреслив північні кордони останньої по р. Прут, включаючи до румунської частини і м. Чернівці. Його підтримали депутат від соціалістів Г. Григорович та німецький депутат від Буковини Кешман. У свою чергу, українські депутати були проти вимог румунських лідерів відносно українських

земель між Прутом та Дністром і м. Чернівці. Правда, у парламентській доповіді К. Ісопеску-Грекула була сформульована вимога щодо Буковини лише по р. Прут, але й це, на думку українських лідерів, означало зазіхання на частину українських земель [17, 24 жовтня, 30 жовтня; 42].

Міжнародне становище Австро-Угорської монархії, як і Центральних держав, які ще продовжували воєнні дії, було критичним, а боротьба національностей монархії, стимульована ідеями національної свободи та єдності, проявляла себе досить твердо. Бачачи неминучий розпад імперії та бажаючи відвернути його, останній австрійський імператор Карл I підписав 16 жовтня 1918 р. Маніфест до народів монархії, яким обіцяв дати їм широку національну автономію та робив спробу реформувати габсбурзьку імперію на федеративних засадах [17, 19 жовтня]. Через декілька днів губернатор Ецдорф почав реалізацію цього проекту на Буковині. Передбачалося надання автономії північній та південній частині краю в рамках Австро-Угорської модернізованої монархії за етнічним принципом [28, с.96].

Зазначимо, що утворення у 1917 р. Української держави [33, спр.1, арк.1–8] відкривало можливість для конституювання соборної України. Делегація УНР на переговорах у Бресті в січні 1918 р. наполягала на приєднанні до України Східної Галичини, північної частини Буковини, українського Закарпаття та Холмщини. Але головну роль у переговорах у Бресті відігравали Німеччина й Австро-Угорщина, і саме вони диктували свої вимоги. Нарешті, у лютому 1918 р., у достатньо складний для УНР період, був підписаний мирний договір та таємний протокол, згідно з яким українська сторона оголошувала себе готовою «створити закони, котрі забезпечували права поляків, німців та євреїв в Україні», а австро-угорська сторона, у свою чергу, давала «українському народові в Австрії ще більші гарантії його національного та культурного розвитку, ніж ті, які він має на основі нині діючих законів» [30, 12 лютого; 26, с.136]. Не пізніше 20 липня 1918 р. австрійська сторона повинна була створити у складі Австро-Угорщини автономну область із Східної Галичини та української частини Буковини. Згідно з угодою уряди України та Австро-Угорщини зобов'язувались створити умови для вільного національного та культурного розвитку етнічних груп, що проживали на їх територіях [9, с.42–43]. Але у липні 1918 р. австрійський уряд відмовився реалізувати підписану ним угоду, а маніфест Карла I від 16 жовтня

1918 р. спізнився суттєво: він вже не міг вдовольнити вимоги пригноблених народів, які боролися за повну незалежність [10, с.35–36].

17 жовтня 1918 р. шість румунських депутатів, членів Віденського парламенту, об'єднаних у Клуб румунських парламентарів, утворили Румунську національну Раду на чолі з К. Ісопеску-Грекул. Разом з тим, румунські депутати не були єдині у проблемі майбутньої долі румунів Буковини. Зокрема, голова Румунської демократичної партії підтримував стійко ідею поділу Буковини, як компромісне рішення проблеми між румунами та українцями. А. Гурмузакі, який був і головою Буковинського сейму, відмовився брати участь у будь-яких національних рухах. За таких обставин, оскільки не можна було очікувати на тверду ініціативу з боку Румунської національної ради у Відні, як стверджував згодом К.Ісопеску-Грекул, він надіслав листа Я. Флондору, щоб останній перейняв керівництво румунським національним рухом у свої руки [14, с.51–52].

22 жовтня 1918 р. у віденському парламенті, відповідно до маніфесту Карла I, було організовано обговорення питання щодо долі румунської нації. К.Ісопеску-Грекул від імені румунського населення монархії вимагав для румунів Буковини та Угорщини права організуватися у власній державі у рамках нової конфедерації держав Австрії. Депутат Г.Григорович, обраний від чернівецьких соціал-демократів, висловився за збереження єдності Буковини. Відповідаючи К. Ісопеску-Грекулу, який згадав прорумунські почуття ерцгерцога Франца Фердинанда, він нагадав, що у проекті реконструкції Австрії на федеративній основі місту Чернівці відводиться роль майбутньої столиці нової української держави у складі Австрійської федерації, оскільки Львів має бути переданий Польщі. Український депутат М.Василько вимагав поділу Буковини між українцями та румунами, уточнивши, що українці обговорюватимуть ці питання у дусі права на самовизначення. Депутат Кешман, який представляв 200-тисячне німецьке населення Буковини та Галичини, виступив проти поділу Буковини, вимагаючи, щоб у рамках нового державного утворення гарантувались політичні та культурні права німецького населення [46, р.4-5].

28 жовтня 1918 р. відбулося останнє засідання австрійського парламенту. З цього часу проблема національностей розглядалася тільки у рамках засідань національних рад. 11 листопада 1918 р. імператор Карл I Габсбург зрікся престолу, Австрія була проголошена республікою.

Водночас розгорталася боротьба українців за національне самовизначення та утворення автономної держави у складі Австро-Угорської імперії. 18–19 жовтня 1918 у Львові відбулися українські установчі збори, які вирішили утворити західноукраїнську державу у складі Австрійської федерації. В неї повинні були увійти Східна Галичина, північно-західна частина Буковини (разом з містами Чернівці, Сторожинець, Сірет) та північно-східна частина Угорщини (Закарпатська Україна). Органом верхової влади була визнана Українська національна рада, у котрій могли бути представлені всі етнічні групи, які проживали тут [33, спр. 93, арк. 2; 17, 20 жовтня, 22 жовтня.].

Для безпосереднього керівництва на місцях було вирішено сформувані окремі делегації у Львові та Чернівцях. Після закінчення роботи установчих зборів буковинська делегація Української національної ради повернулася до Чернівців. У тому хаосі, який панував в Австро-Угорській монархії, не маючи інформації та інструкцій ні зі Львова, ні з Відня, будучи вимушеною діяти самостійно, 25 жовтня 1918 р., за участю політичних партій, громадських організацій, делегація утворила український крайовий комітет Буковини кількістю 30 осіб. Головою був обраний О. Попович [27, с.184]. Також були створені комісії: адміністративна, народної оборони, фінансова, міжнаціональних взаємин, редакційна. Комітет вирішив скликати 3 листопада 1918 р. віче для інформування про рішення установчих зборів та прийняття його власного «буковинського» варіанту. Комісії на чолі з М. Кордубою було доручено підготувати проект ухвали віча а також проект етнічного розмежування Буковини [42].

Проведення чіткої делімітації у багатонаціональному краї було досить проблематичним. За рівних прав народів, що проживали на Буковині, на своє національне самовизначення та державну незалежність, у багатонаціональному краї об'єктивною умовою здійснення цього права було компактне переважне проживання тієї чи іншої нації на певній території. Компактне проживання українців переважно у північній частині краю стало підставою для визначення північної частини Буковини як української, в той час, коли південна частина, населена головним чином румунами, — як румунської [5, с.49].

У той же час лідери румунського національного руху готувалися до скликання національних зборів, на яких мали обрати румунську національну раду. 23 жовтня 1918 р. губернатор Буковини граф Ецдорф шифрованою телеграмою інформував віденське міністерство

внутрішніх справ про намагання румунів Буковини надати національний напрямок тенденціям щодо автономії [46, р.6].

27 жовтня 1918 р. під керівництвом сторожинецького поміщика Я.Флондора у Чернівцях мали місце збори румунів Буковини [16, спр.2, арк.1–5; 60, р. 259]. Делегатами на зборах були буковинські депутати від румунського населення в австрійському парламенті, депутати крайового сейму та примарі сіл [46, р.6]. Як зазначала газета «Glasul Bucovinei» з цього приводу, «у зборах брали участь тільки особи, які в результаті будь-яких виборів отримали мандати депутатів або примарів у складі старої Австрії» [47]. Збори прийняли рішення про «об'єднання цілої Буковини з іншими румунськими краями у самостійну національну державу, яка переслідуватиме цю мету у повній солідарності з румунами Трансільванії та Угорщини» [50, 1918, 14 noiembr.; 60, р.259–260]. Для «керівництва румунського народу Буковини, захисту його прав та встановлення тісного зв'язку між всіма румунами», Конституанта утворила Національну раду у кількості 50 членів. Згодом на засіданні Румунської Національної Ради від 12 (25) листопада 1918 р. відбулася кооптація до складу Ради [50, 1919, 2 ian.] і вже на засіданні Генерального Конгресу Буковини 15 (28) листопада від Ради брали участь 74 делегати [50, 1919, 14 noiembr.; 60, р.260].

Зазначимо, що вже 28 жовтня 1918 р. Рада обрала Виконавчий комітет, який повинен був відігравати роль місцевого уряду, на чолі з Я.Флондором [50, 1919, 2 ian.]. Однак, граф Ецдорф не хотів поступитися румунам адмініструванням Буковини, нагадавши їм, що північну частину Буковини вимагають українці, а румунам залишається південь до Сірету, територія ж між Сіретом і Прутом повинна управлятись спільно до остаточного вирішення проблеми [59, с.206].

2 листопада 1918 р. копія прийнятого 27 жовтня рішення Румунської національної Ради була надіслана міністерству закордонних справ Румунії в Яеси. Рада звернулась також до румунського уряду з проханням прийняти її дипломатичного представника, запропонувавши кандидатуру В.Боднереску [64]. У доповіді, складеній у Лінці 27 грудня 1918 р., колишній губернатор Буковини стверджував, що напередодні національних зборів румунів було відомо про те, що буде прийнято рішення про поділ Буковини між румунами та українцями. Тільки вранці 27 жовтня 1918 р. Я.Флондор змінив ставлення до цього питання. Підтримуючи ідею Великої Румунії, колишній голова румунської національної партії стверджував, що Росія пообіцяла

Румунії усю Буковину, і тому румуни «мають не тільки історичне право на територію цілого краю, а й згоду найзацікавленішого з союзників» [46, р.9]. «Історичне право», висловлене Я. Флондором, ґрунтувалося на факті приналежності краю до 1775 р. Молдавському князівству. При цьому, право нерумунського населення на самовизначення ігнорувалося. Що ж стосується згаданого ставлення Росії до цієї територіальної проблеми, воно не відповідало дійсності.

Позиція румунських політичних кіл Буковини, офіційно проголошеної 27 жовтня, викликала протест з боку українців, особливо українських студентів, які вважали ці територіальні вимоги агресивними зазіханнями на українські землі [6, 10 падол.]. Дії румунських політичних кіл змусили український Крайовий комітет скликати розширене віче Буковини [6, 1 падол.], проти чого висловився губернатор краю Ецдорф, аргументуючи це тим, що таким чином будуть спровоковані румуни і це викличе безлад [27, с.184]. Водночас розвиток подій прискорився і впродовж кількох днів, з 28 жовтня до 3 листопада, Австро-Угорщина капітулювала та припинила існування як держава, розділившись на кілька незалежних держав [17, 8 падол.; 10, с.36-37]. У цих умовах 1 листопада українці взяли владу у свої руки у Львові, утворивши замість автономії незалежну державу, яку згодом назвали Західноукраїнською Народною Республікою [33, спр.93, арк.2; 17, 2 падол., 15 падол.].

На Буковині перебували два відділи українських січових стрільців, один у Чернівцях, інший у Вижниці, які ще 8 жовтня прибули з Наддніпрянської України. Ними командував архикнязь В. фон Габсбург (В. Вишиваний). Довідавшись про першолистопадовий переворот у Галичині, Український крайовий комітет направив більшість військових на допомогу Львову, а також розпочав переговори з українськими старшинами 41 піхотного полку та 22 полку крайової оборони, вимагаючи, щоб вони за допомогою українських солдат у своїх частинах “роззброїли румунських та чужинних старшин та вояків і стали опорою для української влади». Цьому плану не судилося бути виконаним через події, котрі відбулися 2 листопада 1918 р. [7, с.306]. На той час у Чернівцях залишилися тільки тилові частини вказаних австрійських полків, що не перебували на фронті. Того ж дня через ускладнення ситуації губернатор мав бесіду з двома командирами цих військових частин. Вони проінформували його про те, що зможуть підтримувати порядок у місті і що солдати залишаться у казармах. І все

ж через годину після цієї бесіди озброєні підрозділи покинули казарми і, не бажаючи слухати офіцерів, спровокували низку інцидентів, котрі мали місце в ніч з 2 на 3 листопада 1918 р. [46, с.12–13]. До них долучилися й цивільні особи, внаслідок чого у місті мало місце безладдя. У цих умовах, щоб забезпечити лад у краї, крайовий комітет доручив українським старшинам організувати добровольців, які рекрутувалися в основному зі студентів, гімназистів та робітників [7, с.306]. Водночас дуже мало підрозділів жандармів та охорони губернатора залишилися вірними австрійським властям. Граф Ецдорф зазначав, що він не міг ввести воєнний стан, оскільки йому бракувало сил його підтримувати [46, с.12–13].

2 листопада 1918 р. губернатор Ецдорф зустрівся з румунськими депутатами та представниками Українського національного комітету Буковини. Під час зустрічі А. Гурмузакі та Г. Григорович переконали губернатора в тому, що він має здійснювати владу разом з радою, сформованою із представників всіх національностей до укладення миру. Цю точку зору не підтримували представники українського національного руху та А.Ончул, які прагнули здійснити поділ Буковини за етнічним принципом [46, с.12–13].

У цій складній і суперечливій ситуації 3 листопада 1918 р. у Чернівцях відбулося Буковинське народне віче, завдання якого полягало у тому, щоб перебравши владу на українській частині Буковини, об'єднати цю землю з існуючою тоді українською державою [7, с.493]. У прийнятому рішенні зазначалось: «Місто Чернівці, відтак політичні повіти Заставна, Кіцмань, Вашківці та Вижниця цілі, а Чернівецькій та Сіретській повіти за виїмкою громад, вказаних із двох останніх переписів як переважно румунські; вкінці ті громади Сторожинецького, Радовецького і Кімполунгського повітів, у котрих оба останні переписи виказують українську більшість, — творять окрему від румунської частини краю українську територіальну область» [1, с.125–126; 23, с.116]. Віче визнало за найвищу владу «Українську національну раду, утворену на з'їзді мужів довір'я у Львові», вимагаючи від її буковинської делегації «перебрати негайно правління української часті краю». Рішення передбачало також визнання рівних з українцями прав всіх національних меншин краю та можливість мати своїх представників в Українській національній раді. Як згадував пізніше О.Попович, під кінець віча «із стихійною силою грянуло гасло народу: «Хочемо до України!» [Цит, с.]. Внаслідок цього до рішення був

включений пункт, якого не було у його проєкті: «Віче бажає прилучення австрійської часті української землі до України». Північна частина Буковини стала складовою частиною української держави. Визнаючи необхідність легалізації української державності, віче виступило з ініціативою вироблення конституції західноукраїнської держави на демократичних засадах, а саме: рівних прав для всіх громадян незалежно від статі та національності [Цит. за: 21, с.8].

Члени крайового комітету розпочали переговори з Румунською національною радою, але вони не призвели до позитивного результату. 6 листопада 1918 р. крайовий комітет на чолі з О. Поповичем, підтриманий групою А.Ончула, перебрав мирним шляхом владу на Буковині: українці у північній частині краю, румуни — у південній, у м.Чернівці встановлювався українсько-румунський кондомініум, у змішаних населених пунктах владу повинні були встановлювати за згодою громад [17, 18 падол.; 46 р.143]. З цієї нагоди був опублікований маніфест за підписом О. Поповича та А. Ончула українською, румунською і німецькою мовами. 7 листопада почалося складання присяги, українськими службовцями О.Поповичу, румунськими — А.Ончулу. Почалося формування місцевих органів влади. Такий стан речей повинен був залишитись до рішення долі Буковини на майбутній мирній конференції [27, с.187–188; 4, с.20; 8, 216; див.: 48, р. 200–201].

Ситуація, що склалася на Буковині, не влаштовувала прихильників ідеї «Великої Румунії» як на Буковині, так і в самій Румунії. Представники Румунської національної Ради звернулися до уряду Румунії з проханням ввести війська на територію краю. Уряд А. Маргіломана одним зі своїх останніх кроків (24 жовтня (6 листопада) 1918 р. він подав у відставку) [58, р.779] прийняв рішення щодо «направлення необхідної допомоги буковинським румунам» [57, р.84]. Керівника румунського уряду не могли зупинити ні проявлений опір німецького командування будь-яким воєнним діям на Буковині, які воно готове було розцінити як недружній жест щодо II-го Рейху, ні спроба А. Ончула протестувати проти введення румунських військ на Буковину. З цією метою він відбув у м. Ясси [16, спр.2, арк.6–9], де, за твердженням сучасного історика з Румунії Д.Сучіу, «не домігся аудієнції, при цьому був ображений студентами» [59, с.207].

8-а румунська дивізія під командуванням генерала І. Задіка одержала наказ яського уряду разом з «усіма прикордонниками та

жандармами, які несли службу на кордоні з Буковиною», «негайно» зайняти населені пункти Іцкань та Сучаву, а потім поступово усю провінцію з Чернівцями включно. У повному «розпорядженні румунського командування були також 3-й та 8-й полки 2-ї кавалерійської дивізії, які повинні були прибути з Фелтічень та Дорогой у Бурдужень, а також по артилерійській батареї з кожного полку відповідної дивізії, всі частини та підрозділи повинні були мати достатній запас провіанту». 11 листопада 1918 р. румунські війська зайняли місто Чернівці [50, 1918, 14 noiembr.]. Згідно із заявою румунського представництва у Парижі, опублікованій у газеті «L'étoile rouge» 29 листопада 1918 р., рішення про марш румунських військ на північ Буковини прийняло Командування союзних військ в особі французького генерала Бертело [Цит. за: 46, р.12]. Проте, зайняття всієї Буковини відповідало перш за все інтересам румунського уряду. Опублікування ж цієї заяви у Парижі є підтвердженням висловлення Я. Флондора на засіданні Румунської національної ради від 12 листопада 1918 р. про те, що рішення румунського уряду щодо зайняття всієї Буковини було узгоджено із Антантою і відповідало також її інтересам [16, спр.2, арк.6–9].

Після вступу румунських військ на Буковину повнота влади у краї перейшла до рук місцевої Румунської національної ради, створеної 27 жовтня 1918 р. На її засіданні 12 листопада 1918 р. обговорювалися різні питання внутрішнього устрою краю, його адміністративного управління [16, спр.2, арк.6-9, 10]. Відтепер загальне керівництво краєм здійснював крайовий уряд, що складався з 14 державних секретарів. Його склад та діяльність визначалися законом від 12 листопада 1918 р., прийнятим самим урядом [16, спр.1, арк.1–2, спр.2 (9), арк.3-4, 10], загальне ж керівництво краєм здійснювали два міністри-делегати [16, спр.1, арк.12]. У своїй діяльності крайовий уряд ще керувався австрійськими законами, маючи повноваження у багатьох питаннях управління краєм [50, 1918, 14 noiembr.]. Поза його компетенцією були зовнішні зносини, оборона, державна безпека, монетарна політика, якими відала центральна влада у Бухаресті. Постановою крайового уряду було також встановлено систему добору кадрів, за якою призначення державних службовців секретаріатів, пошти та залізниці здійснювалось згідно з поданням міністра-делегата [25, с.294].

28 листопада 1918 р. під егідою Румунської національної ради у Чернівцях відбувся Генеральний Конгрес Буковини. У конгресі брали участь Румунська національна рада (74 члени), до складу якої входив

також уряд Буковини (14 членів), Польська національна рада, представлена 6 членами, Німецька національна рада у складі 7 осіб, а також 13 керівників громад, в яких більшість склали українці з лівого берега Пруту, а саме Раранчі, Топорівців, Малого Кучурова, Іванківців та Сторонець-Путили [53, 51, р.9; 46, р.37]. Щодо останніх у сучасній українській історіографії існує думка, що ці 13 осіб були вписані у протокол Конгресу пізніше як «доказ тверджень румунських істориків» про те, що у конгресі «брали участь всі національності, які проживали на Буковині» [15, с.73]. Були запрошені як гості представники румунської армії, члени Сфатул Церій з Бессарабії (4 делегати) та делегати Румунської національної ради Трансільванії та Угорщини (3 осіб), представники інтелігенції та селянства [16, спр.3, арк.1; 46, р.37].

Відповідно до порядку денного під назвою «Встановлення політичного відношення Буковини щодо Румунського королівства» було прочитано Рішення про приєднання всієї Буковини до Румунії. Його доповнили виступи І. Ністора та В. Боднереску. На конгресі виступили делегат від польської громади С. Квятковський та делегат від німецької общини А.Леботон, які прочитали рішення своїх громад про підтримку приєднання Буковини до Румунії [39, dos. 17/1918, fil. 26–29; 50, 1919, 23 іап.; 52, р.267]. Після цих заяв було прийняте рішення про «беззастережне та довічне об'єднання Буковини у її старих кордонах до Черемошу, Колачина та Дністра з Румунським Королівством» [50, 1919, 2 іап.; 60, р.333–335; 18, с.63; 53]. Того ж дня були надіслані телеграми щодо цієї події королю Румунії Фердинанду, румунському уряду та представникам Великобританії, Франції, Італії та США у Яссах [60, р.341–344].

На думку автора, навіть якщо б не виникали сумніви відносно участі у Конгресі згаданих 13 осіб, навряд чи його можна вважати органом, який представляв інтереси населення всієї Буковини, враховуючи приведені вище склад його делегацій та етнічний склад буковинського краю. На цьому фоні процедурні недоліки здаються дрібницями.

18 грудня 1918 р. були прийняті декрети-закони про приєднання Буковини до Румунії та про управління Буковиною [50, 1919, 2 іап.; 60, р.344–347]. При цьому, ще 12 грудня 1918 р. прем'єр-міністром Румунії знову став І.К. Бретіану, який був прихильником централізованого політичного режиму, з виключенням будь-якої автономії нових провінцій, які увійшли до складу Румунії. Визнаючи тільки лімітовану адміністративну децентралізацію на рівні повітів і використовуючи

свій авторитет лідера Націонал-ліберальної партії та голови уряду, а також певний вплив на короля, який був у Румунії конституційним фактором, він проявив свою позицію двома декретами [46, р.41–42], а саме: 18 грудня 1918 р. він видав декрети-закони № 3714 та 3715 щодо приєднання Буковини до Румунії, відповідно, про управління Буковиною [16, спр.1, арк.5; 50, 1919, 2 ian.]. Ці декрети-закони пройшли процедуру ратифікації 29 грудня на зборах депутатів [16, спр.13 (11), арк.1–3], 26 грудня — у Сенаті, а 31 грудня були промульговані королем [16, спр.1, арк.10–11]. Вони стали суттєвим кроком до уніфікації та централізації Румунії, одночасно позбавивши Буковину будь-яких ознак автономії. Питання жериторіальної приналежності Буковини у міжнародному контексті належало вирішити на майбутній післявоєнній мирній конференції.

Після війни, 10 вересня 1919 р., Сен-Жерменським мирним договором Австрія відмовлялася від Буковини на користь Румунії [45, vol. 4, р.310]. Лінія кордону Буковини, яку Верховна Рада цілком визнала за Румунією, визначалася таким чином, щоб зберегти для Буковини «цілісність її історичної території, окрім невеликого вирівнювання, необхідного для того, щоб не переривати залізничний зв'язок між галицькими містами Городенка та Заліщики». Завдяки цьому 5 населених пунктів опинилися на кілька років у складі Польщі [33, спр.93, арк.8–11; 16, спр.115, арк.1–2; 45, vol. 5, р.380; див.: 12].

Отже, проблема Буковини, яка набула особливої гостроти наприкінці Першої світової війни, стала однією з найбільш складних і суперечливих у міжнародних відносинах європейського континенту і була пов'язана, перш за все, із питанням щодо територіальної приналежності краю. Проблема Буковини виникла саме тоді, коли вона повинна була стати предметом винагороди як для Росії, так і для Румунії під час Великої війни, і проведенні переговори між країнами Антанти з одного боку, та Румунією — з іншого, завершилися рішенням щодо приєднання Румунського Королівства до Великих держав. Вперше в історії краю, внаслідок пошуку принципів розділення сфери інтересів, базовим став етнічний. Знайдення консенсусу в цьому питанні дало можливість сторонам підписати відповідну угоду, хоча, можливо, саме цей принцип і вплинув досить суттєво на посилення рухів національного самовизначення. На спроби національного самовизначення великою мірою впливали найбільші етнічні групи регіону — українці та румуни. І український, і румунський національні

рухи на Буковині, перебуваючи у процесі відновлення та радикалізації, окреслили свої намагання в рішеннях відповідних установчих зборів: український — про приєднання північної частини Буковини до західноукраїнської держави, румунський — про приєднання всієї території краю до складу Румунії. У свою чергу, при укладанні Сен-Жерменського мирного договору, як і інших угод Версальської системи договорів, великі держави вирішували свої тогочасні потреби за рахунок «недержавних» націй, порушуючи принципи «нової» повоєнної дипломатії. Цим скористалися румунські політики, які грали на «заслугах у боротьбі проти Радянської Росії та Радянської Угорщини» і доводили, що Румунія стала надійним аванпостом західного світу. Вважаючи необхідним створення своєрідного антибільшовицького «санітарного кордону» від Балтійського до Чорного моря, країни Антанти пішли на передачу Румунії всієї Буковини. Водночас, слід зазначити, що у питанні майбутньої долі Буковини в складних умовах після Першої світової війни визначальними були не інтереси різних етнічних груп, що тут проживали, а геополітичні, воєнно-політичні і стратегічні інтереси європейських держав.

Джерела і література

1. Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917–1941. Документи й матеріали. — Чернівці: Облвидав, 1958. — 452 с.;
2. Ботушанський В. До питання про створення «великої Буковини» навесні та влітку 1918 р. // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). — Чернівці: Рута, 2000. — С. 52–64.
3. Ботушанський В.М. Буковина у дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-німецького блоку (1914–1916 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті літаври, 1999. — С. 276–285.
4. Ботушанський В.М. Ухвала Буковинського народного віча 3 листопада 1918 року — визначний документ українського державотворення // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. — Вип. 36: Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1998. — С. 9–23;

5. Ботушанський В.М. Участь українців Буковини у творенні української державності (1918–1920) // Народне віче Буковини 1918–1993: Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. — Чернівці: Прут, 1994 р. — С. 41–62.
6. Буковина. — 1918.
7. Буковина: її минуле та сучасне. / Під ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. — Париж — Філядельфія — Дітройт: Зелена Буковина, 1956. — 965 с.
8. Буковина: історичний нарис. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — 416 с.
9. Буковинське народне віче 3 листопада 1918 р. — Чернівці: Облполіграфвидав, 1990. — 47 с.
10. Буркут І. Розпад Австро-Угорщини і формування нових держав Центральної та Східної Європи // Народне віче Буковини 1918–1993: Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. — Чернівці: Прут, 1994. — С. 27–40.
11. Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Бессарабія на перекрестке Европейской дипломатии: Документы и материалы. — М.: Индрик, 1996. — 381 с.
12. Гакман С. Проблема Буковини на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей Кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича. — Вип. 7. — Чернівці: Рута, 2000. — С. 163–174.
13. Гакман С. Проблема Буковини у російсько-румунських взаєминах під час Першої світової війни // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). — Чернівці: Рута, 2000. — С. 74–82.
14. Гакман С. Бессарабія та Буковина між миром і війною (Питання Буковини та Бессарабії в міжнародних відносинах, 1917–1940 рр.): Монографія. — Чернівці: Зелена Буковина, 2009. — 208 с.
15. Григоришин С. Політика Румунії по відношенню до Північної Буковини в роки першої світової війни // Народне віче Буковини 1918–1993: Документи і матеріали обласної науково-практичної

- конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. — Чернівці: Прут, 1994 р. — С. 62–75.
16. Державний архів Чернівецької області. — Фонд 6. Президіальне бюро міністра-делегата Буковини. — Оп. 1.
17. Діло. — 1918.
18. Документы Объединения (1859 — 1918) // Cugetul. — 1992. — № 2. — С. 60–64;
19. Заповловський В., Осачук С. Слідами забутої війни 1914–1918 рр. в Буковині: Військово-історичний нарис, воєнні могили Першої світової війни в Північній Буковині, догляд воєнних могил. — Чернівці: Молодий Буковинець, 1998. — 48 с.
20. Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней / Под ред. В. Виноградова. — М.: Наука, 1989. — 544 с.
21. Макарь Ю., Масан О. “Хочемо до України!” // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 36: Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1998. — С. 7–9.
22. Международные отношения и внешняя политика СССР (Сборник документов) (1871–1957 гг.). — М.: Изд-во ВПШ при ЦК КПСС, 1957. — 430 с.
23. Народне віче Буковини 1918–1993: Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. — Чернівці: Прут, 1994 р. — 144 с.
24. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. — М.: Международные отношения, 1991. — 239 с.
25. Піддубний І. Адміністративне управління Буковини у міжвоєнний період (1918–1940) // Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — Т. 3. — С. 294–304.
26. Попик С. Таємниця Брест-Литовська: до питання про австро-український протокол 1918 року // Питання історії нового та новітнього часу. Випуск 3. — Чернівці, 1994. — С. 134–141.
27. Попович О. Відродження Буковини // Буковинський журнал. — 1992. — № 2–3. — С. 166–197.
28. Романець О., Михайлина П., Григоришин С. **Т. І.** Неспроможність буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Радянської Буковини. — Київ: Наукова думка, **1987. Т. І.** — 231 с.
29. Сазонов С. Воспоминания. — М.: Международные отношения, 1991. — 399 с.

30. Українське слово. — 1918.
31. Фісанов В. Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду першої світової війни // Вісник Центру буковинознавства. Серія історична. — Вип. I. 1993. — С.143–154.
32. Фісанов В. Австро-Угорщина як геополітичний експеримент // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей Кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича. — Вип. 6. — Чернівці: ЧДУ, 1999. — С. 28–37.
33. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. — Фонд 581. Колекція документів про діяльність урядів і армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. — Оп. 1.
34. 1918 la români. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român: Documente externe. — București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1983. — Vol. 2. 1916–1918. — P. 783–1342.
35. Agrigoroaiei I. Semnificația și finalitatea neutralității României (1914–1916) // Acta III. Al III-lea Colocvium Internațional de Istorie Militară (București-Sibiu, 3-6. IX. 1996). — București, 1997. — P. 73–78.
36. Alexandrescu S., Botoran C., Ciorbea V. ș. a. Eliberarea Basarabiei și nordului Bucovinei (22 iunie — 26 iulie 1940). — București: Ed. Fundației culturale Române, 1999. — 374 p.
37. Andreescu Ș., Berindei D., Brezeanu S. ș. a. O istorie a românilor: Studii critice. — Cluj-Napoca: Fundația culturală Română, Centrul de Studii Transilvănene, 1998. — 409 p.
38. Arhiva Ministerului Afacerilor Externe al României. — Fond 71/1914 E 2. — Vol. 31. — Part. 1. — F. 149, 151.
39. Arhivele Naționale ale României. Direcția Arhivei Istorice Centrale. — Fond Președenția Consiliului de Miniștri.
40. Arhivele Naționale ale României. Direcția Arhivei Istorice Centrale. — Fond Casa Regală. “D”.
41. Bătălia pentru Bucovina / Ed. S.Neagoe. — Timișoara: Helicon, 1992. — 192 p.
42. Botușanskii V. Noiembrie pentru integritatea noastră // Zorile Bucovinei. — 1996. — 2 noiembr.
43. Ceaușu M. Mișcarea națională românească din Bucovina la sfârșitul primului război mondial. — 12 p. (На правах рукопису).
44. Cernowitzer Morgenblat. — 1918. — 15 okt.

45. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. — București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. — Vol. 3. — 811 p.
46. Economu R. Unirea Bucovinei. 1918. — București: Ed. Fundației culturale române, 1994. — 196 p.
47. Glasul Bucovinei. — 1918. — 29 oct.
48. Hacman S. Procesele de autodeterminare națională din Bucovina, în toamna anului 1918 // 1918. Sfârșit și început de epocă. — Satu-Mare — Zalău: Ed. "Lecon" Zalău, Ed. Muzeului sătmărean, 1998. — P. 191–206.
49. Hacman S., Fisanov V. Bucovina la intersecția intereselor naționale și geopolitice la sfârșitul primului război mondial // Acta Musei Porolissensis. XXII. — 1998. — P. 599–618.
50. Monitorul Bucovinei.
51. Mușat M. 1 decembrie 1918 – o zi pentru eternitate // Anale de istorie. – Anul XXXIII. — 1987. — Nr. 5. — P. 3–20.
52. Pintescu F. Atitudinea germanilor din Bucovina față de regimul românesc în anul 1919 // Codrul Cosminului. Serie nouă — Analele științifice ale Universității "Ștefan cel Mare" Suceava. — 1999. — Nr. 5. — P. 267–274.
53. Plai Românesc. — 1995. — 28 noiemb.
54. Politica externă a României: Dicționar cronologic / Coord. Calafeteanu I., Popișteanu C. și alții. — București: Ed. științifică și enciclopedică, 1986. — 416 p.
55. Preda D. De la neutralitatea armată la războiul de întregire. Aspecte diplomatice și militare ale intrării României în primul război mondial // Acta III. Al III-lea Colocvium Internațional de Istorie Militară (București-Sibiu, 3–6.IX.1996). — București, 1997. — P. 27–32.
56. Preda D. România și Antanta. Avaturile unei mici puteri într-un război de coaliție 1916–1917. — Iași: Institutul European, 1998. — 224 p.
57. Preda D., Alexandrescu V., Prodan C. În apărarea României Mari. Campania Armatei Române din 1918–1919. — București: Ed. Enciclopedică, 1994. — 336 p.
58. Stan C.I. Generalul Henri Mathias Berthelot – sprijinitor al cauzei naționale românești // Sargetia – Acta Musei Devensis. XXV. 1992–1994. — P. 769–782.
59. Suciu D. Monarhia și făurirea României Mari. — București: Albatros, 1997. — 336 p.

60. Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România. 1917–1918: Documente. Antolog. Calafeteanu I., Moisuc V. – Chișinău: Hyperion, 1995. — 347 p.
61. Vlad I. Budapesta și pericolul întrării României în război // Acta III. Al III-lea Colocvium Internațional de Istorie Militară. (București – Sibiu, 3–6.IX.1996. – București, 1997. — P. 48–52.

Алла Киридон

ПРАВОСЛАВНІ ПАРАФІЇ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.: РУХ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ

Революційні події 1917 року стали могутнім каталізатором багатьох складових суспільства, прискорили розвиток демократичних процесів у різноманітних сферах життя Російської імперії. В Україні мали місце як демократичний рух за церковне оновлення, відродження парафіяльного життя й обмеження самовладності єпископату та консисторій, так і боротьба за відродження українських православних традицій. Одним із проявів цього руху постає рух за автокефалію української церкви. Вагомим чинником реалізації ідеї автокефалії була українізація православних парафій. Остання мала, «внутрішню динаміку: національно-культурні вимоги швидко переросли у вимоги організаційного оформлення Української православної церкви» [6, с.148].

Метою пропонованої наукової розвідки є окреслення розмаїття настроїв і тенденцій руху за українізацію церковних парафій у буремні роки революційно-визвольних змагань. До окремих характеристик порушеного дискурсу зверталися В. Біднов, Б. Боцюрків, І. Власовський, А. Зінченко, О. Ігнатуша, А. Киридон, І. Преловська, В. Ульяновський та інші науковці.

Упродовж квітня-травня 1917 року пройшли єпархіальні збори віруючих і духовенства, на яких порушувалося питання про надання самостійності, утворення Всеукраїнського церковного центру тощо. В. Ульяновський наголошує, що через пасивність і фактичне самоусунення архієреїв ініціативу на зборах перебравли ліберальні групи священників та мирян. Майже скрізь була поставлена вимога широкої участі мирян і нижчого духовенства в церковному житті через систему рад та виборність духовенства з єпископом включно, що зумовлювалося значним впливом віруючих, котрі до 1917 року не брали участі

в церковних з'їздах, а відтепер уносили нові віяння світського життя в церкву [22, с. 90]. Сказане підтверджується вимогами постанови Полтавського єпархіального з'їзду, що відбувся 3–6 травня 1917 року: соборний устрій церкви; богослужіння українською мовою; відновлення в богослужбовій практиці давніх українських обрядів і звичаїв; будівництво церковних приміщень у національному українському стилі; створення національної духовної школи для підготовки кадрів священників; видання православно-богословської літератури українською мовою та ін. [2, с. 8–10].

Звертаємо увагу на розмаїття настроїв духовенства й мирян у підході до принципів існування церкви в нових умовах, у силу чого український церковний рух охоплював лише частину священнодіячів та віруючого люду. Відомий дослідник історії церкви В. Біднов зазначав: «Взагалі кажучи, більшість єпархіальних з'їздів на Україні віднеслася байдуже до справи відродження Української церкви і трактувала церковні справи з погляду Москви» [1, с. 13]. Суголосною є думка Ю. Самойловича: «Більшість духовенства пасивно приєднувалася до цих резолюцій [про автокефалію — *А.К.*] і після з'їздів активно діяла лише меншість його» [18, с. 222]. Були випадки, коли селянські делегати на з'їздах виступали проти священників-«українців» [20]. «Селянство передусім прагнуло задовольнити свої економічні вимоги, свій споконвічний голод на землю й дуже мало цікавилось тим, чи буде українська церква автокефальною, чи ні», — зауважував Ю.Самойлович [18, с. 223].

На відміну від більшості сучасних досліджень, заангажованих на показі нестримно наростаючої хвилі симпатиків руху за автокефалію від початку революції до моменту організаційного оформлення УАПЦ, В. Ульяновський чи не вперше звернув увагу на еволюцію поглядів щодо цього різних верств духовного сану й мирян. Завдяки аналізу документів серії єпархіальних з'їздів Поділля 1917–1918 років автор стверджує: «Загалом, це шлях від неймовірного сплеску демократії всупереч традиційній ієрархічності духовного стану, ігнорування єпископату до поступового повернення на позиції канонічного консерватизму й нового визнання ієрархічності Церкви та значення єпископату. Ставлення до українізації та автокефалії Церкви еволюціонувало в тому ж порядку: від визнання потреби таких кардинальних змін до їх різкого й однозначного заперечення» [22, с. 99]. Якщо у квітні 1917 року з'їзди Волинської, Полтавської, Подільської та

Київської єпархій виступали за українізацію церкви в розумінні церковної автономії та мови, то вже наступні з'їзди в цих єпархіях (травень-серпень) не підтримали ідеї українізації або значно обмежили її сферу [22, с. 97]. На тому, що гасло української церковної автокефалії не набуло характеру широкого народного руху, наголошує А. Зінченко, зазначаючи, що єдиної точки зору на зміст реформи церковного управління протягом весни-літа 1917 року не склалося. Автономістські та автокефалістські вимоги співіснували [6, с. 157]. Акценти в бік автокефалії, на думку О. Ігнатуші, стали зміщуватися в червні 1917 року [7, с. 48]. Така неоднозначність поглядів на процес реформування церковного життя і структури, хитання у визначенні позицій, на нашу думку, впливали і на весь подальший розвиток як УАПЦ, так і церковно-релігійного руху в цілому.

Окрім того, слід урахувати формування національної церкви в умовах нестабільності політичних режимів періоду національно-визвольних змагань, що відразу виокремило необхідність орієнтуватися на площину взаємин (статусу та ін.) з РПЦ (з одного боку) і бачити сприйняття нової церковної структури політичними урядами (з іншого боку).

Саме за таких обставин 23 листопада (6 грудня) 1917 року на спільному зібранні ініціативного комітету по скликанню Всеукраїнського церковного собору, відповідної спеціальної комісії Київської єпархіальної церковної Ради та «Братства Воскресіння Христа» (організувалося в Києві в травні 1917 року за участі протоієрея В. Липківського) було прийнято рішення про створення Тимчасової Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР). На останню покладалися підготовка і скликання Всеукраїнського церковного православного собору. У складі Ради, що налічувала близько 60 осіб, були священнодіячі-українці й ліберально налаштована інтелігенція [23, ф. 3984, оп. 4, спр. 3, арк. 14–14 зв.].

Проголошення ВПЦР вищою владою православної церкви в Україні до скликання Всеукраїнського собору спричинило різке несприйняття новоствореного органу консервативними церковними колами, особливо ієрархами. «Такий крок був прямим перенесенням на церковне життя методів революційної боротьби політичних партій та дзеркальним відображенням тогочасних змін у світському житті», — підкреслює В. Ульяновський [22, с. 141]. З точки зору суто церковних законів, цю акцію виправдати й пояснити аж ніяк не можна.

На думку автора, лише розгубленість ієрархії, відсутність твердої волі Київського митрополита спричинили те, що Рада існувала в церкві як нормальна структура.

У грудні 1917 року в спеціальному зверненні «До українського народу» Рада заманіфестувала свою мету: проголошення автокефалії Української православної церкви та її загальна українізація. Таким чином, відкинувши шлях компромісу, незважаючи на реальну ситуацію й настрої в церкві, ВПЦР «намагалася форсувати події та внести кардинальні зміни в найбільш консервативну інституцію й орган суспільства, де загалом мали діяти (чітко зафіксовані письмово) закони», — зауважує В.Ульяновський. Історик вважає, що діяльність Ради не була послідовною: «Вона постійно намагалася підкріпити свої вчинки схваленням єпископату й навіть самого патріарха» [22, с. 141–142], усвідомлюючи реальне підпорядкування української церкви російській церковній владі.

23 грудня 1917 року ВПЦР за допомогою військових розпустила стару Київську духовну консисторію, призначивши нових членів на чолі з комісаром священником Павлом Пашевським. Одночасно було видане офіційне розпорядження поминати на літургії замість патріарха, митрополита й чужої влади — свою «Боголюбиву і Богохраниму державу Українську, її найвищу духовну владу — Всеукраїнську Церковну Раду та українське військо» [10; 17]. Таким чином, фактично встановилося церковне двовладдя, суголосне загальному політичному розвитку подій (два центри влади в Україні наприкінці 1917 року). 23 грудня 1917 року ВПЦР звернулася до православного українського народу із закликом підтримати Центральну Раду в боротьбі проти російських більшовиків. Це було перше оприлюднене вираження ставлення прихильників автокефальної течії до більшовицького режиму.

ВПЦР, виступаючи за реалізацію ідеї автокефалії Української церкви, з перших кроків свого існування змушена була рахуватися з кількома чинниками: по-перше, визначення взаємин із традиційною РПЦ; по-друге, врахування настроїв церковного люду в Україні (зокрема, наявність течії автономістського спрямування); по-третє, адаптація до нових політичних умов (співіснування з новими політичними режимами).

Зазначимо, що несподіваним чином майже збіглися в часі формування ВПЦР, котра обстоювала гасло автокефалії, і перше утвердження більшовицької влади в Україні. Починалося співжиття цих

двох структур із протистояння. Однак, так само неочікувано другий прихід більшовиків до влади в Україні (січень, 1919 року) кардинально змінив ситуацію у взаєминах більшовицької держави і створеної у квітні того ж року другої Всеукраїнської православної церковної ради. На той час обидві структури пройшли суттєвий, насичений подіями шлях до визначення власних позицій. Політика радянської влади щодо церкви була декларована урядовим актом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Результатом автокефальних змагань став оголошений урядом УНР Закон про автокефалію Української церкви від 1 січня 1919 року.

Проте, через погану поінформованість і напруженість політичної боротьби акт про церковну автокефалію не набув широкого розголосу. Згадуючи ті події, міністр культів І. Огієнко писав, що, хоча акт мав бути оголошений у всіх церквах, насправді «в церкві ніхто про цей акт величезного значення й слова не сказав, бо ніхто в цій справі не звертався до церкви» [23, ф. 1072, оп. 1, спр. 3, арк. 22 зв.].

Відновлення більшовицької влади на переважній частині України на початку 1919 року і заманіфестовані принципи радянської держави щодо церкви, як не парадоксально, створили до певної міри сприятливу ситуацію для українських автокефалістів. Згідно з Декретом про відокремлення церкви від держави храми і церковне майно переходили у власність останньої і передавалися в користування релігійних громад на договірних умовах (у разі реєстрації статутів конкретних релігійних організацій владними структурами). Таким чином, прихильники українського автокефального руху отримували можливість нарівні з іншими релігійними угрупованнями створювати власні об'єднання, одержувати в користування храми і культове майно, які ще донедавна були монопольною власністю Російської православної церкви.

Організація українських православних парафій почалася у березні 1919 року [18, с. 262; 19, с. 83]. У Києві та його околицях церковний рух одразу набрав організованих форм: людність почала засновувати на кшталт стародавніх братств українські парафії, які потім об'єдналися в спілку. Остання для керування церковними справами утворила ВПЦР, котра й інформувала про це українських православних [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 31; 16, с. 66]. Головою другої Ради, створеної 17 квітня 1919 року, було обрано земського діяча з Київщини Михайла Мороза, заступником (товаришем голови) — протоієрея В. Липківського, секретарем — І. Тарасенка [4, с. 73]. До речі, в документах ВПЦР

знаходимо як посилення на традиції, так і заперечення спадкоємності «нової» Ради щодо попередньої [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 12; спр. 6, арк. 9]. Митрополит В. Липківський, вбачаючи спадковість посталої структури, зазначав, що різниця між першим і другим складом ВПЦР полягала в тому, що раніше створена Рада «почала визволення Української Церкви зверху скликанням Всеукраїнського Церковного Собору, а Всеукраїнська Церковна Рада нового скликання почала визволення знизу заснуванням українських парафій» [15, с. 23]. «Були, правда, розмови про те, чому ця рада назвала себе всеукраїнською, коли її не вся Україна обирала, а хіба лише Київ», — зауважував митрополит. Проте далі він пояснював, що така назва визначалася кінцевою метою — «відродження української Церкви по всій Україні» [14, с. 25].

ВПЦР вважала себе лише тимчасовим вищим церковним органом до скликання Всеукраїнського церковного собору з представників українських парафій. Однак, за твердженням В. Липківського, перші кроки цієї організації були доволі скромними, оскільки вона не бажала поривати традиційних зв'язків із єпископатом. На Великдень ВПЦР звернулася до єпископа Назарія, який тоді правив Київською єпархією, за дозволом відправи служби Божої в Софіївському соборі, «з читанням Євангелій українською мовою» [15, с. 23]. Після відмови єпископа Рада склала свій статут і звернулася до більшовицької влади з проханням його реєстрації і передачі у користування храму [14, с. 23–24].

Принагідно зауважимо, що «коливання» представників автокефального руху (перш за все, діячів ВПЦР) з огляду на складність процесів національно-церковного руху на початку 1919 року ще можна пояснити. Але ці «коливання» і постійний намір заручитися підтримкою від патріархальної церкви будуть тривати і далі, принаймні до подій 1921 року [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 6, арк. 6]. З іншого боку, пошук порозуміння з владою (більшовицькою) теж не видається випадковістю. Про це свідчить позиція автокефалістів упродовж усього періоду національно-визвольних змагань: прагнення легалізувати церкву за умов панування будь-якого режиму. Тому, на нашу думку, з позиції прихильників Української автокефальної церкви всі подальші кроки щодо налагодження свого існування в умовах радянської влади в Україні виглядали цілком закономірними. Проблема полягала в лінії держави, яка визначила вектор богоборчого, антицерковного і антирелігійного курсу.

Історична специфіка розвитку подій в Україні полягала ще й у тому, що УАПЦ мусила постійно координувати власні дії з огляду на її взаємини з РПЦ, причому не лише в канонічно-догматичному сенсі, а й з огляду на симпатії релігійної спільноти. Новостворений керівний орган направив «Меморандум уповноважених парафій УАПЦ у м. Києві» до голови РНК УСРР Х. Раковського, в якому висловлювалися привітання з нагоди відокремлення церкви від держави і готовність взяти порядкування справами у свої руки, закладаючи на підставі закону перші парафії.

Саме відтоді розгортається активна робота нової ВПЦР. Перш за все, Рада дбала про організацію українських парафій. Після реєстрації статутів у травні-липні 1919 року Київський губвиконком задовольнив клопотання парафіян про передачу храмів і культового майна новоствореним українським громадам [23, ф. 3984, оп. 4, спр. 13, арк. 1, 2]. Крім того, ВПЦР убачала своїм завданням «всяку допомогу і благовісницьку і інструкторську всім, що бажали ... утворити укр[аїнську] парафію, керівництво уже відкритими парафіями, придбання українського духівництва і переклад служб Божих на рідну мову» [14, с. 25]. Однак, В. Липківський зауважив, що на той час ВПЦР усе ще не прагне до розриву зв'язку з єпископатом [14, с. 23]. Одержавши від влади в користування Миколаївський собор на Печерську (фактично заручившись фактом «легітимізації» з боку державної влади), делегація від ВПЦР «йде-таки до єпископа Назарія просити благословення на першу відправу Богослужіння в українській парафії в храмове свято собору 9 (22) травня 1919 року» [4, с. 74].

Відтак, як це не парадоксально, саме поблажливе ставлення більшовицької влади до українських парафій своєрідним чином спричинило «порозуміння» ВПЦР і керуючого Київською єпархією єпископа. Попри обурення і гнів на українців («що вони без його благословення взяли Микільський собор, що хоч за сучасними законами це є державне майно, але за церковними законами православні без благословенства свого єпископа не повинні робити нічого» [14, с. 25]), саме тому, що влада уже віддала українцям храм, «Назарій скрипя серце мусів благословити відправу, але з тим, щоб поминали московського патріарха Тихона і щоб уся служба проводилася слав'янською мовою». Українською дозволялося прочитати лише Євангелію. Однак «ВПЦР зробила вже до цього благословенства свою поправку», і 9 (22) травня 1919 року відбулася перша урочиста служба

першої української парафії, яка викликала «надзвичайне зацікавлення» [4, с. 26]. Передача Андріївського та Софіївського соборів автокефалістам викликала обурення єпископа Назарія, котрий вимагав від більшовицького радянського уряду переглянути справу про передачу храмів, уважаючи рішення незаконними [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 58, арк. 31].

Однак, не дивлячись на реєстрацію статутів і вирішення майнових питань на користь прихильників автокефалії, більшовицька влада активно використовувала засоби «червоного терору» щодо церковнодіячів. «Страшний кривавий бенкет комуністичного молоха прокотився тієї весни по Україні, — зазначав протопресвітер Д. Бурко. — Він особливо був лютий на Київщині та Поділлі» [3, с. 64]. У Богодухові на Харківщині червоноармійці розстріляли священника М. Ткаченка; у Чернігові замучили протоієрея В. Єфимовського; на станції Боярка на Київщині розстріляли священника О. Тихорського. 21 березня 1919 року під час кривавої розправи над українською інтелігенцією розстріляли двох священників у Вінниці, 23 березня — священника містечка Красне на Поділлі [3, с. 62–63]. Тоді розправи над священнослужителями здійснювалися скоріше за соціально належністю жертв, ніж за конфесійним забарвленням, що відповідало загальному більшовицькому курсові на досягнення стратегічної мети — знищення церкви та її служителів. Власне й у самому церковно-релігійному середовищі ще тільки зароджувалося усвідомлення національно-орієнтованої конфесійної належності.

Наприкінці серпня 1919 року до Києва вступили війська Директорії. Зміна політичних обставин спричинила зміну «орієнтації» ВПЦР, яка в ті дні звернулася з відозвою до українців, де зокрема говорилося: «Коли Ти, Народе Український, не послухаєш своїх проводирів і не станеш об'єднано в обороні твоєї Вітчизни, то плакатимеш у московській неволі...» [3, с. 227].

Уже невдовзі Київ захопив генерал Денікін, разом із яким прибув до міста митрополит Київський Антоній (Храповицький), відомий консервативними антиукраїнськими поглядами. Серед перших заходів керованої ним єпархіальної влади було припинення всіх новацій у православній церкві, які сталися за часів Директорії й радянської влади. Духовною консисторією було розіслано до благочинних указівку про неприпустимість проведення богослужінь з українською вимовою. Приписувалося повернутися до церковного листування російською

мовою, вимагалось, аби на всіх службах поминали «Богохранимую Державу Росийськую» [7, с. 88–89]. Було навіть створено спеціальну слідчу комісію для розгляду справ автокефального духовенства, котре звинувачувалося в «протизаконних діяннях» [24, ф. 182, оп. 2 (1919), спр. 52, арк. 1]. Самі парафії, що були засновані навесні-влітку 1919 року на засадах національно реформованої церкви, ліквідовувалися. На 13 київських священників (клір Спільки українських православних парафій) накладалася заборона у священнослужінні, а відсутнього на той час у Києві протоієрея В. Липківського митрополит Антоній віддав під суд. Серед віруючих і духовенства були проведені арешти [4, с. 82].

«Під час денікінської навали, — писав В. Липківський, — деякі з українських церковних діячів мусили вийти з Києва і прибули до Кам'янка-Подільського, де ще трималась українська влада (Директорія). Туди разом з нею виїхала і президія Кирило-Мефодіївського братства, що вся була з урядовців» [14, с. 30]. Хоча реальна влада Директорії обмежувалася Поділлям, протягом осені 1919 року в Міністерстві віросповідань було підготовлено цілу низку законопроектів та постанов, які мали на меті завершити створення автокефальної церкви в Україні. Про характер роботи відомства свідчать «Протоколи засідань Ради Міністра ісповідань УНР» [23, ф. 1072, оп. 1, спр. 3, 81 арк.].

Принагідно звертаємо увагу на важливу деталь: обмірковуючи питання про утворення вищої церковної влади, учасники засідання (митрополит І. Огієнко, протоієреї Є. Сіцинський, В. Липківський, священники М. Крамаренко, П. Погорілко, професор Біднов, В. Чехівський, О. Неселовський, П. Мороз, Г. Левицький) підтримали ідею І. Огієнка про створення Синоду, підкресливши: «При умовах теперішнього часу акт про утворення Вищої церковної влади повинен виходити від Вищої Державної влади» [23, ф. 1072, оп. 1, спр. 3, арк. 22 зв.].

У контексті дослідження цей сюжет становить інтерес з огляду на певну суперечливість декларування церковної самостійності-автокефалії та прагнення до одержавлення церкви (хоча, зрозуміло, це був до певної міри вимушений крок з огляду на розвиток національно-визвольного і національно-церковного руху). З іншого боку, навіть після зміни політичної ситуації — повернення більшовицької влади наприкінці 1919 року, попри декларації церкви про відокремлення від держави, вона прагнула порозумітися з державою.

Тим часом на всій території «звільненої Росії» денікінський і врангелівський режими вимагали відновлення унітарної в межах

колишньої Російської імперії православної структури. У «Відозві» Тимчасового Вищого церковного управління на Південному заході Росії, за яким визнавалася вся повнота церковної влади [8, с. 16–18; 9, с. 47–59], до православного населення (1919 рік), за підписами єпископа Таврійського та Сімферопольського Дмитрія, архієпископа Полтавського та Переяславського Теофіла та єпископа Севастопольського, керівника військово-морського духовенства Щавельського, йшлося про «боговідступництво багатьох, послаблення духу ревності до віри православної», поширення «духу бунтарської сваволі», «засліплення брехливим ученням синів темряви», «братоненависть», «зловливу партійність», закликалося до повернення «Богом утвореної» монархічної влади і «єдиної батьківщини» [9, с. 31–32].

Загалом такий перебіг подій 1919 року не лише свідчить про складність суспільно-політичної ситуації, процесів політичної боротьби, але й наводить на думку про неоднозначність подій, котрі відбувалися в «розшматованому», «розтерзаному», «розбурханому» суспільстві. Життя вимагало ідентифікації не тільки національно-політичної, але й суспільно-світоглядної, релігійно-конфесійної, персонального позиціонування від кожного. Надзвичайно швидка калейдоскопічна зміна урядів із відповідним національно-політичним забарвленням розхитувала маятник коливань і в самій церкві (як структурі і соціальному організмові). Наміри і дії більшовицької влади щодо усунення (в подальшому — знищення) церкви лише посилили на початку 1920-х років конфліктогенний чинник у церковному середовищі.

У грудні 1919 року більшовицькі війська витіснили білогвардійців із Києва. «Разом з денікінцями з Києва зник і митрополит Антоній, не встигши перевести суду над українським духівництвом, ні навіть зняти з нього заборону служби Божої», з — писав В. Липківський [14, с. 30]. Останній факт важливий з огляду на те, що згідно з церковними канонами заборону мав право зняти тільки той єпископ, який її наклав. Таким чином, «українські панотці опинилися під офіційною заборону і фактичним благословенством єпископа Назарія» [14, с. 31], який знову став керуючим Київською єпархією.

Тоді ж у грудні більшовицька влада повернула українським парафіям церкви, що перебували в їхньому користуванні перед наїздом денікінців. Незабаром українським громадам було передано владою нові храми — Іллінську, Петропавловську на Подолі, Троїцьку при Кирилівській лікарні церкви. Перші українські церковні осередки стали

виникати і на периферії [6, с. 178]. Поширення громад на теренах України викликало необхідність перетворити Спільку українських парафій, керівним центром якої була ВПЦР, на всеукраїнську організацію. 5 січня 1920 року статут Всеукраїнської спілки православних парафій було зареєстровано Київським губревкомом [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 54, арк. 24–25 зв.] (27 липня того ж року реєстрацію статуту було поновлено [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 1, арк. 5] з поверненням більшовицької влади в Київ після радянсько-польської війни). «Так українська православна церква здобула собі легальний стан існування в українській радянській державі», — констатував В. Липківський [14, с. 31].

У Статуті зазначалося, що Всеукраїнська спілка православних парафій засновувалася «з метою об'єднання, координування і спільного підтримання праці українських парафій у справі задоволення ними бажання української людності повсякчасно і в Божих храмах молитися Господу Богу і навчатися справжньому християнському життю, згідно з заповідями Христа Спасителя і наказами старої православної апостольської церкви як старою церковнослов'янською мовою з українською вимовою, так і живою українською мовою, з відновленням у церковно-релігійному вжитку стародавніх звичаїв, обрядів, автокефалії, соборноправності вільної української православної церкви». При цьому передбачалася організація «нового устрою життя православної християнської церкви в дусі першого і Божого слова», а також «згідно з новими ознаками загального життя і закону про відокремлення церкви від держави» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 54, арк. 24].

Згідно з твердженнями членів самої ВПЦР, «поза межі м. Києва він [український рух — *А.К.*] вийшов лише весною 1920 року» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 6, арк. 10 зв.]. Так, у березні Полтавський губернський революційний комітет зареєстрував статuti Першої Полтавської української парафії, заснованої при Воскресенській церкві [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 29, арк. 12-17; 5, ф.р.3872, оп. 1, спр. 705, арк. 70–70д], та Другої Полтавської української парафії при Покровському храмі [5, ф.р.1875, оп. 1, спр. 102, арк. 1–4]. У цих документах визначалося мету діяльності — «відродження традицій і звичаїв Української Церкви, щоб таким чином всебічно задовольнити релігійні потреби своїх парафіян на зрозумілій, рідній, українській мові, а також підтримати їх духовно і, по можливості, матеріально» [5, ф.р. 3872, оп. 1, спр. 705, арк. 71а; ф.р. 1875, оп. 1, спр.102, арк. 2].

У 1920 році за подібними типовими статутами були засновані українські парафії в Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Катеринославі [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 103, арк. 1 зв.]. Водночас мав місце і такий факт: парафії українізувалися, навіть реєстрували відповідні документи, але з різних причин виявлялися дуже часто недієвими [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 2, 7, 11; спр. 170; арк. 2–2 зв.; оп. 3, спр. 102, арк. 86 зв.].

Поряд із парафіями виникали українські духовні братства. Так, на Полтавщині, за свідченням К. Кротевича, Українське церковне братство постало вже наприкінці 1919 року [23, ф. 3984, оп. 3, спр. 40, арк. 1] (за іншими даними — у березні 1920 року [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 29, арк. 7–8]). Його статут було зареєстровано Полтавським губвиконкомом 3 травня 1920 року [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 29, арк. 5–6 зв.; 6, ф.р.3872, оп. 1, спр. 403, арк. 190–191].

3 лютого того ж року влада зареєструвала статут кооперативного товариства «Церква Жива» [5, ф. 3984, оп. 1, спр. 2, арк. 1] (у ряді публікацій воно помилково ототожнюється з першими обновленськими групами «Живої церкви»). Про характер діяльності українського кооперативного товариства «Церква Жива» свідчать протоколи його засідань [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 2, 25 арк.].

Здійснюючи організацію українського національно-церковного життя на засадах окремого статуту Спільки українських церковних парафій, ВПЦР усе ж «не хотіла поривати зв'язків й з російським єпископатом на Україні», — зауважує В. Липківський [14, с. 32]. Це яскраво продемонструвала ситуація навколо Софіївського собору і відправи служби Божої напередодні Великодніх свят, що призвела до конфлікту між прихильниками автокефалії і єпископатом [4, с. 83–84; 14, с. 32–34]. Залучена до розв'язання суперечки за володіння храмом більшовицька влада стала на бік автокефалістів, наказавши голові ВПЦР «негайно перевести українську парафію в великий Собор». Однак, навіть після цього ВПЦР не вдалася до рішучих кроків; навпаки перед службою на Благовіщення представники ради «все ж пішли до Назарія за благословенством», але він їх не прийняв. Відправа в соборі відбулася, але українські священники так і не знали, чи єпископ Назарій здійснив погрозу заборонити їх у службі Божій, чи ні. «На другий день Великодня після служби представники парафій і ВПЦР з народним хором пішли вітати єпископів з святом, — пише В. Липківський, — і

прохати їх, щоб ради свята відклали свій гнів на українців, вони ж нічим не винуваті, лише свого добиваються» [14, с. 33].

Згодом на таку нерішучість і невизначеність позиції ВПЦР вказував і архієпископ Антонін (Грановський) [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 6, арк. 6–6 зв.]. Аналіз подій і позиції ВПЦР дає підстави погодитися з оцінкою представників самої ради, які, опинившись без власного єпископату, в пошуках виходу із ситуації, у січні 1921 року визнавали: «Не наша вина, що сучасний Київський єпископат повернув нашу працю на шлях революційний» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 6, арк. 9]. Цим справді революційним рішенням стала ухвала пленуму ВПЦР 5 травня 1920 року про автокефалію Української православної церкви [16, с. 64–69], прийнята як відповідь на розпорядження керуючого Київською єпархією єпископа Назарія (30 квітня 1920 року) про заборону українському духівництву відправляти служби Божі [16, с. 56, 1006]. Документ ВПЦР однозначно проголошував: «Вважати Українську Православну Церкву звільненою від московської зверхності — автокефальною (незалежною) і соборно правовою». Православну людність діячі автокефалії закликали «поставитись з належною свідомістю до всього, що подіялось, і підтримувати Всеукраїнську Православну церковну Раду, як в її боротьбі з ворогами Церкви, так і в великій роботі по відбудуванню всього церковного устрою»; «ніяких розпоряджень єпископату, представника московської духовної влади, українські парафії і причти не повинні виконувати і ні в які стосунки з ним не входити». Для вирішення всіх справ українським парафіям належало звертатися винятково до ВПЦР [16, с. 68–69].

І. Власовський уповні слушно порушив питання: чому церковні діячі, згуртовані в другій ВПЦР, вдалися до проголошення автокефалії Української церкви 5 травня 1920 року, а не оперлися на вже проголошену автокефалію законом державного уряду УНР від 1 січня 1919 року? «Адже з погляду церковно-правового, — розмірковує автор, — державний закон УНР ..., а також і заходи після цього державної влади про визнання цієї автокефалії, найперше Царгородської патріархії, мають куди більше значення, ніж проголошення автокефалії Української Православної Церкви ВПЦРадою 5.05.1920 року». На думку автора, одна з причин лежить у площині політичної безпеки: «більшовицька влада в Україні могла відразу закинути ВПЦРаді контрреволюційність в користанні з закону УНР, тим більше, що закон 1.01.1919 не стояв на засаді відокремлення Церкви від держави». [4, с. 87–88].

Полемізуючи з приводу оцінки акту 5 травня 1920 року, А. Зінченко зауважує, що І. Власовський не враховує потужного чинника — популярності серед українського православного люду ідеї автокефалії. До того ж не слід забувати, що влада УНР на початку 1919 року охоплювала лише частину Поділля. А. Зінченко робить припущення, що скептична оцінка І. Власовським акту 5 травня 1920 року найімовірніше відображала погляд повоєнного керівництва УПЦ в США, яке недооцінювало досвід і реформаторське значення УАПЦ 1920-х років [6, с. 182]. Солідаризуючись з істориком, скажемо, що проголошення цього акту 1920 року було в ряду діянь, наслідком яких стало створення УАПЦ.

7 травня 1920 року, після виголошення вищезгаданого листа про автокефалію Української церкви (6 травня 1920 року в Софіївському соборі), Київ зайняли війська УНР і союзної Польщі [16, с. 1006]. Ю. Самойлович пише, що 23 травня з нагоди дня народження С. Петлюри «по всіх церквах правили врочисті служби та молебні», цей день Українською церквою було проголошено національним святом, а в Софіївському соборі «правив увесь цвіт українського духовництва на чолі з В. Липківським, що в палкій промові вітав С. Петлюру й воскресіння України» [18, с. 275]. Автор посилається на видання «Україна» від 29 травня 1920 року (№ 104). Але, на нашу думку, це питання досі потребує подальшого вивчення, оскільки нами віднайдено документ, датований 17 травня того ж року за підписом голови ВПЦР і секретаря. У ньому, зокрема, йдеться (цитуємо в оригіналі): «До пана Комісара м. Києва. ВПЦР в суботу 22/9 травня б.р. на Миколу улаштовує урочистий церковний хід до Собору св. Миколая на Печерську з усіх Українських храмів м. Києва, згідно з постановою ВПЦР вважати день Св. Миколая Всеукраїнським національним святом з урочистою відправою Божої служби в пам'ять роковин першої української відправи у Миколаївському Соборі. Повідомляючи про це, Церковна Рада прохає повідомити її, чи не мається яких перешкод до улаштування зазначеного церковного ходу, з Вашого боку» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 25].

Нам нічого не відомо про те, чи до оповіщеного було внесено якісь зміни. Цікаво, що саме В. Липківський доволі непевно згадує про цей період або навіть оминає його. Документ від 13 травня 1920 року свідчить про пропозицію ВПЦР Київському губерніальному комісарові «направити на посаду Комісара по релігійних справах д. Івана

Сергійовича Приймака-Приймачевського, яко віддану Церковній Раді людину досвідчену у місцевих церковних справах» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 24].

30 травня 1920 року в Києві відбувся з'їзд усіх українських парафій Києва і суміжних місцевостей, на якому близько 200 делегатів схвалили акт проголошення автокефалії Української православної церкви від 5 травня [16, с. 1006].

Але зовсім несподівано доля послала новий виклик ВПЦР. 12 червня 1920 року Червоні війська знову здобули Київ, як виявилось, на постійно. На нашу думку, доволі колоритним є документ Ради, датований наступним днем — 13 червня, а саме — заява ВПЦР до Київського губревкому, котра містить кілька сюжетних ліній.

Перша — восхваляння більшовицької влади з перерахуванням усіх благ, дарованих останньою Українській церкві. «Історія української православної церкви на віки занотує той безперечний факт, що українська церква мала змогу розпочати своє відродження і оновлення тільки під час Радянської Влади, яка проголосила закон про відокремлення церкви від держави, а тим самим і про передачу церковної справи виключно самодіяльності віруючого народу», — проголошував документ [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 31].

Друга — виправдання своєї діяльності за нетривалий час відсутності більшовиків у Києві. Зазначалося, що «Польсько-Петлюрівська влада, яка прийшла на початку травня б.р. на Україну, намагалась взяти в свої руки й церковні справи, поставившись гостро вороже до ВПЦР і напрямку її діяльності». Окрім того, «передбачаючи з боку деяких впливових кіл чорносотенного духівництва і реакційно-буржуазних елементів київського громадянства негативне відношення до праці київської губерніяльної церковної ради в справі ліквідації старорежимних церковних установ і утворення революційним шляхом нових», саме тому ВПЦР «намагалась аби губерніяльним комісаром справ релігійних було призначено її представника» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 32].

Третя — сподівання на доброзичливе ставлення і підтримку радянською владою діяльності ВПЦР, «православному органу революційної української православної церкви [підкреслення наше — А.К.] в справі знищення старорежимних церковних установ» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 32].

Уже 28 червня 1920 року Рада пропонує конкретний план революційних дій: «На гадку ВПЦР, необхідно, аби Губерніальним Революційним Комітетам було видано наказ: 1) про скасування всіх старорежимних релігійно-громадських і церковних організацій, заснованих при царському режимові і інших буржуазних владах» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 33]. Наголос на революційності свого утворення і його характеру, вочевидь, з точки зору Ради, мав додати дивідендів її існуванню з боку (такої ж революційної) влади. Намагаючись пояснити лінію поведінки ВПЦР, її мімікрування в умовах зміни політичних режимів, можна припустити, що, не маючи власної ієрархічної структури, певного статусу і канонічного ствердження, діячі Української церкви не могли ігнорувати політичний спектр розвитку подій. Адже, окрім необхідності структуруватися, залишалася ще глобальна проблема поширення ідеї і розгортання руху за автокефалію церкви.

Поставало, перш за все, завдання створення власного єпископату. ВПЦР поклала особливі надії на Полтаву, де єпархію очолював архієпископ Парфеній (Левицький). Останній співчував українському церковному рухові й сам був його діяльним учасником у часи російської революції 1905–1907 років [11; 12]. Після інтенсивного листування з Парфенієм («аби архієпископ взяв Українську автокефальну церкву під своє духовне керівництво») і безпосередніх переговорів із ним у Полтаві делегації ВПЦР на чолі з М. Морозом у серпні владика погодився очолити українські парафії, що входили до складу заснованої в Києві Спільки православних парафій [14, с. 37–38]. Попри вагання, певні сумніви, нерішучість, а почасти — і непослідовність архієпископа [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 1, арк. 1–3 зв.; оп. 3, спр. 40, арк. 19, 20.28.29], все ж, за оцінкою В.Липківського, головна мета була досягнута: «Українська автокефальна православна церква здобула собі єпископа, який у той скрутний час висвятив більше 30 священників» [14, с. 38–39].

Звістка про те, що Парфеній очолив УАПЦ (його стали поминати на богослужіннях в українських парафіях як „всеукраїнського“ архієпископа), сприяла поширенню українського церковного руху. Почали відкриватися українські парафії в містах — Житомирі, Чернігові, Кам'янці, Вінниці, Одесі, Миколаєві, Херсоні, і по багатьох селах, особливо на Київщині. Розгорнулося видавництво україномовних богослужбових книг («Часословець», «Гребник», «Молитовник», «Літургія

Іоанна Золотоустого») [4, с. 90]. Причому, зауважує І. Власовський, богослужбові книги пощастило видати в націоналізованих радянською владою друкарнях. У той же час влада відхилила подане ще на початку 1920 року прохання ВПЦР про друк двотижневого часопису «Українська церква», який би мав інформувати українські православні парафії про стан церковних справ [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 5, арк. 3–3 зв., 16].

Активізація національно-церковного руху спричинила необхідність рефлексії українського суспільства, вихованого здебільшого на традиційно-консервативних релігійних уподобаннях. Тому динаміка розвитку автокефального руху в різних регіонах була не однаковою. З іншого боку, було доволі складно зробити однозначний вибір на користь прихильників нової релігійної течії, хоча, можливо, і суголосної революційному часові. Виявляючи розгубленість і втрату традиціоналістського світоглядного простору, парафіяни констатували: «Ми... не знаємо, кому тепер вірити» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.].

Проте загалом релігійна проблема для пересічних громадян у буремні роки національно-визвольних змагань не стала пріоритетною. Навіть серед священнослужителів процеси реформування в церкві були не до кінця зрозумілими. Якщо в подальшому на визначення позиції чи лінії поведінки духівництва впливало державне нормування відносин із церквою, то до кінця 1920 року в Україні це корелювання з боку більшовицької влади.

Доволі характерне сприйняття процесу на місцях констатували інструктори ВПЦР з українізації православних парафій. Так, у селі Дідівщина Сквирського повіту на Київщині священник (згідно зі звітом інструктора) «щиро співчуває справі організації ... української православної парафії, але якби, — каже, — був якийсь офіційний наказ про це від вищої духовної влади, себто від українського єпископату, то зараз же він служив би в церкві на українській мові». Далі уповноважений пояснює: «Боїться він дуже ще й того, щоб його не усунуто було з посади при нашій владі» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1].

Виразним, на наш погляд, є таке свідчення документа: «Пан-отці взагалі не знають, що їм робити, кого слухати: або зріктись Єпископа Назара і через це у майбутньому при якійсь іншій владі залишитись без посади пан-отця, або зріктись пропозиції прийняти посаду пан-отця в українській парафії і через це залишитись посади пан-отця при існуванні Всеукраїнського Єпископату» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 2]. Така невизначеність позиції духовенства була досить типовим

явищем [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 3, 36 зв., 38 зв.; спр. 92, арк. 8, 13 та ін.]. Революційний час став непростим випробуванням для багатьох представників духовенства. Тому утворення в 1920-х роках значної кількості релігійних організацій було закономірною «відповіддю» на «виклик» революційного часу.

Неоднозначним було ставлення до українізації і з боку селян. Так, документ фіксує, що у селі Дідівщина «більш-менш освічених знайдеться осіб 30, які прихильно ставляться до організації українських парафій, але вони бояться, що останнє населення може й зовсім не допустити п[ан] о[тця] до відправи Божої служби». Були й такі, що бажали, аби промову в церкві виголошували українською, а службу Божу правили слов'янською мовою. Подекуди лунали й такі твердження від населення: «Ми не можемо молитись на тій мові, на котрій звикли лаятись». Інші стверджували, що «в цій справі ми зробимо так, як скаже нам наш батюшка» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 4]. «Учительство, хоч і співчуває церковному рухові, але воно взагалі дуже залякане й ініціативної участі не хоче брати», — свідчив вище цитований доповідач, правда, наводячи й інші твердження [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.].

Не випадково у грудні 1920 року ВПЦР констатувала: «Значний контингент священиків... чи то через брак свідомості, чи то через нерозуміння дійсного стану речей, ще й досі стоїть осторонь, ніби чогось вичікуючи» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 12]. Іноді священики відмовлялися українізувати парафії всупереч бажанню парафіян, не визнаючи канонічним сучасне становище церкви (наприклад, у селі Веприк на Київщині, в грудні 1920 року [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 9, арк. 12]). Нерідко вони вагалися приймати рішення, боячись взяти особисту відповідальність, а й втратити посаду [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1].

Водночас, з іншого боку, доволі показовим є розгляд проблем українізації церкви представниками громадських та державних установ, які прагнули «революціонізувати» не лише суспільно-політичний лад, але й церковний устрій. Так, у «Резолюції по справі релігійній» Київського повітового з'їзду комнезамів (30 серпня 1920 року) констатувалося (з огляду на колорит документів подаємо текст повністю): «Визнаючи необхідним повне відокремлення церкви від держави і повну волю віри, з'їзд вважає, що для цілковитого знищення серед нашої людності різних перешкод, котрі стоять на шляху

соціалістичної свідомості населення і тримають його в духовній темряві, потрібно, аби всі старі попи, які виховані в умовах капіталістичного і чорносотенного ладу і в цей час значно перешкоджають напрямку радянської влади і провоцують її серед населення, були негайно замінені людьми, котрі, обслуговуючи духовні потреби населення, не провоцували би радянської влади, при чому з'їзд вважає також потрібним, аби служба Божа по всіх церквах повіту провадилась на українській мові, як найбільш зрозумілій для населення» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 29, арк. 10]. Логіка міркувань представників з'їзду доволі зрозуміла: раз знищено стару владу, старий режим і стару імперію, значить, треба служити новій владі, для чого потрібні зміни в духовній сфері: церква повинна стати радянською, такі ж потрібні священнослужителі. Їх новою характеристикою, своєрідним ідентифікаційним кодом має слугувати українська мова богослужіння. Нагадаємо принагідно, що саме в цей час на сторінках центральної більшовицької періодики точилася дискусія: чи потрібна «радянська церква»?

На з'їзді сільських комнезамів Пустовойтівського повіту Київщини 29 листопада 1920 року прийнято ухвалу (правопис збережено): «Зважаючи на те, що по деяких селах сидять на посадах отці й дяки ставленики ще царської влади, котрі сіють ворожнечу й темряву серед люду, ... ставляться вороже до народнього духу і українізації церков, чим підривають закріплення народної влади, - подбати, щоб такі люде були негайно усунені зі своїх посад і на їх місця обрані особи, відповідаючі своєму призначенню, і котрі були б дійсними духовними учителями своїх парафіян». Пропонувалося звернутися до повіткомів з проханням про скликання з'їзду комнезамів, щоб обговорити питання про українізацію церкви в Канівському повіті [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 12].

Показовим є ще одне тогочасне повідомлення: «21–23 листопада [1920 року — *А.К.*] відбувся з'їзд представників 15 церковних парафій Канівщини і суміжних повітів і 5 різних громадських та державних установ... Ухвалили послати привітання Українському Радянському Уряду та Всеукраїнській Православній Церковній раді» [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 12]. У липні того ж року повітовий з'їзд учителів Чигиринського повіту Київщини ухвалив звернутися до повітових ревкому та відділу народної освіти з проханням не чинити перешкод у справі українізації церков, а, в разі необхідності, надавати допомогу в

цій справі [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 15, арк. 4]. Рішення про українізацію парафій виносилися на ряді повітових зібрань вчителів. Проте були й зворотні випадки [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.].

Загалом рух за українізацію православних парафій здобував усе більше прихильників. За даними керівного українського автокефального центру, на початку 1921 року Всеукраїнська спілка православних парафій об'єднувала 42 окремі утворення Київщини, Поділля, Полтавщини, Чернігівщини та інших губерній України і чотири благочинства в повному складі [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 103, арк. 1 зв.]. До квітня українські парафії заснувалися в Херсоні і Харкові [23, ф. 3984, оп. 1, спр. 103, арк. 2]. Кількісне зростання релігійних осередків вимагало організації їх управління, узгодження богослужбової та обрядної практики, створення ієрархії тощо. Рух за українізацію православних парафій, попри складність динаміки та неоднозначність сприйняття, став вагомим чинником самоствердження українства та ідеї автокефалії української церкви.

Джерела і література

1. Біднов В. Церковна справа на Україні. — Тарнів: [Б.в.], 1921. — 47 с.
2. [Булдовський Феофіл]. Про українізацію Церкви. Доклад, прочитаний на Полтавському єпархіальному з'їзді духовенства і мирян. 3–8 травня 1917 р. — Лубни: [Б.в.], 1917. — 12 с.
3. Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя. — Саут-Бавнд-Брук, Н.Дж., США: Видавничий фонд Владики Мстислава, митрополита УАПЦ в діаспорі, 1988. — 392 с.
4. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. — Репр. відтвор. вид. 1961 р. — К.: Либідь, 1998. — Т. 4: (XX ст.). — Ч. 1. — 368 с.
5. Державний архів Полтавської області.
6. Зінченко А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. — К.: Вид-во «Дніпро», 1997. — 423 с.
7. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917–1930): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — Харків, 1993. — 255 с.
8. Кандидов Б. Денікін і церква. — Харків: Вид-во „Пролетар“, 1931. — С. 16–18;.
9. Кандидов Б. Церковь и гражданская война на юге (Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны). — М.: Изд-во «Безбожник», 1931. — С. 47–59.

10. Києвлянин. — 1917. — № 271.
11. Киридон А.М. Парфеній Левицький і рух за автокефалію Української православної церкви // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 77–79. — К.: Видавничо-поліграф. центр «Київський університет», 2005. — С. 79–82.
12. Киридон А.М. Поборник Українського православ'я Парфеній Левицький (до 145-річчя з дня народження) // Полтавські єпархіальні відомості. — 2003. — Ч. 9. — С. 94–115.
13. Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. — 384 с.
14. Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. — Торонто: Укр. вид-во «Добра книжка». З друкарні ОО Василіан, 1959. — 335 с.
15. Липківський В. Православна Христова Церква українського народу // Церква й Життя. — 1927. — Ч. 1. — С. 12–28.
16. Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т.1: Українська Православна Церква: Док., матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. і ред. О. Зінкевич і О. Воронин. — Торонто; Балтимор: Укр. вид-во „Смолоскип“ імені В. Симоненка, 1987. — 1207 с.
17. Нова Рада. — 1917. — № 203.
18. Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національній контрреволюції (Дослід з історії УАПЦ) // Революція і релігія. Збірник комісії для дослідження релігійної ідеології. Книга друга. — Харків-Київ: Державне видавництво України, 1930. — Кн. 2. — С. 198–302.
19. Самойлович Ю. Церковь украинского социал-фашизма. — М.: ГАИЗ, 1932. — 124 с.
20. Симоновський В. З'їзд Подільського духовенства і мирян // Нова Рада. — 1917. — 10 травня.
21. Соколов В. Православна церква в роки громадянської війни. — Харків: Державне видавництво України, 1930. — С. 31–32.
22. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). — К.: Либідь, 1997. — 200 с.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
24. Центральний державний історичний архів м. Києва.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1917 р. ТА ЇХ НАСЛІДКИ ДЛЯ НІМЕЦЬКОГО І МЕНОНІТСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Головними питаннями суспільства традиційно вважалися власність і влада. Перша світова війна призвела до різких і докорінних змін політики Російської держави по відношенню до своїх підданих — німців і менонітів. Проякнута великодержавним шовінізмом боротьба з «внутрішньою Німеччиною» супроводжувалася серйозними дискримінаційними заходами щодо цих груп населення в усіх сферах господарського і суспільного життя. Війна прискорила падіння царату. Наслідками цього стали події лютого і жовтня 1917 р., які призвели до змін в дихотомії: власність і влада, загостренню соціального протистояння, що, зрештою, вилилося в запеклу громадянську війну.

Для того, аби зрозуміти ступінь громадянського протистояння, в яке було втягнуто німецьке і менонітське населення, необхідно повернутися на кілька десятиліть назад.

Південь України був одним з основних регіонів проживання німецьких колоністів і менонітів на території Російської імперії. Згідно Всеросійського перепису населення 1897 р. в трьох південноросійських губерніях (Херсонській, Катеринославській і Таврійській) проживало 282.737 осіб німецької національності. Серед них 53.469 менонітів [1]. У конфесійному відношенні цей цифровий масив може бути представлений у вигляді таблиці (Таблиця 1. [2]).

Таблиця 1.

Кількість німецьких колоністів і менонітів у 3-х українських губерніях згідно Всеросійського перепису 1897 року

Назва губерній	Чисельність німецького і менонітського населення	З них:			
		Католиків	лютеран	Менонітів	баптистів і реформаторів
Херсонська	123.453	46%	45%	5%	4%
Катеринославська	80.979	21%	48%	30%	1%
Таврійська	78.305	16%	51%	33%	—

Відміна кріпацтва і соціально-економічні новації, що при цьому відбувалися, викликали далеко не однозначну реакцію населення (розорення поміщицьких господарств, масове обезземелення селян, криза платежів купців). Усюди виникало аграрне перенаселення і соціальна напруга. Реформа 1861 р. позитивно не вирішила аграрного питання. Колишні кріпаки як державні, так і поміщицькі, отримавши земельні наділи, звалили на себе «викупні платежі», які здійснювалися ними аж до 1906 р. Окрім того, вже в 70-і рр. XIX ст. виникла значна диспропорція в розмірах землеволодінь. Для прикладу, наведемо дані Катеринославської губернії, де вже у 1877 р. на селянський двір колишніх державних кріпаків, які отримали казенні землі, в середньому припадало 16 дес. землі. У той час як на двір колишніх поміщицьких кріпаків припадало по 6 дес. Ця диспропорція в дещо зміненому вигляді збереглася і в подальшому. Так, у 1905 р. середня кількість землі на одне господарство колишніх державних кріпаків складала 9,7 дес., поміщицькі ж мали в середньому по 6,2 дес. землі на одне господарство [3].

Німецькі і менонітські колоністи Новоросії достатньо швидко й органічно влилися в нові соціально-економічні обставини. Це пояснюється тим, що території їхніх колоній до того часу перетворилися у своєрідні економічні зони, де вже протягом півстоліття успішно розвивалися торгово-грошові відносини [4]. Тут виникали колоністські фермерські господарства буржуазного типу, промислові підприємства, формувався прошарок торгівельно-промислової буржуазії [5], ускладнювалася схема міжособистісних відносин, що ґрунтувалися на етноконфесійній основі. До того ж, ідеологічні постулати протестантизму і віровчення менонітів відігравали роль своєрідних каталізаторів господарської, підприємницької енергії колоністів. Все це, в поєднанні з їхнім менталітетом, створювало умови для швидкого економічного розвитку колоній, посилюючи тим самим конкуренцію українським виробникам, породжувало в останніх почуття заздрості, формуючи підґрунтя для подальшої германофобії [6]. Німецькі колоністи були органічно пов'язані із сільськогосподарським виробником, із землею. Тому аграрне питання традиційно посідало у них чільне місце. Економічні процеси 60–80-х рр. XIX ст. стрімко просували країну на шляху її капіталізації.

Демографічні зміни, що виражалися у значному зростанні чисельності населення в ці роки, супроводжувалися загостренням

проблеми із землею. Не минула ця біда і населення німецьких та менонітських колоній Півдня України. Тут, на Півдні, колоністи наполегливо прагнули дотримуватися принципу неподільності «надільних ділянок». Це їм вдавалося аж до початку 60-х рр. Десять років потому це становище практично втратило чинність. Прикладом може слугувати ситуація в Одеському повіті Херсонської губернії, де виявилися розділеними 85% наділів [7]. Частка ж безземельних у деяких менонітських колоніях у 50–70-і рр. сягала 56–70,7% сімей [8]. Прагнучи змінити ситуацію, колоністські громади ставали на шлях купівлі чи оренди землі для безземельних, активізуючи тим самим створення дочірніх колоній. Паралельно цьому явищу спостерігалось стійке зростання великого землеволодіння німецьких менонітських колоністів і стрімкий процес розорення дворянського землеволодіння. При цьому землі частіше продавалися німцям і менонітам, враховуючи їхній матеріальний стан і традиційну обов'язковість у фінансових операціях, ніж українському селянству, яке теж прагнуло придбати поміщицькі землі, але не мало можливості сплатити за землю через різке підвищення її вартості. Таке становище не могло не викликати відповідну реакцію селянства, поклавши початок антиколоністському руху, центром якого спочатку були земські установи Катеринославщини [9].

Якби економічна складова «німецького питання» зникла, або виявила тенденцію до зменшення німецького землеволодіння, німецького фактора в економіці регіону та країни в цілому, то цілком ймовірно, що ця тема сама собою перестала бути актуальною, або постала лише в етно-геополітичному ракурсі. Однак наступні десятиліття супроводжувалися подальшим зростанням німецького землеволодіння [10]. Висока рентабельність колоністських господарств значною мірою була обумовлена великим масивом орних земель, основу яких складала наділи, даровані царським урядом колоністам у вічне спадкове володіння під час їх переселення. Площа таких земель на Півдні України становила понад 650 тис. дес. У подальшому, в результаті купівлі додаткових земель, як колоністськими громадами, так і окремими господарями, їхні володіння збільшилися в кілька разів.

Чисельність німецьких землеволодінь набагато перевищувала аналогічний показник для українського селянства. Одночасно в колоніях вже до кінця XIX ст. з'явилася велика кількість малоземельних і безземельних колоністів, що змушені були вишукувати різноманітні

засоби для власного існування. Це була оренда землі у своїх заможних одновірців, заняття ремеслами, робота на виробництвах, де створювалися сільськогосподарські машини, на млинах або в господарствах своїх заможних односельців-колоністів. Становище ускладнювалося постійним зростанням цін на землю, збільшенням розмірів орендної плати, гострою нестачею земельних площ українського та російського селянства, яке проживало поруч з німецько-менонітським населенням.

Напередодні Першої світової війни колоністам на Півдні України належало 2.022.035 дес. орної землі. Статистика наочно ілюструє збільшення розмірів німецького землеволодіння. Так, в Катеринославській губернії ці володіння склали 10% всієї площі орних земель губернії, при цьому частка німецьких і менонітських колоністів серед сільського населення не перевищувала 3,8%; в Херсонській губернії земля колоністів складала 8,6% при частці німецького сільського населення 4,5%; а в Таврійській — відповідно 19% землі і 5,4% населення.

Беззаперечні успіхи німецьких і менонітських колоністів імперії породжували у значної частини суспільства не стільки бажання зрозуміти причини того, що відбувалося, з'ясувавши їх суть, спробувати оволодіти технологіями сільськогосподарського і торгово-промислового виробництва, принципами господарювання, скільки почуття заздрості, забарвлене етнічним моментом. Звідси і з'явилися принизливо-образливі оцінки німецьких колоністів як, наприклад, висловлення одного із засновників товариства «Визволення Росії» І. І. Петрункевича: *«Я поражаюсь тупости этих людей, предназначенных быть культуртрегерами в стране, стоявшей выше по своим природным способностям»* [12].

Якщо ж врахувати ще й національну політику держави, в якій окреслився націоналістичний перелом, то з усією очевидністю стане зрозуміло, що етнічна нерівність, властива чисельному етнічному простору, породжує певну ієрархію і призводить до конфліктів [13] як «горизонтального» (між етнічними групами), так і «вертикального» типу (між етнічною групою і державою) [14]. Характерною рисою ситуації на півдні країни другої половини XIX ст. була практично повна відсутність відкритих форм міжнаціональних конфліктів між німецькими колоністами і місцевими селянами.

Ідеологічною основою Російської держави була ідея державності. Відправною точкою цієї ідеології стала запропонована графом Уваровим тріада: «Православ'я, самодержавність, народність». Іншими словами, було запропоновано формувати державний націоналізм на конфесійній основі. Велику роль у політиці Росії відіграло православне духовенство. Якщо на початку була характерною релігійна терпимість, визнання якої і призвело до переселення в Росію частини колоністів, то з часом ситуація докорінно змінилася. Вже в 90-х рр. XIX ст. православне духовенство почало активно боротися з «німцями-новоменонітами», небезпідставно вбачаючи в них головних винуватців у поширенні баптизму серед православного населення [15], тим самим сприяючи формуванню серед своїх парафіян негативного ставлення до німецького населення. Іншими словами, слід зазначити значну роль релігії та її етноконсолідуючу функцію в пореформеній Росії, коли етнічна компліментарність («наші» — росіяни, православні, «не наші» — іновірці) будувалася переважно на конфесійній приналежності. Ця практика здійснювалася як на побутовому рівні, так і в державній ідеології [16], конструювала у свідомості населення «образ ворога», була присутня в його підсвідомості. Відтак, цілком передбачуваним було використання самодержавством антинімецьких настроїв в роки Першої світової війни для мобілізації «патріотизму». Це яскраво виявилось в Ліквідаційному законодавстві Росії періоду війни, що фактично означало конфіскацію власності. *«Руководство страны, стоящее на страже неделимости частной собственности, — писав німецький дослідник Віктор Дьоннінгхаус, — под влиянием растущей в обществе ксенофобии и экономических проблем, само выступило организатором экспроприации по национальному признаку»* [17]. Наслідком антинімецької політики також була депортація німецького населення з прикордонних територій, заборона використання німецької мови не тільки в навчальних закладах, але й у церковній службі; закриття німецькомовної преси; ліквідація німецької топоніміки. Імперська влада, яка спочатку дозволила певним соціальним силам посягти національний розбрат у суспільстві та на певному етапі сама стала активною учасницею антинімецької політики, і не підозрювала, якою руйнівною й детонуючою силою обернеться ця політика для них самих і для дому Романових, що були династично пов'язані з німецькою монархією.

Влада, здійснюючи «антинімецьку» політику, зовсім забувала про те, що на фронтах, поряд з росіянами і українцями самовіддано боролися з ворогом 250 тис. російських німців [18], що німецьке та менонітське населення вносило величезні пожертви у фонд Червоного Хреста, утримувало за власний кошт військові лазарети [19]. А меноніти, що за законом були звільнені від військової служби, працювали в санітарних поїздах, загонах, в інженерних підрозділах.

Все, що відбувалося небезуспішно викликало у населення глибоку антипатію до німців, що мешкали поруч з ними. Під час війни на фронт були призвані 12,8 млн. селян, але їхні господарства, залишені без чоловічої робочої сили, були одним з основних резервів постачання продовольства, що піддавалися урядовій реквізиції зерна (20.11.1916 р. міністр землеробства О. О. Рітгіх віддав наказ про продрозверстки). Війна, на яку було мобілізовано майже 40% селян чоловічої статі [20], і на полях якої вони гинули, змінила колективну психологію селян. Солдат-селянин міг бути вбитий і сам вбивав. Відбувалося переосмислення попереднього світогляду. Окрім того, в роки Першої світової війни в урядових колах неодноразово ходили чутки про можливість вирішення питання про землю для селян за рахунок володінь колоністів [21]. В цих умовах солдат — вчорашній селянин, з вічною мрією про годувальницю-землю, бажав її всією душею. Заради її клаптика він готовий був піти з ким завгодно і проти кого завгодно.

Економічні наслідки воєнних років, «антинімецька» політика держави, порушення принципу приватної власності, її незаконне відчуження, нехтування національно-культурних прав і неповага до прав особистості, що послідовно здійснювалися російським урядом в роки війни, мали для нього катастрофічні наслідки, викликавши до життя ті сили, які його ж і знищили [22].

1917 рік став роком революцій. *«Революція, — заявляв один з перших консерваторів Європи, — Едмунд Берк, — найостанніший ресурс розуму і добра... Страшний хаос легковажності і люті... кожний предмет втрачає свою природу, і всі види злочинів змішуються з усіма видами безумства»* [23].

Лютнева революція 1917 р. була із задоволенням зустрінута більшістю німецького та менонітського населення. Проголошені Тимчасовим урядом демократичні свободи: рівність всіх громадян Росії, свобода слова, совісті, друку, спілок тощо відповідали їхнім

політичним ідеалам. Одним зі свідчень цього є текст вітальної телеграми молочанських менонітів, направленої князю Г. Є. Львову — керівнику Тимчасового уряду. Текст свідчив: *«Мы готовы всячески поддерживать Вас, борцов за свободу народа, в деле обустройства нашей великой Родины на основах свободы, равенства и братства»* [24]. Окрім надій на політичні перетворення нової влади, колоністи розраховували і на скасування Ліквідаційних законів, що руйнували їхнє господарське життя і порушували, фактично, принцип приватної власності. Навесні 1917 р. (11 березня) Тимчасовий уряд призупинив (але не скасував зовсім) виконання Ліквідаційних законів. Така часткова політика влади, що фактично відмовлялася від політичної реабілітації російських німців і менонітів, була зумовлена об'єктивними «обставинами», тобто «можливостями... заданими і нав'язаними» [25]. Але «обставини і рішення — як писав Ортега, — головні складові життя» [26]. У даному випадку мова йде про рішення Тимчасового уряду, а він не наважувався на такий радикальний, в тих умовах крок, як ліквідацію законів 1915–1916 рр. Це було обумовлено побоюванням викликати невдоволення солдатських (селянських) мас, яким раніше були обіцяні землі колоністів. З урахуванням продовження війни з Німеччиною, наявністю в російському суспільстві антинімецьких настроїв, що поширюються пресою, політиками, вищими військовими чинами, дії уряду були цілком зрозумілі. У той же час, не бажаючи втратити політичну підтримку німецького та менонітського населення, уряд 14 липня 1917 р. прийняв рішення про ліквідацію «Особливого Комітету по боротьбі з німецьким засиллям» [27]. Крім цього було знято заборону на видання німецькомовної преси, хоча на місцях робилися спроби щодо недопущення виходу німецькомовних газет.

З метою проведення заходів щодо захисту своїх інтересів та вирішення гострих внутрішніх проблем 20–22 квітня 1917 р. в Москві відбувся з'їзд представників 15 областей і губерній Росії, в тому числі Таврійської, Катеринославської та Херсонської, ініційований діячами партії октябристів, депутатом Державної Думи Л. Лютцем і професором Петровської сільськогосподарської академії К. Ліндеманом. На з'їзді був створений комітет для представництва інтересів німців при Тимчасовому уряді. До нього увійшли К. Ліндеман, Л. Лютц, Я. Пропп та інші, була вироблена програма [28]. Але реальної політичної організації російських німців не було створено.

Не змінив становища і Всеросійський з'їзд російських німців, що проходив 14–16 травня в Одесі, який представляв, фактично, інтереси лише німців південних губерній Росії і на якому було проголошено створення Всеросійського союзу російських німців і менонітів.

Водночас, аналізуючи програми, що пропонувалися німцями і менонітами (14 квітня 1917 р. в колонії Орлов відбувся загальний менонітський з'їзд) у вирішенні аграрного питання, політичних проблем, слід констатувати, що вони в основному збігалися [29].

Якщо врахувати фактори наявності специфіки політичного розвитку німців Поволжя, наявність ряду з'їздів у Москві та Одесі, особливу поведінку менонітів, які в той час заперечували свою «німецькість» в розрахунку на реабілітацію, то стає цілком очевидним факт відсутності якої-небудь єдності серед німецького та менонітського населення в 1917 р.

Липнева криза 1917 р. призвела до різкого зростання радикальних елементів. Цьому значною мірою сприяли деякі декларації і заяви Української Центральної Ради.

Тимчасовий уряд не зміг утримати народні маси під своїм контролем. Втома від війни, невирішеність основних питань, у першу чергу — земельного, політизували суспільство, штовхали найбільш зацікавлені його верстви (селяни, солдати, основна маса яких рекрутувалася з тих же селян, робітники тощо) на бік радикальних політичних сил. Революційні хвилі одна за одною пройшлися просторами імперії. За Лютим настав Жовтень.

Після Жовтневої революції в Петрограді, вже 7 листопада 1917 р. Центральна Рада III Універсалом проголосила створення Української Народної Республіки (УНР). Одночасно, цей документ ухвалив рішення про аграрне питання. У ньому йшлося про ліквідацію права власності на поміщицькі землі і на землі так званих нетрудових господарств. Відтепер земля ставала власністю всього трудового народу й передавалася йому безоплатно. Проте ще влітку спостерігалася зміна в складі сільських комітетів, до яких стали частіше долучатися селяни, що повернулися з фронту. Більшість з них стали носіями нової моралі, що дозволяла грабувати поміщиків, своїх односельців. Ця практика восени, взимку 1917 р. і першої половини 1918 р. стала буденністю й призвела до подальшої диференціації та розколу селянства [30]. В Україні події розвивалися відповідно до

загальноросійського «сценарію», але за наявності своїх національних і релігійних особливостей.

Створення УНР і офіційне визнання її суверенітету австро-угорським і німецьким урядами з подальшим просуванням військ Центральних держав в Україну внесло в суспільно-політичну ситуацію серйозні, якщо не визначальні, зміни. По-перше, слід пам'ятати, що Україна перебувала в стані аграрної революції. Після лютого 1917 р. селяни, які страждали від аграрного переселення, протягом року привласнили близько 60% земель та інвентар, що раніше належали поміщицьким господарствам. Але земля належала не тільки поміщикам, нею володіли хуторяни, колоністи. Вони також ставали об'єктом насильства. Процес цей набув лавиноподібного характеру і не припинявся до підписання Брестського миру (лютий 1918 р.) й вступу в Україну німецьких та австро-угорських військ.

Австрійські частини займали західні та південні регіони України. Інші території були підконтрольні німецьким військам. Ці військові частини Центральних держав до травня 1918 р. звільнили територію України від радянських військ. Вони повинні були вирішити наступні основні завдання: підтримувати порядок і законність в зоні присутності, забезпечити використання в інтересах Австро-Угорщини і Німеччини господарських ресурсів цих територій, створити умови для подальшого розвитку економічних відносин своїх країн з Україною [31]. Однак ситуація в Україні викликала у Центральних держав відверте розчарування. УНР була не в змозі виконати міждержавні домовленості про постачання продовольства, в той час як для німецького командування воно було життєво необхідними. В такій ситуації питання мало б вирішуватися виключно військовою силою [32], що викликало відповідну реакцію населення (в основній масі — селянства).

У стані політичної нестабільності у квітні 1918 р. було здійснено державний переворот і до влади прийшов П. Скоропадський. Це відбулося за безпосередньої участі австро-німецького вищого керівництва. Якщо до війни й революції українське населення виявляло щодо німців і менонітів етнотерпимість, обумовлену скоріше за все загальною архаїчністю політичної культури та нерозвиненістю вітчизняного націоналізму, то присутність і дії австро-німецьких військ в Україні у 1918 р. стали своєрідним каталізуючим фактором для розвитку міжетнічних конфліктів. Окрім того, «Грамота»

П. Скоропадського відновлювала право приватної власності на землю, що означало необхідність повернути самочинно захоплені селянами або отримані від Рад землі та інвентар колишнім власникам. Нова влада обіцяла в перспективі вирішити проблему безземельних селян.

Але українське селянство не мало бажання повертати колишнім власникам отриману ними раніше землю. У цій ситуації постали дві проблеми: продовольча і право власності. Перша з них змусила австро-німецьке командування безцеремонно втрутитися в аграрні відносини. Йшлося про наказ командуючого групою армій «Київ» генерал-фельдмаршала Г. фон Айхгорна від 6 квітня 1918 р. про примусове засівання всієї землі. Згідно з ним, селяни, які раніше отримали конфісковані поміщицькі землі і не мали можливості їх засіяти, втрачали землю. Поміщики здійснювали весняну посівну. Окрім того, селяни були зобов'язані повернути зібране ними зерно [33]. У підконтрольних австрійським військам українських землях наказ про повернення селянами захоплених поміщицьких і колоністських земель був виданий ще раніше (21 березня 1918 р.) [34]. Для реалізації цих рішень у села направлялися каральні загони, що діяли спільно із спеціальними німецькими та австрійськими військовими частинами [35]. Тим часом на хутори, в маєтки поверталися колоністи. Прагнучи повернути свою власність, вони просили допомоги у австро-німецьких військ, які ставали, зрозуміло, на бік своїх одноплемінників.

Поведінка учасників військових експедицій викликала обурення, озлоблення, посилені національним чинником. Лихом для населення були не тільки дії військових щодо повернення власності колишнім власникам, але і масові пограбування, яким підлягали українські селяни. Так, в документі дізнання з приводу рейду австрійського підрозділу 2 червня 1918 р. в селі Гуляй Поле Олександрівського повіту Катеринославської губернії, було зазначено, що після страти 4-х ватажків і підпалу їхніх будинків, солдати вигнали населення в поле та «почали ходити по квартирах і забирати, що кому хотілося» [36]. Подібні дії були далеко не одиничними: «тривають розстріли, а також пограбування в інших селах Гуляйпольської волості, причому розплачуються життям і майном багато невинних» [37].

Часто до військових каральних загонів приєднувалися і колоністи, які раніше постраждали від експропріацій. Вони разом з поміщиками «наводили порядок» в українських селах: у селі Велико-Михайлівка брали участь в акції розстрілу групи селян, а саме село

спалили [38], в селі Тритузне Катеринославського повіту, безпосередньо розстріляли сімох українських селян [39]. Аналогічні події мали місце у маєтку колишнього депутата Державної Думи меноніта Г. Бергмана, коли селян загнали у двір маєтку і піддали масовому побиттю, а потім, на вимогу господаря, деяких з них розстріляли [40]. Подібні дії посилювали радикальні настрої селян. Звертає на себе увагу регіон, де це відбувалося. Саме він пізніше стане основним районом махновського руху. Враховуючи вищесказане, стає зрозуміло, що активна участь німецьких колоністів та менонітів, головним чином з числа потерпілих від експропріацій, у акціях з ліквідації революційного руху в українських селах, провокувала етнофобію. Все це посилювало антинімецькі настрої в українському суспільстві.

Разом з тим соціально-політична ситуація в Україні все більше загострювалася. По всій країні спалахували селянські повстання. Одним з найбільших став повстанський рух у Катеринославській губернії, де був сформований загін під керівництвом Нестора Махна. Його учасники нападали на хутори й маєтки, мали військові зіткнення з австрійськими частинами і гетьманськими підрозділами. Вже в цей час (у вересні 1918 р.) махновці знищили в Олександрівській волості колонію № 2, а все її чоловіче населення розстріляли. Така ж доля спіткала поселення Марієнталь, Червоний Кут і ряд інших [41]. Подібні дії здійснювалися махновцями щодо колоністів як помста за їхню участь в каральних експедиціях.

Багаті на хліб, худобу та інше майно поселення колоністів стали об'єктами реквізицій і пограбувань різними військово-політичними угрупованнями революційного характеру чи простих кримінальних банд. Становище німецького та менонітського населення ставало дедалі складнішим, тому з літа 1918 р. німецьке і менонітське населення почало вживати заходи з організації самооборони. Допомогу в навчанні колоністів і постачанні їх зброєю здійснювало командування австро-німецьких частин [42]. Це відбувалося на тлі розбросення останніми українського селянства, що викликало відповідні емоції.

Менонітами рішення про створення загонів самооборони сприймалося неоднозначно, бо це суперечило одному з основних постулатів менонітської віри — відмови від носіння зброї та проходження військової служби. Тому, на спеціально скликаній в колонії Ліхтенау 30 червня — 2 липня 1918 р. менонітській релігійній конференції, це питання було висунуто на всебічне обговорення. Незважаючи на

категоричну відмову більшості проповідників схвалити створення загонів самооборони, було прийнято резолюцію, що дозволяла вирішувати проблему компромісним шляхом. Зокрема, мова йшла про те, що менонітська релігійна громада в цілому як і раніше дотримується непорушності догмату про беззбройність, проте кожен меноніт має право особисто приймати рішення про використання зброї для захисту [43]. Відхід австро-німецьких військ з території України і черговий етап громадянської війни, що породжував збройний конфлікт між Добровольчою армією, червоними, прихильниками С. Петлюри, «зеленими», махновцями став для населення України черговим проявом кривавого терору. Для німецького та менонітського населення такий розвиток подій виявився особливо трагічним.

Ненавість українського населення, викликана постійними реквізиціями, відновленням прав власності, які проводилися раніше австро-німецькою військовою владою, вдарила по колоністах. Окрім того, частина політичних діячів різного штибу відчула можливість з вигодою для себе маніпулювати різними поєднаннями соціалізму і націоналізму. При цьому емоційна компонента досягла неабияких розмірів. Різко зросли міжетнічні конфлікти місцевого рівня.

Правовий нігілізм — звичайний супутник революційної руйнації державності; націоналізм, що підігривається невирішеним аграрним питанням; етнічне різнобарв'я регіону; конфесійна неоднорідність, помножені на тривале збільшення в країні маси озброєних маргіналів і особистість лідера, яким був Нестор Махно, що облаштувався в поліетнічному Гуляй Полі, — все це створило сприятливі умови для пробудження національних забобонів і «первісної» жорстокості.

Після відступу австро-німецьких військ колоністи певний час успішно відбивали напади невеликих загонів махновців. Перші військові зіткнення відбулися 10 грудня 1918 р. і переросли у тривалі бої біля колонії Блюменталь, яка була ключовим форпостом в обороні колоністів. Хоча спочатку колоністи прагнули дотримуватися політики нейтралітету, намагаючись не вступати в будь-які стосунки з ворогуючими сторонами. Однак обставини виявилися набагато складнішими, змусивши останніх піти на союзницькі відносини з Добровольчою армією. На початку січня 1919 р. на допомогу колоністам з Криму прибуло кілька підрозділів армії Денікіна. З кінця грудня 1918 р. до початку березня 1919 р. на Молочній, в Хортицьких колоніях, самооборона спільно з денікінцями успішно відбивала

загони махновців. Деякі колоністи, з приходом в Україну армії генерала Денікіна, вступили добровольцями до неї. Однак після укладення махновцями союзу з радянською владою, опір колоністської самооборони було зламано. Рятуючись від наступаючих військ, колоністи залишили поселення і тікали в Крим. Решта населення колоній піддалася репресіям. Понад 100 осіб, переважно з числа мирного населення Пришибської волості, стали жертвами військових [44]. Всього молочанські меноніти, включаючи учасників самооборони, втратили близько 760 осіб [45].

Збройні зіткнення колоністів відбувалися в різних районах із загонами військ Директорії у грудні 1918 р., з загонами Червоної армії у колонії Морозова у лютому 1919 р. [46], з передовими загонами отамана Григор'єва у березні 1919 р. під Одесою в колонії Раштадт і Вормс [47]. Тільки восени 1919 р. махновцями було повністю знищено кілька поселень, убито понад 500 осіб.

Після встановлення на півдні радянської влади, почала проводитися політика «воєнного комунізму», що супроводжувалася створенням сілрад, позбавленням багатьох колоністів виборчих прав, реквізіціями продовольства, трудовою повинністю. З літа 1919 р. проходила примусова мобілізація колоністів до лав Червоної армії. Все це, звичайно, викликало незадоволення у німецького населення і вилилося в повстання колоністів спочатку в Гросслібенталі [48] (26 липня 1919 р.), потім в Кучурганських колоніях (29 липня 1919 р.) [49]. Повстали колонії Зельц, Страсбург, Кандель, Баден, колоністські поселення Глюкстальської і Гофнунгстальської волостей. Число повстанців досягло 20 тис. осіб [50]. Для придушення повстання Червона армія кинула великі сили і лише у вересні 1919 р. їй вдалося завдати поразки колоністам Гросслібенталю, прорвати їхню лінію оборони і взяти під контроль Зельцьську волость. Розправа була жорстокою — за одного вбитого червоноармійця розстрілювали кожного п'ятого дорослого колоніста. Подібна жорстокість значною мірою провокувалася аналогічними діями самих колоністів [51].

Придушуючи повстання німецьких колоністів під Одесою, на Миколаївщині, більшовики оголили фронт і армія генерала Денікіна, скориставшись цим, змусила червоних відступити. Іншими словами, повстання колоністів стало однією з головних причин поразки Червоної армії, що обороняла цей район України.

Прихід денікінців спочатку позитивно сприймався колоністами, які сподівалися на встановлення порядку, відновлення права приватної власності, розумне рішення аграрного питання [52].

Однак незабаром їхня позиція почала змінюватися. Річ у тім, що нова влада, з одного боку продовжувала практику конфіскації коней, реквізиції продовольства, примусової гужової повинності; з іншого — явно відчувалися монархічні настрої білих, недовіра до колоністів. Останнє виявлялося в тому, що «деякі військові авторитети доходили навіть до того, що вважали недоцільним користуватися послугами людей німецького походження, пам'ятаючи війну з Німеччиною» [53]. Попри це, колоністи воювали в армії Денікіна і Врангеля. Останнім акордом збройної активності колоністів у боротьбі з більшовиками було повстання 18 червня 1920 р. під Одесою. Однак воно не було підтримане більшістю німецького населення, зневіреного в можливості перемогти Червону армію. До середини липня повстання було ліквідовано. Поразка врангелівської армії восени 1920 р. стало закінченням громадянської війни.

Війна принесла незліченні лиха: господарську розруху, масові епідемії, численні людські жертви. Серед останніх були як учасники військового протистояння, так і маса цивільних осіб, які не брали участі у боротьбі, в політичному протистоянні. Колоністи гинули від численних злочинних банд та в результаті військових дій між білими і червоними на їхніх територіях. Великих втрат колоністам завдали махновці. Особливо це стосувалося менонітів.

Революційні потрясіння 1917 р. вивільнили приспану енергію мас. Відбувалося безжалісне руйнування всього і вся, натомість нічого не створювалося. Руйнувалося все: закони, традиції, моральні принципи. Насильство, свавілля, вбивства ставали чи не буденністю. А братовбивча громадянська війна взагалі поставила населення, зокрема менонітів, перед загрозою фізичного знищення. Так, в ніч з 26 на 27 жовтня 1919 р. у колонії Ейгенфельд Миколаївської волості було вбито 82 жителя [54], в колоніях Грюнау і Краснофельд Маріупольського повіту — понад 50 молодих чоловіків [55], в колонії Мюнстерберг на Херсонщині — 97 жителів (25 чол., 32 жін., 20 дітей до 7 років, 20 дітей від 7 до 14 років). Саму колонію спалили [56]. 5 грудня 1919 р. була знищена колонія Штайнбах Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Загинули 54 особи. Вбивці не пощадили нікого. Усі були вбиті (від немовлят до людей похилого

віку) з особливою жорстокістю, яка призвела навіть до божевілья деяких учасників розправи. У колонії Дубівка, в тому ж жовтні було вбито чоловіче населення віком від 16 років. Вбивали тільки тих, хто володів землею, тобто проявлялася видимість соціальної помсти. 17 листопада 1919 р. піддалася нападу колонія Ебенфельд, Катерино-славського повіту. Люди були по-звірячому вбиті. 8–10 днів убиті пролежали на вулиці і об'їдалися свинями. Лише пізніше вони були поховані жителями сусідніх сіл [57]. Вбивства, що відбувалися, відрізнялися жорстокістю, несумісною з поведінкою нормальних людей. Що ж це було? Масовий психоз, породжений лихами війни? Безмежна жага наживи?! Відповідь на ці питання годі шукати. Результатом стали 67 вбитих жителів колонії, що поховані у спільній могилі. Нині на місці поховання канадськими одновірцями споруджено пам'ятник. Всього в борозенківських колоніях загинуло понад 150 осіб [58].

З покоління в покоління жителями навколишніх сіл передається історія про жінку-українку, яка наймитувала у менонітів і під час масової різанини врятувала від смерті маленьку дитину. Чи так це було? Невідомо. Але саме існування легенди говорить про те, що частина місцевого українського населення не піддалася психозу і, ризикуючи власним життям, проявила жалість і співчуття до жертв.

Особливість ставлення махновців до менонітів полягала в наступному: а) меноніти традиційно були заможнішими за інших колоністів, тому їхні господарства частіше ставали об'єктом реквізицій і експропріацій, особливо з боку махновців, які боролися за так званий «інтернаціональний комунізм»; б) меноніти завжди відрізнялися організованістю; це виявилось і в діях загонів самооборони, які перешкоджали махновцям вилучати майно, фізично знищувати експропріаторів; в) суттєву роль у розвитку подій відіграв психологічний момент: озброєні меноніти розглядалися як «віровідступники» й викликали велику лють і бажання розправитися з ними, тоді як селяни українських сіл теж намагалися збройним шляхом припинити махновські пограбування. Аналіз архівних документів, свідчення учасників тих подій, історико-етнографічні дослідження колишніх німецьких і менонітських колоній, проведені співробітниками Центру українсько-німецьких наукових досліджень Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара спільно з німецькими

вченими Геттінгенського дослідного Центру в 1998–2003 рр., дозволяють зробити висновок про те, що масове знищення менонітів відбувалося саме в тих поселеннях, де махновцям чинили збройний опір. Досить часто вибір жертв відбувався за соціальним принципом: гинули найбільш заможні жителі колоній.

Селянська маса, яка втратила в роки громадянської війни відчуття хоча б мінімальної стабільності, розривалася між протистояннями політичних сил і бажала вижити будь-якою ціною, чітко визначивши об'єкт своєї ненависті — «буржуїв», під визначення яких потрапляли й свої, й іноетнічні заможні люди. Не випадково в деяких колоніях лютували не тільки махновці, але й наймані працівники, які раніше служили у господарів. Причому мотивами розорення колоністських господарств і вбивств колишніх господарів не були бажання помститися за давні образи, експлуатацію або недоплату. Громадянська війна з її незліченними змінами влад і режимів, атмосферою насильства у формі «білого», «червоного» та інших терорів, політика реквізицій, що проводилася не тільки ворогуючими соціально-політичними силами, але і бандформуваннями, у багатьох виникали на тлі маргіналізації значної частини населення, фактор соціокультурної мутації — все це посилювало жорстокість селянської маси [59]. Частина розбійних нападів була здійснена численними в той період бандитськими загонами — озброєним охлосом і просто псевдополітизованими бандами, що, однак, не знімає відповідальності з Махна та його армії за вчинені масові вбивства колоністів.

В цілому всі території колоністських поселень до закінчення війни виглядали жахливо. Один із сучасників тих років писав: *«Довелося проїхати багато хуторів і кілька колоній, в яких не видно жодної живої душі; скрізь були одні руїни, сліди згарщи... Степ лежав довкола занедбаний, незораний, зарослий бур'яном і ковилем»* [60].

Таким чином, трагічні події громадянської війни в Україні слід розглядати не тільки як результат наслідків Першої світової війни та революційних подій 1917 р, а бачити проблему набагато ширше. Мова йде про виявлення наслідків загальної кризи самодержавства, пов'язаного з цілим комплексом внутрішньо і зовнішньополітичних чинників, тектонічним розколом суспільства, помноженим на етнофобію і психопатологію народних мас.

Братовбивча війна забрала життя сотень тисяч людей різних національностей, вірувань, що жили століттями поруч з українцями.

В безжальні жорна ненаситного молоху війни потрапило і німецько-менонітське населення. Ці люди, що жили, працювали на землі, справедливо вважали її своєю малою батьківщиною, поділяли з нею всі радощі й негаразди. Їхня доля була невіддільна від долі українського народу. І тому, цілком природно, що коли «тінь люцеферова крила» у ХХ ст. накрила Україну, вона наклала свою диявольську печать і на їхню долю.

Джерела і література

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Центральный статистический комитет МВД / ред. Н.А. Тройницкий. — СПб.: Тип. Э.Л. Пароховшиковой, 1904. — Т. XIII: Екатеринославская губерния. — 233 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Центральный статистический комитет МВД / ред. Н.А. Тройницкий. — СПб.: Тип. Э.Л. Пароховшиковой, 1904. — Т. XLI: Таврическая губерния. — 309 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Центральный статистический комитет МВД / ред. Н.А. Тройницкий. — СПб.: Тип. Э.Л. Пароховшиковой, 1904. — Т. XLII: Херсонская губерния. — 319 с.
2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Т. XLII. — С. 90–91; Т. XIII. — С. 77–79; Т. XLI. — С. 90–94.
3. Овдин А.В. Село Екатеринославщины в начале ХХ века / А.В. Овдин // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди / відп. ред. В.В. Іваненко. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 108.
4. Венгер Н.В (Осташева) Формирование тогово-промышленной элиты на территории меннонитских колоний Юга Украины (вторая половина XIX в. — 1917) / Н.В. Венгер (Осташева) // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие. 1871–1941 гг. — М., 2012. — С. 163.
5. Венгер Н.В. Возникновение и развитие частной предпринимательской деятельности на территории меннонитских колоний первой половины XIX в. / Н.В. Венгер // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. — Дд, 2002. — С. 47.
6. Архірейський Д.В. Аграрні передумови махновського руху (до проблемі земельних відносин та диференціації селянства Південної

- України у переддень революції 1917 р / Д.В. Архірейський // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди: зб. наук. пр. / відп. ред. В.В. Іваненко. — Дніпропетровськ: Вид-во ПФ «Стандарт-Сервіс», 2014. — С. 69.
7. Падалка Л. Землевладение немцев — бывших колонистов Херсонской губернии / Л. Падалка // Сб. Херсонского земства, 1891. — Херсон, 1891. — № 6. — С. 17.
  8. Велицын А.А. (Палтов А.А.) Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России / А.А. Велицын (А.А. Палтов). — СПб., 1893. — С. 125; Вестник Европы, 1866. — Т. 3. — Ч. 4. — С. 710.
  9. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1860–1913 гг. — Екатеринослав, 1916. — С. 708; Двадцать третье очередное Екатеринославское уездное земское собрание.
  10. Шевчук Н.А. Землевладение причерноморских немцев в Одесском уезде (вторая половина XIX в. — 1917 / Н.А. Шевчук // Немцы России в контексте отечественной истории: общин проблемы и региональные особенности. — М., 1999. — С. 55, 57.
  11. Безносков А.И. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX в. / А.И. Безносков // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. — Д.: Изд-во ДГУ, 2000. — С. 21.
  12. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / И.И. Петрункевич // Архив русской революции. — М., 1993. — Т. 22. — С. 35.
  13. Dahrendorf R. Class and Class Conflict in an Industrial Society. — L., 1969.
  14. Синкевич З.В. Социология и психология национальных отношений / З.В. Синкевич. — СПб., 1999. — С. 53.
  15. Дородницын А.Я. Миссионерский съезд Духовенства Екатеринославской Епархии / А.Я. Дородницын // ЕЕВ. — 1897. — Октябрь. — № 29–30; Ноябрь. — № 31. — С. 744.
  16. Синкевич З.В. Социология и психология... С. 108.
  17. Дённингхауз В. Революция и война: немцы Поволжья в период заката Российской империи / В. Дённингхауз / Под ред. проф. А.А. Германа. — Саратов: Изд-во «Наука», 2008. — С. 208.

18. Чрезвычайная следственная комиссия по делам бывших Министров С.А. Коренева // Архив Русской революции. — М., 1991. — Т. 1. — С. 22–23; Бобылева С.И. Общественное мнение России конца XIX — начала XX в. о российском немце / С.И. Бобылева // Вопросы германской истории. — Днепропетровск, 2004. — С. 29.
19. Осташева (Венгер) Н. Ликвидационные законы / Н. Осташева, Ю. Берестень // Материалы к энциклопедии «Немцы России». — Вы. 7. Немцы Украины. Пилотный сборник. — М., 2002. — С. 124–133.
20. Россия в мировой войне (в цифрах). — М., 1925. — С. 16–22.
21. Яхонтов А. Тяжелые дни (Секретные заседания Совета Министров 16 июля–2 сентября 1915 года / А. Яхонтов // Архив русской революции. — М., 1993. — Т. 18. — С. 24.
22. Бобылева С.И. Система образования немецких колоний начала XX века и «ликвидационные» законы / С.И. Бобылева // Немцы России и СССР. 1901–1941. — М., 2000. — С. 105–108.
23. Берк Эдмунд. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне / Эдмунд Берк. — М.: Рудомина, 1993. — С. 62.
24. Цит. По Айсфельду А. Политическая жизнь меннонитов России в 1917–1919 гг. / А. Айсфельд // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. — Д.: Изд-во ДГУ, 2000. — С. 225.
25. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Избранные труды. Пер. с исп. — М.: Изд-во «Весь мир», 2000. — С. 66.
26. Там же.
27. Бобылева С.И. Материалы Особого Комитета как источник по истории судеб немецкого населения периода Первой мировой войны / С.И. Бобылева // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие. 1871–1941 гг. Материалы 8-й международной научной конференции. — М.: ЗАО «МДЦ Холдинг», 2002. — С. 495–505; Соболев И.Г. Борьба с «немецким засильем» в России в годы Первой мировой войны / И.Г. Соболев. — СПб.: Изд-во «Российская национальная библиотека», 2004. — С. 65.
28. Айсфельд А. Политическая жизнь меннонитов... — С. 21.
29. Allgemeinen Mennonitischen Kongress in Orloff. Taurien vom 14–18. August 1917. Halbstadt, 1917. Bericht über den Allrussischen Kongress der Deutschrussen, den vom 14–16 Mai 1917 zu Odessa stattgefunden hat.

Hg. V. Karstand des Südrussischen Jeboetsverbandes. Odessa, Druck von P. Böhm und M. Hilfer, 1917. — S. 24, 26.

30. Ковалева Н.А. Соціальна активізація селянського самоврядування в Україні в умовах революції та Громадянської війни 1917–1920 рр. (за матеріалами сільських сходів / Н.А. Ковалева // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди: зб. наук. пр. / редкол.: В.В. Іваненко (відп. ред.) та ін. — Д.: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. — С. 114–115; Ковалева Н.А. Трансформація общинних зв'язків в українському селі під час революції і громадянської війни 1917–1921 рр. (на матеріалах Катеринославської губернії / Н.А. Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. — зб. наук. пр. / редкол.: В.В. Іваненко (відп. ред.) та ін. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 2002. — С. 146–147.
31. Малиновский Б.В. Австро-Венгерские войска в Украине, 1918 г.: проблема корыстного использования полномочий / Б.В. Малиновский // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. — Д.: Изд-во «Лира», 2014. — С. 254.
32. Крах германской оккупации на Украине. — М., 1936. — С. 23–24; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 130.
33. Малиновский Б.В. Некоторые аспекты взаимоотношений немецко-колонистов Юга Украины и войск Центральных держав в оценке представите лей государственной администрации Украинской Державы гетмана П.П. Скоропадского / Б.В. Малиновский // Вопросы германской истории. Германия и мир: проблемы межэтнических контактов и государственных взаимоотношений: сб. науч. тр. В 2-х т. / отв. ред. С.И. Бобылева. — Днепропетровск: Изд-во ДУ, 1998. — Т. 1: История. — С. 81.
34. Октябрь на Николаевщине: очер революции 1917–1920 гг. на Николаевщине. — Николаев, 1927. — С. 48.
35. ЦГАВОУ. — Ф. 1216, оп.1, д. 96, л. 35, 45, 119.
36. ЦГАВОУ. — Ф. 2311, оп. 1, д. 147, л. 145, 147.
37. Там же.
38. Махно Н. Воспоминания: в 3 кн. / Нестор Махно. — К.: Изд-во «Україна», 1991. — Кн. 2–3. — С. 20–24.

39. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.): документы и материалы / отв. ред. А.Я. Пашенко. — Д.: Изд-во «Промынь», 1968. — С. 31–32.
40. Там же, с. 35–36.
41. Махно Н. Воспоминания... С. 111–114; Белаш А.В. Дороги Нестора Махно: историческое повествование / А.В. Белаш, В.Ф. Белаш. — К.: РВЦ «Проза», 1993. — С. 25.
42. Schöder H. Die szstematische Vernichtung der Rußlanddeutschen / H. Schöder. Berlin-Jeipzig-Jangensalza: Beltz, 1934. — S.55; Малиновский Б.В. Некоторые аспекты взаимоотношений... С. 82–83.
43. Безносов А.И. Колонистское население и вооруженная борьба на Юге Украины (конец 1918-осень 1920 гг.) / А.И. Безносов // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева. — Д.: РВВ ДНУ, 2005. — С. 74.
44. Безносов А.И. К вопросу об участии немецких колонистов и меннонитов в гражданской война на Юге Украины (1917–1921) / А.И. Безносов // Вопросы германской истории. Немцы в Украине / отв. ред. С.И. Бобылева. — Д.: Изд-во ДГУ, 1996. — С.117.
45. Toews J.B. Czars, Soviets and Mennonites / J.B. Tows. — Newton, Kansas: Faith and Life Press, 1982. — P. 91.
46. ДАДО. — Ф. 3-2690, оп.1, д. 2, л.19.
47. Heimatbuch der Deutschen aus Russland — 1956. — Stuttgart: Jandsmanschaft der Deutschen aus Russland, 1956. — S. 21–39.
48. Безносов А.И. Колонистское восстание / А.И. Безносов // Немцы России: энциклопедия: Т.2. К-О / Редкол.: В Караев (пред. редк.) и др. — М.: ЭРН», 2004. — С. 16.
49. Шкляев И.Н. К оценке мятежа в немецких колониях Южного Приднепровья / И.Н. Шкляев // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестроья. — Белгород-Днестровский, 1990. — Ч. 1: История. — С. 32–33.
50. Коган С. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 рік) / С. Коган, Н. Межберг // Літопис революції. — 1929. — № 2. — С. 148.
51. Там же.
52. Корновенко С.В. Аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (радянська історіографія 1920-х рр.) С.В. Корновенко // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали дев'ятих наукових

- читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди: зб. наук. пр. / відп. ред. В.В. Іваненко. — Д.: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. — С. 121–133.
53. Штейман Ф. Отступление от Одессы (январь 1920 г.) / Ф. Штейман // Архив русской революции: в 22 т. — И.: Терра». Политиздат, 1991. — Т. 2. — С. 88.
54. Бобылева С.И. Живи и помни... История менонитских колоний Екатеринославщины: монография / под ред. С.И. Бобылевой. — Д.: Оксамит-Теке, 2006. — С. 280.
55. Роберт Корн. — Augsburg: WaldevarWeberKerlag, 2008. — С. 38.
56. ЦДАИОИУю. — Ф. 413, оп.1, д. 130, арк. 122 зв.
57. Рихард Х. Вальт. Обломки всемирной истории. Российские немцы между Сталиным и Гитлером / Рихард Х. Вальт. — Эссен, 1994. — С. 106.
58. Бобылева С.И. Трагические события в менонитских колониях в годы гражданской войны / С.И. Бобылева // Молочная — 2004: Меноніти і їх сусіди: Запоріжжя, 2–5 червня 2004 р. — Запоріжжя, 2004. — С. 28.
59. Булдаков И.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / И.П. Булдаков. — М., 1997. — С. 237.
60. Данилов И. Воспоминания о моей подневольной службе у большевиков / И. Данилов // Архив русской революции: В 22 т. — М., 1993. — Т. 15–16. — С. 1814.

Лілія Питльована

РЕВОЛЮЦІЇ В РОСІЇ 1917 РОКУ В РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ АМЕРИКАНСЬКОГО КАРИКАТУРИСТА Д.Н. ДАРЛІНГА

Перша світова війна, крах монархій, постановня нових державних утворень, перспективи нового, не схожого на старий, світу, знаходили своє відображення у свідомості сучасників, на шпальтах періодичних видань, у пропаганді, графіці, образотворчому мистецтві, літературі тощо.

Особливої актуальності набували карикатури, які подавали влучні, короткі, сповнені символізму і метафор, соціальні і політичні коментарі до подій. Апелюючи до масового читача, художники-карикатуристи спонукали його мислити образно, але критично, і намагалися донести до нього не лише суть події чи ситуації, а й певну її оцінку.

Безвідносно до того, чи задумувалися вони їх творцями як такі, чи ні, карикатури цього часу мали також і пропагандистське наповнення, підштовхуючи читачів до «потрібного» сприйняття фактів. Вони не лише репрезентували авторське уявлення, а й конструювали його в широкого кола читачів.

Логіка американської вербальної і візуальної рефлексії (у даному випадку — карикатури) щодо революційних подій у Росії була напряму пов'язана зі загальним перебігом подій в обох країнах, їх зовнішньополітичними інтересами, з тим, який вплив вони матимуть на подальший хід війни, наблизять чи віддалять її закінчення. На сприйняття американцями революцій 1917 р. в Росії тісно наклалися особливості ставлення суспільства до проблеми вступу США у Першу світову війну. Корелювалася оцінка російських революцій 1917 р. і з загальними традиціями політичного та соціокультурного розвитку Сполучених Штатів.

Власна революційна спадщина мала домінуючий вплив на американське сприйняття революційних процесів загалом. Основні тенденції базувалися або на поглядах Джона Адамса, який остерігався руйнівного потенціалу революцій, які, пройшовши точку неповернення, ведуть до анархії та свавілля; або виходячи з поглядів Томаса Джеферсона, який вважав революції очищаючим горнилом суспільства. Втім обидва підходи передбачали оцінку революції з огляду на її конституційну фазу та перспективи подальшого прогресивного розвитку країни [1, с. 626–627].

Уявлення про відмінності у суспільному устрої і формі правління США та Росії були дуже стійкими і проєктувалися на процес взаємосприйняття націй одна одною. Стереотипи суспільної свідомості та державної ідеології створили сталий образ царської Росії, і від нього важко було абстрагуватися навіть після скинення самодержавства. Навіть попри те, що США вступили у війну у квітні 1917 р. на стороні Антанти, а отже, і Росії, вони все-таки позиціонували себе по відношенню до неї як до «іншого». Росія була «своєю» у дипломатичному відношенні, але «чужою» з соціокультурної точки зору. Ще з ранньомодерних часів ставлення країн Заходу до Російської монархії формувалося у пошуках концепту, протилежного ідеалізованій свободі Заходу, і артикулювалося у таких бінарних опозиціях як «обмежена влада проти необмеженої», «приватна власність проти громадської» і «свобода проти рабства». Національна свідомість американців мала

чітко структуровану ієрархію політичних цінностей, і однією із найважливіших з них була демократія. Рівність і свобода від станових обмежень і привілеїв, народне представництво апріорно розцінювалися як іманентні американській нації, а монархічне правління як «чуже» і «вороже».

Події 1905–1907 рр. започаткували у США тривалі дискурси щодо природи російської революції та шляхів розвитку Росії. Переважаючим був консервативно-песимістичний дискурс з характерним для нього орієнталістським баченням процесів. У ньому революція поставала як знеособлений, стихійний та ірраціональний рух народних мас, загінотизованих групою революціонерів, які пропагують анархізм на фоні кількох вирваних з контексту західних ідей. Демонізація образу російської монархії посилилася після «Кривавої неділі» 1905 р., вона почала асоціюватися з середньовічною жорстокістю і варварством. Чимало посприяла негативному іміджу Росії у США і російсько-японська війна 1904–1905 рр. Водночас почалося конструювання романтичного образу російського народу, який повстав проти гніту темряви, неволі і безправ'я. Такі ж тенденції домінували під час лютневої революції 1917 р., але під час жовтневої вони змінилися хвилиною розчарування і нової демонізації. [2, с. 646–652, 659–660, 681, 734–735, 764; 3, с. 69–72].

Отже, ставлення США до Росії під час Першої світової війни і репрезентацію цього ставлення у політичній карикатурі важливо розглядати як у контексті політичних подій, так і у межах загальної національної ідентичності, домінуючих стереотипів сприйняття та американського дискурсу «Інших». Система американських культурних та політичних цінностей визначала як кут спостереження за революціями в Європі, так і їх оцінку.

Для дослідження нами були обрані карикатури 1917 — 1918 років відомого американського карикатуриста і громадського діяча, двічі лауреата Пулітцерівської премії (1923 та 1942 років), Джея Норвуда Дарлінга (Jay Norwood Darling) (1876–1962).

Д. Н. Дарлінг народився у віддаленому і глухому містечку Норвуд (штат Мічиган) у родині шкільного вчителя, який потім став методистським священиком. З 1886 р. сім'я проживала в Айові. Джей з дитячих років виявляв хист до малювання, однак очікувати особливої підтримки з боку близьких не доводилося. Родина сповідувала строги

пуританські традиції, і малювання розцінювалося нею лише як марнування часу, а художники, за спогадами самого Д.Н. Дарлінга, прирівнювалися до безбожників, які грають карти, гають час на танці і вживають алкоголь [4, р. 1, 7].

Дарлінг вивчав біологічні науки (life sciences) у Yankton College у Південній Дакоті та Beloit College у Вісконсині, розраховуючи стати медиком. Вибір також відповідав його іншому великому захопленню — дослідженню і збереженню живої природи. У подальшому Дарлінг став відомим завдяки своїй участі у роботі по створенню природних заповідників, пропагуючи відповідні ідеї у карикатурах, а також як ініціатор програми «Федеральна качина марка» (серія непоштових марок з художнім оформленням, які водночас слугували мисливськими квитками). Однак під час навчання Д. Дарлінг найбільше проявив себе як редактор університетського щорічника. Він мав можливість відточувати гостроту свого олівця, ілюструючи публіковані матеріали. Джей публікував карикатури і дружні шаржі з смішними, а часом в'їдливими підписами, на всіх своїх друзів, колег, викладачів, професорів, у тому числі на президента коледжу, що часто сприймалося дуже неоднозначно. Саме тоді він почав підписувати свої роботи скороченим ім'ям Дінг (D'ing — скорочений варіант прізвища (D [arl] ing)) [5, р. 21–22].

Після закінчення коледжу розпочалася більш як сорокарічна кар'єра Дарлінга як журналіста і карикатуриста, за яку він створив понад 17 тисяч карикатур. Причому Д. Дарлінг впродовж довшого часу не полишав думки про медичну кар'єру і роботу журналіста розглядав лише як спосіб заробляння грошей задля створення заощаджень на майбутнє навчання. Після короткого досвіду роботи репортером у газеті «Sioux City Tribune», він влаштувався у «Sioux City Journal» (Айова). Там він відзначився публікацією серії карикатур на відомих громадян міста, які мали великий успіх серед читачів. У подальшому Дінг Дарлінг працював карикатуристом у таких виданнях як «Des Moines Capital», «Des Moines Register», «Des Moines Leader» і згодом змирився з тим, що лікарем йому вже не стати. Період роботи у «New York Globe» (1911–1913) був одним із найважчих у кар'єрі художника — він був позбавлений тої свободи творчості, яку він мав у Айові, а також з огляду на особисті обставини [6, р. 23, 28, 32–33, 37, 49–50]. Повернувшись у м. Де-Мойн, де він почувався комфортніше і емоційно, і фізично, Дарлінг отримував численні і дуже привабливі

запрошення приєднатися до найбільших газет США. Але лише 1916 р. він погодився на десятирічний контракт з «New York Herald Tribune» і «Herald Tribune Syndicate», який мав право публікувати його карикатури у більш як 140 виданнях Сполучених Штатів, що значно розширювало його читацьку аудиторію. Обов'язковою умовою Дарлінга завжди була можливість самому вибирати тему і зміст карикатури і відображати події відповідно до власного розуміння і переконань. Варто зазначити, що він був переконаними республіканцем, великим прихильником ідей та політики Т. Рузвельта. У «New York Herald Tribune» Дарлінг працював до завершення Першої світової війни [7, р. 44, 58, 60, 62, 99–101].

Аналізовані нами карикатури взяті з альманаху «Тузи і королі», де були зібрані окремі роботи Д. Дарлінга, присвячені США та іншим воюючим країнам. Вже у коротенькій анотації збірника було задеклароване особисте ставлення автора та позицію «Des Moines Register» щодо вступу США у війну: роки нейтралітету були названі часом «сліпого та егоїстичного пацифізму». За задумом редакції, карикатури до альманаху були підібрані так, щоби відобразити всі сумніви, суперечки та емоції американської нації щодо подій Першої світової війни [8].

До свого вступу у війну у квітні 1917 р. Сполучені Штати Америки проводили політику нейтралітету. На початку війни віддаленість від основних театрів воєнних дій, брак власних озброєнь і ізоляціоністські настрої політикуму і суспільства робили шанси на вступ США у конфлікт нереалістичними. Президент В. Вілсон кілька разів пропонував воюючим сторонам американське посередництво у врегулюванні конфлікту, однак щоразу воно відкидалося.

Карикатура березня 1917 р. відображає згубність політики нейтралітету. На думку Д. Дарлінга, неучасть у війні загрожує США тим, що вони назавжди залишаться на маргінесі світової політики. Вихор подій, що тягнеться за земною кулею, що нестримно мчить своєю орбітою, демонструє масштабність конфлікту. Люди, трони, царі і корони летять у прірву. США представлені постаттю В. Вілсона, який намагається вгнатися за часом і ввійти в історію нарівні з іншими великими державами. Обставини і так зачіпають інтереси США: внизу малюнка бачимо розламаний навпіл корабель під американським прапором — жертву німецької підводної війни. Що зробили у відповідь Сполучені Штати? Наразі відповіли лише словами, які зграями

паперів розлітаються навкруги президента. Однак Вілсон зображений на крилатому Пегасі, який, згідно давньогрецької міфології, літає зі швидкістю вітру, що вселяє надію, що Америка все ж не упустить свого шансу стати провідним членом світової спільноти.

*Рис. 1. The difficulty of keeping pace with events
(Важко встигати за подіями). 23.03.1917.*

Втім нейтралітет США не означав, що їм байдуже щодо того, хто переможе у війні. Більшості поразка Німеччини видавалася бажанішою як з огляду на довоєнні американо-німецькі непорозуміння, так і перспективи повоєнних економічних і торгових відносин з Європою [9, с. 326–333]. Перебіг війни до початку 1917 р., у тому числі оголошена Німеччиною необмежена підводна війна в Атлантиці, підштовхував США до вступу у війну.

Окремі дії та рішення країн Антанти теж змушували Вашингтон втрутитися у конфлікт, розуміючи, що в інший спосіб вплинути на несприятливі для себе обставини не вдасться. Зокрема, йдеться про рішення Паризької міжсоюзницької економічної конференції, яка тривала 14–17 червня 1916 р. за участю Великої Британії, Франції, Італії, Японії та Росії. Схвалений на ній пакт про санкції щодо країн Четверного союзу, і в першу чергу Німеччини, мав на меті ізолювати їх економічно. Причому промислові і торгівельні обмеження мали

тривати як у воєнний період, так і в час повоєнної реконструкції [10, р. 846]. Такі рішення ставили під загрозу економіку Німеччини та її союзників, а це зовсім не відповідало інтересам США, які розраховували на активне співробітництво з ними після війни. То ж пакт створював потенційну загрозу майбутніх непорозумінь між США та союзниками по Антанті у процесі врегулювання повоєнного порядку в Європі [11, р. 372–374]. Не вдовольняли перспективи повоєнного економічного занепаду Німеччини й Росію, яка значною мірою була залежна від імпорту німецьких товарів, особливо промислового обладнання.

На час лютневого перевороту в Петрограді вибудовування відносин з Росією не було пріоритетом зовнішньої політики США. Починаючи з 1913 р., двосторонні відносини перебували в глухому куті після того, як Сполучені Штати відмовилися продовжити дію російсько-американського торгового договору в зв'язку з небажанням царського уряду визнавати права американських євреїв (йшлося про їх право на в'їзд і ділову активність у Росії нарівні з усіма громадянами США).

У середовищі американського президента не було жодної людини, яка могла б надати йому компетентну інформацію чи пораду щодо Росії. У структурі Державного департаменту не було відомства, яке займалося б Росією, а система американських дипломатичних представництв у Російській імперії була слабо розвиненою. Загалом весь період з лютого по листопад 1917 р. був часом, коли Білий дім намагався розібратися у внутріполітичній ситуації в Росії й визначитися зі своїм ставленням до неї. [12, с. 53–54, 59–60].

Становище Росії всередині Антанти вже від початку війни було неоднозначним. Відомий ізраїльський воєнний історик Є. Валлах класифікує цей союз як коаліцію лише формально рівних партнерів. Тісне співробітництво і консультації Франції та Великої Британії ніколи в такій же мірі не поширювалися на Росію. Царський уряд усвідомлював це і змирився з таким становищем [13, р. 2].

На момент ліквідації царизму авторитет Росії як партнера по коаліції значно знизився у зв'язку з численними поразками на фронтах, за винятком успіхів у Східній Галичині, та зменшенням військового потенціалу. Вона входила до числа країн, чий зусилля до перемоги, невпинно вели її до остаточного краху. На відміну від Австро-Угорщини та Італії, які теж були виснажені, становище Росії ускладнювалося величезною довжиною західного кордону, де вона зазнавала

атак набагато більш ефективної німецької армії, а також стратегічною ізольованістю від союзників, що унеможливлювала ефективну воєнну й економічну допомогу російській армії.

Царський режим ускладнював становище Росії і своєю незбалансованою економічною і податковою політикою, зокрема, запровадженням заборони на торгівлю спиртними напоями, дохід від якої становив значну частину бюджету. Водночас уряд відмовився, як це зробив Д. Ллойд Джордж у Британії, збільшити оподаткування прибутків найбільш заможних верств населення, натомість для поповнення скарбниці вдавався до нових позик і емісії грошової маси. Все це призвело до надмірної інфляції, яка при хронічному браку продовольства спричиняла одну хвилю страйків у країні за іншою. Тож вже на початок 1917 р. Росія мала лише кілька невтішних перспектив: програш у війні і революція у країні, яка обіцяла бути значно масштабнішою за своїми наслідками, ніж у 1905 р. [14, р. 263–265].

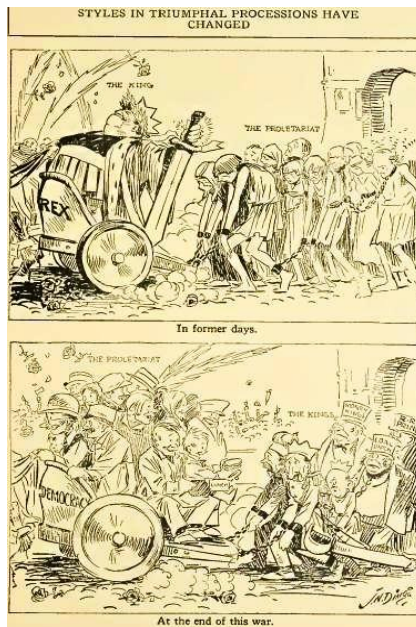
Вступ США у війну відбувся вже після лютневої революції 1917 р. До певної міри вона навіть полегшила його. Нова влада у Росії віталася ліберальними колами як Європи, так і Америки, союзники раділи, що відтепер у їх рядах не буде країни з антидемократичним режимом, який був відвертим дисонансом із задекларованими державами цілями війни. Американський президент тепер міг використовувати пропагандистське гасло про визвольну війну демократичних країн проти німецького, австрійського та османського деспотизму, про справедливий характер воєнних дій і майбутнього миру. За словами держсекретаря США Р. Лансинга, лютнева революція зняла єдине заперечення проти твердження, що європейська війна є війною демократії проти абсолютизму, і що єдина надія на міцний мир між націями залежить від встановлення демократичних інститутів у всьому світі [15].

Президент В. Вілсон мав дещо романтизоване уявлення про факт скинення царизму. У зверненні до обох палат Конгресу США з приводу оголошення війни Німеччині він заявив, що жахлива автократія, яка віддавна була основою політичної структури Росії, ні за своїм характером, ні за цілями, ні за походженням ніколи не була російською. Тепер, після скинення самодержавства, великодушний російський народ у всій своїй величності і могутності приєднується до тих, хто бореться за свободу, мир і справедливість у всьому світі [16].

Захоплення фактом скинення царизму, очікування торжества демократії і справедливості бачимо на карикатурі Д. Дарлінга, яка

відображає уявлення про нові шляхи розвитку людства (рис. 2). Учасники тріумфальної процесії на кшталт давньоримської міняються місцями. Раніше у ролі тріумфатора виступав цар, його супроводжували натовпи знедолених, закованих у кайдани пролетарів. На кінець війни у круглій колісниці тріумфатора опинився народ, підпорядкувавши собі не лише монархів, а й інших гнобителів: грошових магнатів, вугільних баронів та залізничних королів. Таким чином, революції як такі сприймаються як позитивний факт, і йдеться не лише про зміну форми державного правління, а й про докорінну реформацію існуючих суспільств.

Карикатурист закликає не лише вітати революцію в Росії, а й взяти її за зразок при поваленні недемократичних режимів у Європі. На рис. 3 переляканий Вільгельм II намагається відтягнути представників німецького народу від спостерегання за тим, як росіяни наводять лад у власному домі, копняком викидаючи за поріг царат.

Рис. 2. Styles in triumphal processions have changed (Манера тріумфальних процесій змінилася). 1917

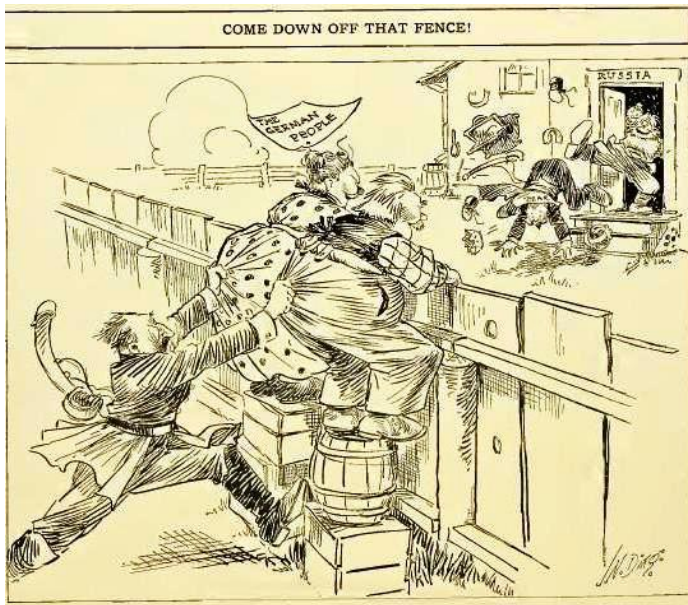

Рис. 3. *Come off that fence!* (Облиште цей паркан!). 21.03.1917.

Маючи такі очікування, 4 квітня 1917 р. Сполучені Штати стали першою країною, яка визнала Тимчасовий уряд на дипломатичному рівні. Посол США у Петрограді Девід Френсіс (David Francis) (1850–1927) зауважував у своїх спогадах, що це визнання мало великий вплив на вступ США у війну, оскільки давало шанс очікувати схвального ставлення американської громадської думки, яка цілком відкидала можливість військового союзу з царською монархією. Визнання впродовж наступних двох діб уряду князя Г. Є. Львова урядами Великої Британії, Франції та Італії було, безсумнівно, великою моральною підтримкою нової влади [17, р. 94–95].

Тим не менше, багато американських професійних істориків, особливо повоєнного періоду, відрізнялися критичним підходом до зовнішньої політики США [18, с. 149]. Вони вважали, що політика останніх щодо Росії як під час Першої світової війни, так і у перші десятиліття більшовицького режиму, була дуже недалекоюглядною і непродуктивною через абсолютну некомпетентність американських політиків і можновладців у російському питанні. Зокрема, один з найвідоміших дослідників російсько-американських відносин Джордж

Кеннан (1904–2005) у своїй знаменитій книзі «Росія виходить з війни» (1956) серед численних дорікань американській адміністрації особливо акцентував на її недостатній підтримці Тимчасового уряду в Росії [19, р. 12–13].

Очевидно, що від Тимчасового уряду США та країни Антанти очікували, перш за все, продовження дотримання союзницьких зобов'язань. У період двовладдя у Росії (березень — липень 1917 р.) проблема припинення війни стала однією з ключових як для Тимчасового уряду, так і для Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Вже у квітні міністр закордонних справ П. М. Мілюков офіційно заявив, що Росія продовжуватиме війну і виконуватиме свої зобов'язання перед союзниками. Анексіоністська складова цієї зовнішньополітичної програми спровокувала її жорстку критику, особливо з боку тодішнього міністра юстиції О. Ф. Керенського, що врешті призвело до кризи Тимчасового уряду. Цікаво, що Петрограда загалом підтримувала наміри уряду, наполягаючи лише, що майбутній мир має бути без анексій.

Таким чином, всі провідні партії, представлені в уряді і Раді, за винятком більшовиків, виступали за продовження війни до переможного кінця. Ця позиція відображала і настрої населення. Всупереч поширеній думці, що лютнева революція була викликана втомою від війни, в країні панували серйозні антинімецькі настрої. Передовсім, до повалення царського режиму призвело переконання, що він нездатний довести війну до переможного завершення, прагне сепаратного миру і навіть видає секрети ворогові. Питання було настільки дражливе, що більшовики в цей час з великою обережністю публічно висловлювали свої погляди щодо необхідності негайного миру. Своє ставлення до цієї ідеї солдати Петроградського гарнізону продемонстрували під час виборів депутатів до Виконкому 8 квітня 1917 р., не надавши більшовикам жодного мандата [20, р. 96]

Перебіг подій у Росії після скинення царизму свідчив про наростання все більшого політичного хаосу в країні. Союзниками важко було зрозуміти особливості внутрішньої ситуації у Росії, тим не менше було очевидно, що надіям на близьку перемогу не судилося збутися. Внутрішні чвари не дозволяли повністю зосередитися на справах армії та фронту і перешкоджали російському «мужику» належним чином виконувати свою частину роботи на шляху до перемоги (рис. 4).

Рис. 4. *A bad time to be taken with a stomach ache*
(У недобру годину скрутило шлунок). 08.05.1917.

бов'язання. Надання кредитів новій владі було обумовлено саме такою вимогою. Страхи союзників підігрівалися перенесенням термінів червеного наступу російської армії (наступу Керенського) з весни на кінець червня і його подальшим провалом. Також країни Антанти, в тому числі Японія, боялися приходу до влади у Росії германофільської політичної сили, яка зможе домовитися про перемир'я з Німеччиною. Починаючи з весни 1917 р., активно поширювалися чутки про намір союзників спонукати Японію захопити російське Приамур'я та Забайкалля у випадку укладення Петроградом сепаратного миру з центральними державами [21, с. 77, 79].

Цю ситуацію Д. Дарлінг представляє на карикатурі з промовистою назвою «Краще таки лікар, ніж гробар» (рис. 5). Росію, яка лежить на

До початку літа 1917 р. стала очевидно вся хиткість становища Тимчасового уряду, і хвилювання союзників з приводу можливості виходу Росії з війни лише посилились. Делегована США місія Е. Рута, який прибув до Росії в ранзі надзвичайного посла, мала на меті підбадьорити Тимчасовий уряд і спонукати його і далі виконувати свої воєнні зобов'язання.

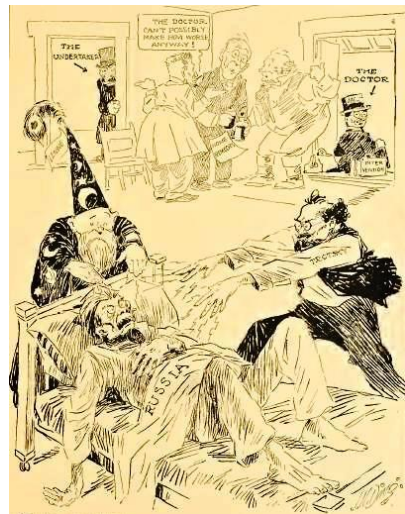

Рис. 5. *Far better the doctor than the undertaker*
(Краще таки лікар, ніж гробар). 16.06.1917.

смертному одрі, всіма силами намагаються повернути до життя представники більшовицької фракції Петроградської ради. Однак ні Л. Троцький, ні одягнутий у костюм чаклуна і мага В. Ленін не здатні допомогти «хворій». Консиліум представників «Сердечної згоди» пропонує лікувати Росію «домашніми засобами», зокрема, вплинути на її позицію щодо продовження участі у війні шляхом загрози японської інтервенції на Далекому Сході. Відтак, Японія виступає у ролі лікаря, а Німеччина — гробаря (Вільгельма II). Цікаво, що в той час як представники Великої Британії, США, Франції, Японії та Німеччини, вочевидь, є впізнаваними для американського читача, то представники Росії — ні. Вони підписані власними іменами. Якщо постать Троцького має портретну схожість з прототипом, то Ленін виглядає радше як казковий персонаж. Це зайвий раз доводить, що пересічна публіка мало цікавилася російськими справами, і розраховувати, що без напису їй буде зрозуміло, хто це, художникові не міг.

Політична поляризація у Росії літа 1917 р. складала гнітюче враження на союзників. Провал на Південно-західному фронті, липнева спроба більшовиків здійснити державний переворот, зростання

авторитету генерала Л. Г. Корнілова і перспектива встановлення в країні бонапартистської диктатури робили Росію в очах Антанти все менш надійним і прогнозованим партнером. Та найбільший страх викликали перспективи приходу до влади вкрай лівих — більшовиків, які з липня 1917 р. почали підозрюватися у зв'язках з Німеччиною. На карикатурі кінця серпня 1917 р. Д. Дарлінг демонструє сприйняття американцями цілого комплексу тогочасних подій. Це і російський ведмідь, який зірвався з прив'язі (нестабільність політичної влади в країні); і більшовики, які близькі до того, щоби впасти з кінця гілки, на якій сидять (втеча Леніна в Розлив та арешт Троцького після липневих подій у Петрограді та перехід влади у

Рис. 6. *William is busy; he can't come now* (Вільгельм зайнятий, він не може прийти зараз). 26.08.1917.

Петроградській раді до рук есерів та меншовиків); і успіхи британського наступу при Іпрі, що змусили Вільгельма II рятуватися втечею; і пряма кореляція між Німеччиною і більшовиками, які співчують кайзеру.

Перестороги союзників цілком виправдалися після більшовицького перевороту 7 листопада 1917 р. Першою ж урядовою постановою нового уряду став Декрет про мир (8 листопада). Він пропонував сторонам конфлікту укласти тримісячне перемир'я, негайно почати переговори задля досягнення миру без анексій і контрибуцій, що гарантуватиме кожній нації право на самовизначення. Йшлося також про необхідність відмовитися від таємної дипломатії і опублікувати таємні договори. Декрет був відкинтий країнами Антанти, в тому числі США. Адже Росія все ще розглядалася ними як союзниця, денонсації відповідних договорів не було, а Декрет був схвалений і оприлюднений без жодних попередніх консультацій з союзними урядами. Загроза відходу Росії на піку війни ставила під удар становище Антанти і була здебільшого розцінена на Заході як віроломство і зрада. Заяву більшовиків також було витлумачено як бажання спровокувати невдоволення населення країн Антанти діями своїх урядів, а фактично — заклик до революції. Декрет вимагав не тільки припинення військових дій, але й негайної ліквідації колоніального відносини в усьому світі, що теж було неприйнятно, особливо для Великої Британії та Франції. То ж важко було очікувати, щоб у такий спосіб сформульовані пропозиції серйозно розглядалися урядами союзників.

До Вашингтона інформація про переворот у Петрограді надходила багатьма різними каналами, і не було докладено жодних зусиль, щоби скоординувати її й адекватно інформувати президента В. Вілсона. Відомості, якими володіла президентська адміністрація довший час були фрагментарними та плутаними. Не було жодної впевненості, що більшовики втримаються при владі [22, р. 75–76, 78, 80]. Втім слід погодитися з думкою авторитетного американського історика Ричарда Пайпса, що союзники мали вкрай неадекватну інформацію про внутрішню ситуацію в більшовицькій Росії, перш за все тому, що не мали до неї жодного інтересу. Їх дипломатичні місії не дуже добре справлялися зі своїми завданнями [23]

В особливо дражливішому становищі виявився посол США у Петрограді Д. Френсіс, який до лютого 1918 р. залишався у Росії без

акредитації. Цього разу Сполучені Штати не поспішали з визнанням нового уряду, хоча посол за участю військового аташе і підтримував з ним неофіційні контакти до початку грудня [24, р. 270–289]. У березні 1918 р., рятуючись від німецького наступу на Петроград, дипломатичні служби країн Антанти виїхали з міста. Їх переїзд до Москви більшовики зумовлювали необхідністю вручення вірчих грамот. До липня 1918 р. посольства перебували у провінційній Вологді, перетворивши її зі звичайного міста на дипломатичну столицю Росії. Дуайеном дипломатичного корпусу став Д. Френсіс. Втрата прямого контакту з місій з більшовицьким керівництвом остаточно унеможливила їх продуктивну діяльність. Потім іноземний дипломатичний корпус опинився в Архангельську і, зрештою, зовсім залишив Росію. Попри зусилля більшовицького уряду у цей час жодна з великих західних країн так і не визнала його [25, р. 212–213]. З боку США таке визнання сталося лише у 1933 р.

Уже в листопаді 1917 р. країни Антанти з огляду на нові політичні і стратегічні обставини у зв'язку з виходом Росії з війни ініціювали процес зміцнення співробітництва в межах коаліції. Ключовими питаннями стали належна координація воєнних планів, постачання фронтів, обмін розвідувальною інформацією, спільна пропагандистська політика тощо. 5 листопада 1917 р., після поразки італійської армії при Капоретто, в Рапалло була проведена міжсоюзницька конференція, на якій було створена Верховна воєнна рада Антанти. Вона стала головним координуючим органом антинімецької коаліції. До складу Ради увійшли глави урядів та генеральних штабів Великої Британії, Франції та Італії. Оскільки США на момент проведення конференції перебували у стані війни лише з Німеччиною, і вважалися лише союзником Антанти, то вони не були задіяні у політичних структурах, але надіслали до Ради постійного воєнного представника. Росія вже не брала участі в конференції і, відповідно, не мала у Раді своїх представників.

Дисонанс інтересів та неузгодженість планів союзників дуже добре репрезентовані на мал. 7. В. Вілсон, Д. Ллойд-Джордж та Р. Пуанкаре розмірковують, як змусити всі «музичні таланти» грати однакову музику. Постраждала, з вибитим оком, Росія вже просто імпровізує окремо від усього «оркестру».

Рис. 7. Plenty of talent. What they need is a director
(Повно талантів. Все, що їм потрібно, — це диригент). 20.11.1917.

Відмова країн Антанти пристати на більшовицький Декрет про мир прискорила початок переговорів між Росією та Німеччиною про укладення сепаратного миру. Уряд США виявився перед складним вибором. Невизнання більшовиків, які заявили про початок сепаратних переговорів з Німеччиною, могло бути виправдане лише впевненістю у тому, що вони будуть незабаром повалені. Однак чіткого уявлення, хто б міг це зробити, і які політичні сили слід підтримати не було.

Уже 17 листопада стало відомо, що попередня домовленість про укладення перемир'я досягнута, і в Брест-Литовськ почали з'їжджати делегації Центральних держав. 23 листопада країни Антанти нотою Л. Троцького були проінформовані про хід переговорів [26, с. 92. 100]. Карикатура, присвячена перспективам укладення сепаратного миру між Росією та Німеччиною (рис. 8), демонструє пересторогу щодо наївності нової більшовицької влади, яка піддавшись на солодкі обіцянки Берліна, може залишитись ні з чим. Сівши грати в покер за один стіл з хитрим і лукавим кайзером, російський «мужик» залишився голим і босим через шахрайство Вільгельма. Карикатурист виявився напрочуд передбачливим.

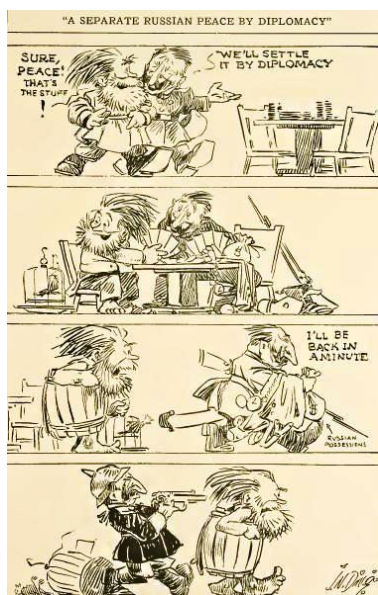

Рис. 8. *A separate Russian peace, by diplomacy*
(Російський сепаратний мир, шляхом дипломатії). 26.11.1917.

Підписання більшовиками Брест-Литовського мирного договору 3 березня 1918 р. і відмова радянського уряду від раніше укладених царатом угод прискорила рішення союзників, в тому числі і США, щодо необхідності втручання у внутрішні справи Росії і силового повалення влади більшовиків. Ставка була зроблена спочатку на фінансову й моральну підтримку антибільшовицьких сил на півдні Росії (генералів М. В. Алексєєва і А. М. Каледіна), а потім — на інтервенцію в Росію під приводом відновлення Східного фронту [27, с. 44–50].

Наміри союзників використати для запобігання переходу Росії під контроль Німеччини відповідно настроєні сили на півдні і південному сході вимагали задіяння Сибірської залізниці — єдиного засобу комунікації, через який можна було встановити з ними контакт. Передбачалося, що транссибірську магістраль окупує японці. Це не зовсім відповідало інтересам США, які остерігалися посилення позицій Японії на Далекому Сході. Особливо гострою американо-японська конкуренція була у сфері завоювання китайського ринку, яке тривало ще з XIX ст. Втім політична та економічна кон'юнктура (значне погіршення становища на Східному фронті; повернення до Китаю

Сунь Ятсена і початок його активної діяльності в Кантоні, а потім у Шанхаї; залежність японської економіки від поставок американської сировини і обладнання) не дозволяла ні Японії, ні США повністю відмовитися від взаємної підтримки в цьому регіоні. Конгрес виключив Японію з числа країн, на які поширювалося ембарго на експорт стратегічних матеріалів зі США, схвалене влітку 1917 р. [28, с. 51–52].

Ні різниця в позиціях США та Японії щодо Китаю, ні вкорінені підозри і суперництво не стали на перешкоді до подальшого порозуміння. Піком співробітництва стала угода підписана 2 листопада 1917 р. держсекретарем Робертом Лансингом (Robert Lansing) та японським спеціальним посланником Ісії Кікудзіро, за якою Японія визнавала американську політику «відкритих дверей» у Китаї в обмін на визнання там власних особливих інтересів. І. Кікудзіро був переконаним прихильником зближення Японії та США і впродовж 1918–1919 років, будучи послом у Вашингтоні всіма силами намагався зменшити напруженість між державами, спровоковану японською інтервенцією на Далекому Сході [29, р. 111–118; 30, р. 77–78].

Остання була складовою частиною спільної інтервенції в Сибіру і на Далекому Сході за участю Великої Британії, Франції, Італії, Польщі, Чехословаччини, Китаю, США та Канади з метою підтримати сили «білих» у їх протистоянні більшовицькій владі. Основною причиною втручання було підписання 3 березня 1918 р. сепаратного Брест-Литовського мирного договору з Німеччиною і всі складнощі для становища союзників по Антанті, які воно спричинило. Сполучені Штати спочатку були налаштовані проти участі у цій акції Японії, остерігаючись її надмірного посилення на Далекому Сході. Однак Японія готова була вести активні дії і без узгодження з будь-ким, адже перспектива раз і назавжди покінчити з присутністю Росії в цьому регіоні і створити в Сибіру підконтрольну Японії буферну державу була дуже привабливою. Тож В. Вілсон, за наполяганням Р. Лансинга, хоча і без великого ентузіазму, погодився, що буде краще, якщо японці діятимуть, маючи мандат на владу в Сибіру від країн Антанти. Японські війська отримали право на окупацію Владивостока, Харбіна та зони Китайсько-Східної залізниці. За узгодженням з союзниками, і японські, й американські війська мали надати допомогу в евакуації з території Росії чехословацького військового корпусу. США повинні були також контролювати експлуатацію Транссибірської залізниці.

На рис. 9 Німеччина в популярному для антинімецької пропаганди того часу образі змія-гуна, у знаменитому пікельгельмі, пожирає Росію. Остання намагається врятуватися, відступаючи залізницею в Сибір. Там її вже очікує Японія, яка отримує вказівки від В. Вілсона бути обережною і не провокувати ускладнень із Росією.

Рис. 9. *Being careful not to hurt Russia's feelings*
(Дотримуючись обережності, щоб не зачепити почуття Росії). 09.03.1918.

Не надто успішними були спільні американо-японські дії на Далекому Сході і Сибіру і після початку інтервенції. Вони були сповнені обопільними страхами і підозрами щодо намірів і планів один одного. Після надання допомоги чехословакам японці відмовилися просуватися далі на захід від оз. Байкал для формування нового фронту разом з союзниками і робили ставку у своїх діях на генерала Г. М. Семенова, тоді як решта учасників — на адмірала О. Колчака. І такі незгоди продовжувалися аж до виведення більшості військ із регіону у 1922 р. [31, р. 38–39, 58–63].

Підсумовуючи, можемо констатувати, що візуальні репрезентації російських революцій 1917 р. Д. Н. Дарлінга цілком відповідали офіційній позиції уряду США щодо подій у Росії. Вітально-романтичні карикатури часу перших місяців лютневої революції демонстрували сподівання США, що Росія прямуватиме шляхом поглиблення демократичних перетворень і обере американську модель розвитку. Чітко

виявляється і власна позиція карикатуриста щодо необхідності вступу США у війну і виходу їх на широку міжнародну арену. Навесні — влітку 1917 р. у карикатурах наростає стурбованість зростанням політичного протистояння всередині країни, і з іншого боку, — проблемою продовження виконання Росією її союзницьких зобов'язань. Уже влітку перспектива приходу до влади більшовиків оцінювалася Д. Н. Дарлінгом із огляду на небезпеку можливого сепаратного російсько-німецького порозуміння. Після підписання Брест-Литовського договору Д. Н. Дарлінг переконливо демонструє його згубність не стільки для справи перемоги Антанти над Центральними державами, скільки для самої Росії, яка зав'язла в громадянській війні. Інтервенція держав 1918–1921 р. репрезентується як вимушена необхідність, що мала за мету допомогти відновити порядок у Росії і повернути її на шлях демократичного розвитку.

Джерела і література

1. Журавлева В.И. Понимание России в США: образы и мифы, 1881 — 1914. Москва: Издательский центр Российского гос. гуманитарного университета (РГГУ), 2012. 1141 с.
2. Там же.
3. Курилла И. И. Изучение истории международных отношений в социокультурном контексте // Новая и новейшая история. 2012. № 6. С. 65–74.
4. Lendt D. L. Ding: the life of Jay Norwood Darling. A Dissertation Submitted to the Graduate Faculty in Partial Fulfillment of The Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy. Iowa State University Of Science and Technology. Ames, Iowa, 1978. 363 p.
5. Ibid.
6. Ibid.
7. Ibid.
8. Darling Jay N. Aces and kings: cartoons from the Des Moines Register. Des Moines, Ia.: Register & Tribune, 1918. 92 p.
9. История США: в 4 т. Т 2. 1877-1918 / отв. ред. Г. П. Куропятник. Москва: Наука, 1985. 598 с.
10. Scott J. B. Economic Conference of the Allied Power // The American Journal of International Law. Vol. 10. No. 4 (Oct., 1916). Pp. 845–852.
11. The Making of the Economic Peace in The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years / ed. by Boemeke M. F., Feldman G. D.,

- Glaser E. Washington, D.C.: German Historical Institute; Cambridge, UK; New York, NY: Cambridge University Press, 1998. 674 p.
12. Юрченко Е. С. Демократия и война: русская революция в военно-политических планах Вашингтона в 1917 году // Вестник Челябинского государственного университета. 2009. № 38 (176). История. Вып. 37. С. 53–61.
  13. Wallach J. *Uneasy Coalition. The Entente Experience in World War I*. Westport: Greenwood Press, 1993. 192 p.
  14. Kennedy P. *The Rise and Fall of the Great Powers*. London: Unwin Hyman, 1988. 677 p.
  15. Ходнев А. С. Февральская революция 1917 года в России в контексте международных отношений // Ярославский педагогический вестник. 1997. № 3 // http://vestnik.yspu.org/releases/uchenue_praktikam/3_5/
  16. Wilson W. Address to a Joint Session of Congress Requesting a Declaration of War Against Germany. April 2, 1917 // <http://presidency.proxied.lsit.ucsb.edu/ws/index.php?pid=65366&st=&st1=>
  17. Francis D. R. *Russia from the American Embassy, April, 1916 — November, 1918*. New York: Charles Scribner's sons, 1921. 361 p.
  18. Марушкин Б. И. Американская политика по отношению к Советской России после Октябрьской революции в освещении буржуазной историографии США / Зарубежная литература об Октябрьской революции: Сборник статей / Под ред. акад. И. И. Минца. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1961. С. 146–154.
  19. Kennan George F. *Soviet-American relations, 1917–1920*. Vol. 1. *Russia leaves the war*. Princeton: Princeton University Press, 1956. 544 p.
  20. Pipes R. *A concise history of the Russian Revolution*. New York: Knopf, 1995. 431 p.
  21. Павлов Д.Б. *Забытый союзник. Япония и Россия в 1914–1918 гг.* Москва: Вече, 2014. 168 с.
  22. Kennan George F. *Op. cit.*
  23. Пайпс Р. *Русская революция: В 3 кн. / Пер. с англ. Кн. 2: Большевики в борьбе за власть, 1917–1918*. Москва: «Захаров», 2005. 716 с. // http://royallib.com/read/payps_richard/russkaya_revolyutsiya_kniga_2_bolsheviki_v_borbe_zh_vlast_1917__1918.html#1323005 Barnes H. *Standing on a volcano: the life and times of David Rowland Francis*. St. Louis: Missouri Historical Society Press in association with the Francis Press, 2001. 478 p.

24. Быков А. В. Посланники Запада: Из истории пребывания в Вологде дипломатов стран Антанты. Вологда: Издательство «Музея дипломатического корпуса», 2008. 24 с.
25. Francis D. R. Op. cit.
26. Уилер-Беннет Дж. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии / Пер. с англ. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2009. 215 с.
27. Юрченко Е. С. В. Вильсон и Белая Россия. Отношение правительства США к проблеме дипломатического признания и поддержки антибольшевистских правительств в России 1917–1920 гг. Хабаровск: Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, 2016. 160 с.
28. Там же.
29. Nish I. Japanese Foreign Policy 1869-1942: Kasumigaseki to Miyakezaka. Series: Foreign Policies of the Great Powers. Volume XI. London; New York: Routledge, 2002. 346 p.
30. Kawamura N. Turbulence in the Pacific: Japanese-U.S. relations during World War I. Westport, Conn.: Praeger, 2000. 173 p.
31. Moffat I.C.D. The allied intervention in Russia, 1918–1920: the diplomacy of chaos. Houndsmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2015. 317 p.

Наталія Нечаєва-Юрійчук

ВЕЛИКА ВІЙНА: ЗМІНИ У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ЯК ОСНОВА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ НОВОГО СВІТОПОРЯДКУ

Початок ХХІ століття ознаменував кардинальні зміни у світовому цивілізаційному розвитку. Широке впровадження новітніх інформаційних технологій поруч із прагненням окремих світових держав до геополітичного домінування змушують людство не лише по-новому поглянути на перспективи свого подальшого розвитку, але й більш прискіпливо поставитися до історичних уроків минулого, серед яких особливе місце посідає Перша світова війна. Мережеві революції, інформаційні війни, пропагандистські кампанії стали органічною складовою сучасного політичного буття. Однак варто відзначити, що інформаційний та психологічний вплив на населення з метою забезпечення військової мобілізації та політичної лояльності був вперше систематично та цілеспрямовано використаний саме під час війни

1914–1918 років. За словами британського дослідника Поля Лайнберга, психологічна зброя була однією з головних у Першій світовій [21]. Ця зброя активно використовувалася всіма сторонами конфлікту. Завдяки її використанню урядам воюючих держав, зокрема, Великобританії, Німеччині, Росії та Франції вдалося досягти мобілізації свідомості населення, реалізовувати маніпулятивні технології як щодо громадян власної держави, так і противника.

Сучасні війни розпочинаються віртуально — «війною ідей», інформаційним протистоянням, що видається характерною рисою воєн XXI століття. Проте перший успішний досвід широкомасштабної інформаційної війни людство пережило саме у 1914–1918 роках. Тоді, готуючись до боротьби за світову гегемонію, світові імперії розгорнули широкомасштабні пропагандистські кампанії, спрямовані на формування патріотичного громадянина, готового пожертвувати власним життям заради своєї Батьківщини. Серед засобів, які використовувалися задля досягнення мети, були і вербальні, і візуальні, зокрема, художня література, виступи науковців, публікації у газетах та журналах, і, звісно ж, листівки та плакати. Особливість світової війни 1914–1918 років полягала в тому, що в ній взяли участь не лише люди, «професійно приречені на смерть», але й «люди високо розвинуеного інтелекту — вчені, літератори, поети, представники того соціального і дуже тонкого прошарку, який зветься інтелігенцією» [Цит. за: 7, с. 66].

Творча інтелігенція, починаючи з XIX століття, була не просто зосередженням інтелектуального потенціалу суспільства, але й «носієм національної свідомості, бо виступала за збереження й розвиток національної культури, продукувала ідеї національно-визвольної боротьби, обстоювала демократичні ідеали, відігравала неабияку — нерідко визначальну! — роль у формуванні громадської думки тієї чи іншої країни [11, с. 78]. На ролі інтелектуалів у формуванні світогляду звичайного європейця початку XX століття наголошував і відомий австрійський письменник С. Цвейг. У своїх «Спогадах європейця» письменник відзначав, що на початку минулого століття «слово ... ще мало силу. Воно ще не було забите на смерть організованою брехнею, «пропагандою», люди поважали друковане слово, вони ловили його» [15, с. 317].

Духовне життя західних європейців напередодні світової війни відзначалося стабільною системою цінностей, що багатьом видавалися незаперечними й незмінними. Британський історик П. Фуссел у своїй

праці «Велика війна та сучасна пам'ять» звернув увагу на той факт, що «Велика війна мала місце у статичному, порівняно з нашим, світі зі стабільними цінностями, в якому значення абстрактних понять здавалися постійними і надійними. Кожен знав, що таке Слава, і що означає Честь» [20, с. 21].

Позиція західноєвропейської інтелігенції щодо Першої світової війни мала великий вплив на формування бачення війни та її ролі у суспільному розвитку населенням європейських країн. Значна частина європейських письменників, науковців, митців погоджувалася з тезою про те, що війна повинна поховати поверховість довоєнної культури, де матеріальна ментальність буржуазного суспільства деструктивно впливала на творчість. Вони припускали, що саме війна зможе очистити шлях до справжнього культурного піднесення і призвести до інтенсифікації творчої діяльності, адже, як наголошував німецький соціолог Георг Зіммель, «війна являє собою можливість створити новий, справжній культурний порядок, узгоджений з реальними потребами і справжніми почуттями людей [23, с. 25]. З ним погоджувалися і письменник Томас Манн, і художник Франц Марк, і ін.

Головний редактор провідного мистецького журналу «Мистецтво та митець» Карл Шеффлер вважав, що війна є передумовою перетворення Німеччини на країну-лідера у мистецькому житті й усіх інших сферах життєдіяльності, а лауреат Нобелівської премії у галузі хімічних наук професор Оствальд стверджував, що саме на німецьких плечах «лежить доля європейської культури» [Див.: 3, с. 15, 17].

Британські та французькі інтелектуали погоджувалися з тим, що саме ідейні та культурні суперечності спровокували війну. Вони бачили майбутнє європейської цивілізації у перемозі ідеалу британського устрою — «вільного союзу дружніх держав, великих і малих, які спільно працюють на благо людства» [9, с. 27]. Тож, як бачимо, поети, письменники, митці також були серед тих, хто «і за страх, і за совість» [7, с. 66] працював на саму ідею війни.

Правлячі кола європейських держав максимально використали довіру суспільства до діячів культури та науки, до авторитетної думки, а також віру у незмінність економічного та духовного піднесення, яке переживала Європа наприкінці XIX — на початку XX століття і яке повинно було тривати завжди. «Ніколи Європа не була сильнішою, багатшою, прекраснішою, ніколи не вірила вона так глибоко у своє чудове майбутнє...», — писав С. Цвейг [15, с. 283]. Тож моральна

підготовка населення до майбутньої війни ґрунтувалася саме на вірі у світле майбутнє, у месіанську роль тієї чи іншої держави, у поширенні ідей про переваги однієї нації над іншими.

Серед використовуваних засобів пропаганди особливе місце посіла художня література, особливо жанр військово-утопічного роману, де автори схвалювали саму можливість війни, підкреслювали її позитивний вплив на життя та поведінку людей, спонукали останніх стати героями у разі війни, наголошуючи на тому, що моральна перевага одного народу над іншим є однією з умов майбутньої перемоги однієї держави над іншою. Найбільш популярним військово-утопічний роман став у Німеччині; хоча і у Великобританії, і у Франції твори, написані у цьому жанрі, мали своїх шанувальників.

Через популяризацію поезій, що носили шовіністичний характер, поширювалася ідея війни як духовного та фізичного очищення від негативних впливів прагматизму та матеріалізму. Відповідно, уряди воюючих країн широко підтримували представників інтелігенції, які своїми творами та заявами відображали офіційну точку зору. Так, наприклад, у 1915 році німецький кайзер Вільгельм II з нагоди свого дня народження нагородив орденом Орла дванадцять письменників-патріотів [16, с. 98]. За підрахунками одного мюнхенського професора, за час війни лише в одній Німеччині було написано понад три мільйони шовіністичних віршів [16, с. 98]. Якщо до цього додати прозу, а також твори англійських, французьких, російських та інших письменників, то можна лише уявити, який потужний арсенал образів був використаний для формування відповідного світогляду та світосприйняття пересічного європейця у переддень та на початку світової війни.

Образи, навіювані художніми творами, формували світогляд читачів, формуючи в останніх стереотипи як щодо власного народу, так і щодо народів інших. Прочитання та подальше обговорення художніх творів з воєнною тематикою сприяло поширенню та закріпленню у свідомості стереотипів, які у подальшому стали основою формування нового ментального світу, в якому свідомість мобілізується на війну вже з реальним, а не уявним противником. Власне, у самій природі людини закладені психологічні передумови, що «полегшують працю пропагандиста та закріплюють провину у війні за противником» [8, с.60]. Тож не дивно, що у перші місяці війни серед населення воюючих країн зростало почуття ненависті до ворога, яке посилено культивувалося урядами цих країн. Так у Німеччині зростала ненависть до

Великобританії як головного ворога і винуватця війни. Серед нагороджених орденом Орла німецьких письменників був і автор популярного на той час вірша «Гімн ненависті до Англії» Ернест Ліссауер, в якому він наголошує: «Лише один ворог у нас є: Англія...» [Цит. за: 13, с. 69]. Вірш був надрукований в усіх газетах, вчителі читали його учням, а офіцери декламували солдатам. «Серед семидесяти мільйонів німців, — згадував С. Цвейг, — досить швидко не стало жодного, хто б не знав «Гімну ненависті до Англії» від першого до останнього рядка, — і швидко — зрозуміло, з меншим захопленням — його знав увесь світ» [15, с. 311–313].

Натомість серед британців створювався й культивувався образ безжального та підступного ворога, з яким доводиться воювати англійському солдатові. У британській пресі поширювалася інформація про звірства німецьких військ у Бельгії [4, с. 269–270], що створювало відповідну картинку та настрій у читача. Власне, популяризація так званих «страшних історій» стала одним із каналів поширення ненависті серед населення західноєвропейських країн. Сучасний західний дослідник Дж. М. Рід у своїй книзі «Пропаганда жажів» визначив три основні типи «страшних історій», поширюваних урядами воюючих країн: 1) масові вбивства або вирізання людей; 2) масове скалічення населення; 3) погане поводження з полоненими та цивільними, у тому числі й оповіді про фізичні тортури [Див.: 24, с. 3]. Пропаганда ненависті, здійснювана воюючими державами, переслідувала певні, цілком прагматичні, цілі: піднести бойовий дух військових та цивільних, добитися збільшення військових кредитів та вплинути на нейтральні країни у вигідному для себе дусі тощо.

Окрім пропаганди ненависті до ворога, уряди держав-учасниць війни здійснювали активні пропагандистські кампанії, в ході яких створювався позитивний образ союзника. Так, наприклад, одразу після початку війни у британській пресі була розгорнута проросійська пропагандистська кампанія, метою якої було розвінчання русофобських стереотипів у свідомості англійців та сформувати позитивне ставлення британського суспільства до основного союзника Великобританії на сході Європи [4, с. 267]. Для цього було видано ряд наукових праць, фронтові замальовки, книги для підлітків тощо.

Певно, саме ця активна пропагандистська робота стала однією з причин того, що Перша світова війна, щоправда, лише на початку, була найбільш популярною війною за всю історію людства. Митці й

письменники вітали війну, називали її «чудовою нагодою», «священим моментом», «привілеєм», «годиною тріумфу найбільш витончених цінностей» [5, с. 28–29]. Ентузіазм і захоплення, що охопили західноєвропейське суспільство після початку війни, з одного боку підігрівалися офіційними засобами масової інформації, а з іншого — відповідали традиційним уявленням європейців про війну як героїчну, романтичну та переможну битву. Так, всенародна ейфорія, що охопила німецьке суспільство у серпні 1914 року увійшла у німецький науковий та суспільно-політичний дискурс як «дух 1914 року» (Geist von 1914) [17, с.648]. Німецьке суспільство сподівалося на швидку перемогу та було переконане у справедливому характері війни з боку Німеччини.

Патріотичне піднесення спостерігалось і у Великобританії. Англійці зустріли звістку про початок війни з ентузіазмом, і на площі серед Букінгемським палацом швидко зібрався натовп, який заспівав національний гімн [14, с. 41]. Тут кількість добровольців на початок вересня 1914 року склала близько 500 тисяч осіб, а до кінця 1914 року зросла до 1 мільйона [4, с. 269]. Варто нагадати, що до початку 1916 року збройні сили Великої Британії формувалися саме на добровільній основі, тож активна агітація та пропаганда, здійснювані державою у переддень та особливо на початку Великої війни значною мірою сприяли зміцненню та розширенню соціальної бази її армії.

Французи також зустріли звістку про початок війни не менш захоплено, аніж німці та англійці. Після проголошення 3 серпня 1914 року Німеччиною війни Франції, мешканці останньої, за спогадами очевидців, продемонстрували патріотичний запал та оптимізм щодо тривалості й результатів війни [22, с. 281]. Прикладом вияву патріотичного запалу може вважатися і спроба відомого французького письменника А. Франса, якому на той час було сімдесят років, записатися добровольцем у діючу армію. Йому було відмовлено зі словами: «Батьківщина розраховує, що ви будете захищати її пером, яке у ваших руках вартує шпаги» [Цит. за: 16, с. 101–102].

Патріотичні настрої, віра в те, що воїни виконують свій громадянський обов'язок заради Батьківщини та її світлого майбутнього штовхали молодих людей різного соціального та національного походження не лише до активної участі у військових діях, але й до самопожертви. «Я не можу вимолити собі кращої смерті; і ви, мої Мамо і Тату знайте, що, в разі смерті, я загинув, виконуючи мій

обов'язок перед Богом, Країною і перед моїм Королем», — писав своїм батькам англійський солдат Дж. Енгал [19, с. 162].

«Ми боремося за наш народ, проливаємо нашу кров і сподіваємося, що ті, хто виживе, будуть варті нашої смерті. Для мене це боротьба за ідею fatamorgana бездоганної Німеччини...», — писав своїм рідним німецький вояк [30, с. 51].

Перші ж бої світової війни показали усю її жорстокість і жахливість. Стало очевидно, що уявлення про битви, військові дії, що склалися упродовж попередніх століть, не відповідають дійсності. Позиційний характер війни, нові методи її ведення, нова військова техніка змінили роль та місце окремого воїна в бою. Війна вплинула і на фізичний, і на моральний стан військових. «Атрибути» бою — артилерійські обстріли, газові атаки, танки, літаки, — з одного боку, вражали свідомість вояків, пригнічуючи її, і з іншого — змушували їх мобілізувати усі свої моральні та фізичні сили задля виживання. Для багатьох воїнів усіх армій страх став постійним супутником, з яким доводилося і боротися, і миритися: «Я боявся — кожен повинен був боятися. Однак я більше боявся показати свій страх...» [18, с. 124].

В умовах постійного масового вбивства досить складно було зберегти в собі людські почуття та попередню систему цінностей — чесність, гідність, повагу — й не деградувати морально. На фронтах відбувався процес самоідентифікації військових як «ми» — свої й «вони» або «він» — ворог: «Ми всі тут, на цьому боці; ворог — десь там. Ми — особистості з іменами та індивідуальними особливостями; він — суцільна колективна сутність. Ми — видимі; він — невидимий. Ми — нормальні; він — гротескний... Він не такий хороший, як ми» [20, с. 75]. Це протиставлення якісних характеристик сприяло позитивній самоідентифікації військових та створенню у їхній уяві негативного образу ворога, що широко використовувалося офіційною пропагандою усіх воюючих держав.

Щоправда, відмінністю Великої війни від усіх інших воєн стало те, що у свідомості багатьох фронтовиків образ ворога нагадував їх самих. Військові знаходили чимало спільного між собою та противником: «немає нічого настільки подібного до німецького солдата в його окопах, ніж французький солдат у його» [19, с. 169]. Подібний підхід спричинив появу так званих «мирних ділянок» вздовж лінії фронту, спільне святкування Різдва та Нового 1915 року на Західному фронті, але це — тема іншого дослідження.

Історичні факти дають підстави стверджувати, що упродовж війни 1914–1918 років сформувався спільний образ фронтовиків, незалежно від їхньої національної та державної приналежності. Подібний побут, постійна небезпека загибелі чи поранення, нервово напруження, стреси пришвидщували цей процес, сприяли поширенню почуття дружби та взаємодопомоги між солдатами, які згодом переросли у фронтове братство.

Втрата ілюзій щодо необхідності війни, розвінчання її героїчного ореолу та віри у блискавичну перемогу спричинили поширення депресивних настроїв серед військовослужбовців, відчуття відокремленості від цивільного населення: «Це більше не одна країна, це неможливо. Є дві. Ми поділені на дві іноземні країни. Фронт..., де так багато нещасних, і Тил..., де так багато щасливих» [19, с. 192].

Однак і соціально-психологічний стан цивільного населення зазнав значних змін. Вище вже йшла мова про активну пропаганду, здійснювану урядами держав-учасниць конфлікту. Її впливу не міг уникнути ніхто — ані цивільні, ні військові. Підтримання бойового духу в тилу було не менш важливим завданням, аніж перемоги на фронті, що стало однією з причин запровадження цензури у всіх воюючих державах. Так, наприклад, у Франції жодні новини з фронту не могли бути оприлюднені, окрім щоденних трьох комюніке, що видавалися Генеральним штабом. Німецькі газети перебували під безпосереднім воєнним контролем, а новини з фронту обмежувалися друком точних формулювань Департаменту з питань преси при Генеральному штабі німецької армії. У Великобританії у серпні 1914 року було створено спеціальне Бюро з питань преси, яке повинно було видавати газети з офіційними воєнними новинами, цензурувати ті військові новини, які британські видання знаходили для себе самостійно і представляли на розгляд Бюро перед публікацією [29, с. 24–25].

У той час, коли на фронтах відбувалися бої, в тилу почалася трансформація організації життя відповідно до воєнних потреб. Прагнення урядів країн-учасниць світової війни контролювати пресу та настрої населення часто забезпечувалося за рахунок порушення прав і свобод громадян. У Великобританії, наприклад, була призупинена дія одного з конституційних законів — Хабеас коропус акта, що передбачав недоторканість особистості [4, с. 267].

Війна, як підкреслював пруський генерал та військовий теоретик Карл фон Клаузевіц, - це соціальна діяльність, яка включає в себе

мобілізацію та організацію чоловіків... з метою спричинення фізичного насильства, припускає певні типи регулювання соціальних відносин та має свою власну особливу логіку [6, с. 54]. Власне, Перша світова війна виробила власну систему соціальних відносин, вивівши на перше місце державу як політичний та соціальний інститут. У 1914–1918 роках роль держави зростає не лише у сфері формування та контролю громадської думки. В першу чергу уряди воюючих країн почали контролювати економічну систему своїх країн. Ідея «планової економіки» була вперше застосована саме під час війни 1914–1918 років. Держава вперше в історії зробила спробу поставити під свій контроль і управління усі сфери людської діяльності, включаючи економіку, використання матеріальних та людських ресурсів і навіть моральний стан населення. Відомий соціолог П. Сорокін так охарактеризував ситуацію, що склалася у західному суспільстві під впливом Великої війни: «Всі найважливіші аспекти життя, укладу та культури західного суспільства переживають серйозну кризу... Це — криза мистецтва і науки, філософії та релігії, права і моралі, образу життя та звичаїв. Це — криза форм соціальної, політичної та економічної організацій, включаючи форми шлюбу та сім'ї. Коротше кажучи, це — криза практично всього життя, напряму думок і поведінки, властивих західному суспільству» [Цит. за: 12, с. 176].

Очевидно, що війна мала неоднаковий вплив на свідомість фронтовиків та цивільних. Комусь вдалося пронести через усі битви та випробування патріотизм та готовність пожертвувати власним життям заради Батьківщини. Інші зневірилися після першого ж бою або після першої ж втрати. Однак саме під впливом війни переважна більшість населення західноєвропейських країн переосмислила своє життя, переглянула систему цінностей, намагаючись привести свої нові уявлення про життя у відповідність до реалій.

Закінчення війни та повернення до мирного життя принесло нові проблеми у соціальних комунікаціях та взаємодії. Багатьом військовим так і не вдалося знайти розуміння та підтримки з боку тих, хто не воював на фронтах Першої світової війни. Вони зіштовхнулися і з неминучою проблемою пристосування до мирного життя після постійний стресів, пережитих під час перебування на передовій. Не зважаючи на конструктивне прагнення значної частини ветеранів Першої світової війни змінити реальність, їм довелося вирішувати буденні проблеми, пов'язані з пошуком роботи, житла тощо. У жодній

з країн-учасниць війни так і не було розроблено спеціальної програми з надання освіти, роботи та перекваліфікації демобілізованих вояків. Результатом стало зростання безробіття серед колишніх військових.

Складна економічна ситуація, відсутність роботи призвели до розчарування ветеранів у мирному житті. Для багатьох з них економічна та соціальна невизначеність, відсутність реальних засобів впливу на політичні процеси стали причиною переосмислення власної ролі в суспільному житті. На думку багатьох ветеранів, саме війна призвела до утворення такого соціально-політичного устрою, в якому їм не знайшлося місця. Один із учасників світової війни Е. Вудворд так охарактеризував зміни настроях фронтовиків: «Я переконаний, що для мого покоління і особливо для тих, хто був в армії, війна була тим досвідом, який домінуватиме над нашим подальшим життям... Я гадав, що майбутнє було в наших руках... Ці сподівання були розвіяні... Люди, що повернулися з війни, вважали у політичному житті своєї країни менше, ніж будь-яке покоління за останні два чи три століття» [25, с.23].

Розчарування ветеранів Першої світової війни мирним життям проявилось у першу чергу в ідеалізації фронтової дружби та у створенні різноманітних громадських організацій, метою яких було змінити суспільство та політичний лад. Почуття «солдатського братерства», фронтова дружба допомогли багатьом ветеранам пережити складний адаптаційний період, сприяли стиранню класових відмінностей серед військових і, відповідно, гомогенізації суспільства. Спільне перебування упродовж чотирьох років в окопах людей різного соціального походження призвело до зміни їхнього ставлення один до одного. Учасники війни у своїх листах та щоденниках відзначали революційну роль війни у формуванні нових взаємовідносин між людьми різного соціального походження: «Війна — великий зрівнювач — і в той же час — батько нашої нової ери та світового порядку. Саме тут [на фронті — Н.Н.-Ю.] я вперше зрозумів важливість цього факту. І лейтенант, і сержант, і гренадер воюють тут перш за все за людей. І я почав розуміти дух нашого часу. Тут він народився і тут його найчистіша форма» [27, с. 156]. Тож не дивно, що в результаті війни ідеї соціальної рівності та інтернаціоналізму здобули більшу популярність, особливо серед колишніх військових.

Однак невпевненість у завтрашньому дні, розчарування у колишніх ідеалах та інші деструктивні психологічні стани, викликані війною,

сприяли поширенню серед населення західноєвропейських країн націоналістичних і навіть шовіністичних настроїв. Ці настрої стали психологічною основою для виникнення правоекстремістських рухів в європейських країнах. Так, наприклад, у Великобританії виникли такі організації ультраправого спрямування, як Національна партія та «Побратими Великої війни» [28, с. 17], у Німеччині — «Оберланд», «Младогерманський орден», «Цивільна самооборона» [1, с. 43], у Франції — Національний союз ветеранів [25, с. 68].

Особливо активними були представники правоекстремістських рухів у Німеччині, що, певною мірою, було зумовлено напруженою атмосферою, домінуючою в країні після поразки у світовій війні. Специфічною рисою німецької дійсності перших повоєнних літ була політична та економічна нестабільність, яка призвела до поширення серед значної частини німецького суспільства відчуття страху (у першу чергу, перед майбутнім), почуття ненависті (до ворогів — справжніх та уявних, заздрості (по відношенню до тих, чиє становище видавалося кращим), а також песимізму та депресії [1, с. 143–150]. Негативний психологічний стан населення країни можна пояснити в першу чергу крахом традиційної системи цінностей та ілюзії про могутність Німецької держави. Тим самим була підірвана віра німецького народу у свої сили та щасливе майбутнє. Сучасник подій, канцлер Німеччини В. Бюлов у своїх спогадах зазначив, що «світ тих державних і політичних ідей, в якому німецький народ, усвідомлюючи свою силу, перебував на початку війни, надто швидко, надто раптово був зруйнований» [2, с. 530]. А це, на думку відомого швейцарського психолога, сучасника подій К. Юнга, ще більше посилило комплекс неповноцінності, притаманний свідомості значної частини німців, причина формування якого була в першу чергу зумовлена політичними та географічними факторами [Див.: 10, с. 559].

Атмосфера страху, що панувала у повоєнній Німеччині, була одним із найважливіших факторів, що впливали на суспільну психологію та людську психіку з точки зору поширення та популяризації серед населення расистських ідей. Страх, як відомо, належить до числа найбільш руйнівних емоцій. Відповідно, накопичення страху у суспільстві деформувало взаємовідносини між людьми, породжувало невпевненість, готовність до крайнощів, легковірність, недовіру, підозри як по відношенню до «своїх», так і до «чужих». Саме цю психологічну нестабільність і невпевненість, що панувала у повоєнні

роки у німецькому суспільстві, і використав згодом А. Гітлер для поширення ідей націонал-соціалізму та пробудження серед населення Німеччини прагнення реваншу за програну війну. У своїй промові, виголошеній 17 квітня 1923 року у Мюнхені, А. Гітлер розкритикував Версальський мирний договір, який, на його переконання, був укладений задля того, щоб «привести до смерті двадцять мільйонів німців і знищити німецьку армію». Він переконував аудиторію у необхідності «перетворити німців на більш національно свідомих, переконати їх, що держава повинна бути для них понад усе» [26, с. 778].

Швидке зростання популярності А. Гітлера серед німецького суспільства було значною мірою зумовлено тим, що «для кожного німця Гітлер став дзеркалом його несвідомого комплексу неповноцінності, особливо після поразки у світовій війні. Вони [німці — Н.Н.-Ю.] зрозуміли, що віднайшли свого месію, спасителя, а це просто необхідно для людей з такою особливістю» [10, с. 556].

Поширення націонал-соціалістичних ідей серед населення Німеччини та наступний прихід до влади Гітлера призвели до початку Другої світової війни. Однак почуття зневіри, депресія та страх, викликані на поверхню суспільного життя подіями на соціально-економічними наслідками Першої світової війни сприяли розгортанню шовінізму в Європі та, відповідно, приходу до влади фашистів в Італії та націонал-соціалістів у Німеччині.

Однак, не зважаючи на високий рівень популярності правих ідей серед ветеранів Великої війни, остання увійшла у свідомість більшості безпосередніх її учасників та сучасників як війна, яка повинна припинити усі війни. Ідеї «ніколи знову» та «ні війні» стали основою повоєнної громадської та політичної діяльності багатьох ветеранів. У 1920 році була створена міжнародна організація ветеранів Першої світової війни — Міжнародна Федерація колишніх воїнів. До неї увійшли найбільші організації ветеранів війни Франції, Великобританії, Італії, а також Американський Легіон. Дана Федерація складалася з трьох мільйонів французьких, двох мільйонів британських, двох мільйонів італійських та 750 тисяч американських колишніх військовослужбовців — учасників війни [25, с. 69].

Метою діяльності Федерації було запобігання можливих воєн за рахунок покращення взаєморозуміння між різними народами. Проте, не зважаючи на прагнення членів Федерації запобігти можливості

розв'язання нових воєн, організація не уникла внутрішніх суперечок, що знайшло свій вияв у прагненні американської сторони використати організацію для посилення авторитету США у Європі, а також у категоричному запереченні французами можливості вступу до Федерації німецьких організацій. В цілому, кожна національна організація, що входила до Федерації, відстоювала у першу чергу національні інтереси власної країни, а вже потім — загальноєвропейські та загальносвітові. Ці суперечності, що виникали під час роботи Федерації, відображали домінуючі у повоєнному суспільстві настрої. На державному рівні ідея «ні війни» знайшла своє вираження у формуванні Ліги Націй, якій так само не вдалося уникнути внутрішніх конфліктів та конфронтацій та реалізувати своє основне завдання — запобігти розв'язанню наступної світової війни.

Таким чином, під впливом Першої світової війни відбулася переоцінка цінностей та змінився світогляд населення європейських держав. Ще вчора європейці вірили у поступ та прогрес, однак війна радикально змінила не лише соціально-економічні й політичні умови їхнього життя, але й систему цінностей та психологічні установки. Невідповідність повоєнної дійсності ідеалістичним сподіванням безпосередніх учасників війни — фронтовиків сприяла формуванню ідеалістичного уявлення про «фронтове братерство», «солдатську дружбу», які, на думку багатьох фронтовиків, повинні були стати основою нового суспільного устрою. Як наслідок: виникнення різноманітних організацій колишніх фронтовиків, створення Міжнародної Федерації колишніх воїнів, активні спроби запобігти новому військовому конфлікту на рівні громадянського суспільства.

Водночас розчарування в післявоєнній дійсності, часто байдуже ставлення влади та суспільства до долі ветеранів-фронтовиків зумовили радикалізацію настроїв у їхньому середовищі. Особливої популярності набули ультраправі ідеї, що певною мірою можна пояснити прагненням ветеранів повернутися до повоєнного укладу з його стабільністю та політичною й соціально-економічною визначеністю. Водночас своїх прихильників здобули й ідеї соціальної рівності та інтернаціоналізму.

Негативні соціально-психологічні наслідки війни, радикалізація настроїв населення були використані окремими політичними силами та діячами, зокрема А. Гітлером у Німеччині. Досвід державного контролю за всіма сферами людського життя, вперше апробований в

роки світової війни, був взятий на озброєння представниками ультра-правих сил, що призвело до встановлення тоталітарних режимів у Німеччині та Італії та подальшого геополітичного переоблаштування світу.

Минуло понад сто років від початку Першої світової війни, яка увійшла в історію людської цивілізації як Велика війна, проте світ і до сьогодні перебуває під впливом подій минулого сторіччя. Маніпулятивні технології, що активно використовувалися під час пропагандистських кампаній часів Першої світової війни, активно використовуються і сьогодні, зокрема в російсько-українському конфлікті. Прагнення контролю над суспільними настроями та свідомістю громадян стало основою сучасних інформаційних воєн. І навіть якщо у найближчому майбутньому активні військові дії будуть здійснювати роботи, людський фактор залишиться вирішальним саме у сфері інформаційного впливу та формування відповідного світогляду та світосприйняття.

Осмислення впливу такої події, як Велика війна, на психіку, духовний стан, світогляд європейського суспільства є складним і тривалим процесом. Беручи до уваги сучасні події в Україні, вважаємо, що уроки світової війни залишаються актуальними для всіх нас. Варто пам'ятати, що нерозуміння та недооцінення деструктивного впливу війни на людську психіку та свідомість може призвести до катастрофічних наслідків. Тож держава та урядові кола повинні врахувати досвід минулого й виробити адекватну стратегію подолання кризових явищ та деструктивних настроїв, викликаних війною на сході нашої держави.

Джерела і література

1. Бланк А.И. Из истории раннего фашизма в Германии: Организация. Идеология. Методы. — М.: Мысль, 1978. — 208 с.
2. Бюлов Б. Воспоминания. — М.-Л.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1935. — 563 с.
3. Василевскій Г.А. Виновата-ли германская культура? — Петроградъ: Типо-Литографія А.Э.Винеке, 1915. — 64 с.
4. Война и общество накануне и в период Первой мировой войны / науч. рук. В.А.Золотарёв; отв. ред. С.В.Листиков. — 611 с.
5. Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. — М.: Анубис, 1995. — Т.1. — 527 с.

6. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / пер. с англ. А.Апполонова, М. Дондуковского. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. — 416 с.
7. Культура против варварства. — К.: Вища школа, 1988. — 408 с.
8. Ласвель Г. Техника пропаганды в мировой войне / Г. Ласвель. Москва-Ленинград: Государственное издательство. Отдел военной литературы, 1929. — 199 с.
9. Лоджъ О. Война и что будетъ дальше. — М.: Типографія О.Л.Сомовой, 1916. — 92 с.
10. Психология и психоанализ власти. — В 2-х т. — Самара: Дом «БАХРАХ», 1999. — Т.2. — 576 с.
11. Сич О.І. Про долю інтелігенції в постсоціалістичних країнах // Політичні студії. — Чернівці, 1997. — С.78–84.
12. Сыч А.И. К вопросу о последствиях первой мировой войны // Первая мировая война: страницы истории. — Черновцы, 1994. — С.175–195
13. Такъ говоритъ Германія. Подлинныя нѣмецкіе документы и изреченія о германскихъ замыслахъ и поступкахъ. — Петроградъ: Печатный Трудъ, 1915. — 136 с.
14. Уинстон Черчилль: Пер. с франц. — М.: АСТ-ПРЕСС, 1999. — 128 с.
15. Цвейг С. Статьи. Эссе. Вчерашний мир. Воспоминания европейца. — М.: Радуга, 1987. — 479 с.
16. Цехновицер О. Литература и мировая война 1914–1918. — М.: Художественная литература, 1938. — 432 с.
17. Цимбаев К.Н. «Дух 1914-го года»: военно-патриотический дискурс в Германии накануне Первой мировой войны // Первая мировая война: взгляд спустя столетие. 1914: от мира к войне: доклады и выступления участников III Международной научно-практической конференции. — М.: Изд-во МНЭПУ, 2015. — С.648–657.
18. Brown M. Tommy Goes to War. — London-Toronto-Melbourne: J.M.Dent and Sons Ltd, 1978. — 270 p.
19. Ellis J. Eye-Deep in Hell: French Warfare in World War I. — New York: Pantheon Books, 1976. — 215 p.
20. Fussel P. The Great War and Modern Memory. — London-Oxford-New York: Oxford University Press, 1977. — 363 p.
21. Linebarger Paul M.A. Psychological Warfare / Paul M.A. Linebarger. New York: Duell, Sloan and Pearce, 1954 [Электронный ресурс]. —

Режим доступа: http://www.gutenberg.org/files/48612/48612-h/48612-h.htm#Page_1

22. Masson Ph. France in Crisis // History of the First World War. — 1969–1970. — Vol. I. — №1–16. — P.281–284.
23. Mommsen W. German artists, writers and intellectuals and the meaning of war, 1914–1918 // State, Society and Mobilisation in Europe during the First World War / edited by John Horne. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997. — 292 p. P.25
24. Read J. M. Atrocity Propaganda: 1914–1919. — New Haven: Yale University Press, 1941. — 319 p.
25. The War Generation: Veterans of the First World War. — London: Kennikat Press, 1975. — 192 p.
26. Tierney B., Kagan D., Williams L.P. Great Issues in Western Civilization. — New York: Mc Graw-Hill, Inc., 1992. — 938 p.
27. Unknown Germany: An Inner Chronicle of the First World War Based on Letters and Diaries / Ed. by Hafkesbrink H. — New Haven: Yale University Press, 1948. — 162 p.
28. Webber G.C. The Ideology of the British Right: 1918–1923. — London and Sydney: Croom Helm, 1986. — 185 p.
29. Williams J. The Other Battleground: The Homefronts. Britain, France and Germany: 1914–1918. — Chicago: Henry Regnery Company, 1972. — 326 p.
30. Wohl R. The Generation of 1914. — London: Weidenfeld and Nicolson, 1980. — 307 p.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Троян Сергій Станіславович — керівник авторського колективу; доктор історичних наук, професор.

Бобилєва Світлана Йосипівна — кандидат історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Венгер Наталія Вікторівна — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Гакман Сергій Михайлович — кандидат історичних наук, доцент, заступник директора — начальник науково-дослідного відділу Чернівецького регіонального центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій.

Жванко Любов Миколаївна — доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова.

Киридон Алла Миколаївна — доктор історичних наук, професор, директор ДНУ «Енциклопедичне видавництво», заступник голови Головної редакційної колегії ВУЕ, заслужений діяч науки і техніки України.

Комар Володимир Леонович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Матяш Ірина Борисівна — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту історії України Національної академії наук України, професор кафедри дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України, заслужений діяч науки і техніки України, Голова Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин.

Нечаєва-Юрійчук Наталія — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Павленко Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України XIV — початку XX ст.

Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького.

Питльована Лілія Юрїївна — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри світової історії нового та новітнього часу Українського католицького університету.

Татаринів Іван Євгенівч — кандидат історичних наук, викладач кафедри української та всесвітньої історії і культури Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Наукове видання

**ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЇ:
ВЕКТОРИ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ**

Колективна монографія

УДК 94(100)"1914/19"

ББК 63.3(0)53

П 26

Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій: Колективна монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С. Трояна. — К.: Кондор-Видавництво, 2017. — 280 с.

Колективна монографія — четверта із серії наукових праць з історії світових воєн, підготовлених за науковою редакцією доктора історичних наук, професора С.С. Трояна. Видання присвячене 100-річчю революцій періоду Першої світової війни, в тому числі Української революції 1917–1921 рр. Автори проаналізували соціокультурні трансформації, які відбулися під впливом Великої війни і революцій у Європі, Азії, Латинській Америці, зокрема й Російської та Української революцій. Наукові розвідки охопили низку геополітичних, дипломатичних, релігійних, національних і соціальних аспектів досліджуваного періоду.

Праця розрахована насамперед на міжнародників, істориків, політологів, соціологів; на студентів, які навчаються на відповідних спеціальностях; а також становитиме інтерес для всіх, хто цікавиться перебігом подій і результатами Першої світової війни в регіональному і глобальному вимірах.

Наукове видання

**ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЇ:
ВЕКТОРИ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ**

Колективна монографія

Керівник видавничих проєктів: Ястребов А.О.

Друкується в авторській редакції

Дизайн обкладинки: Тишківська Н.М.

Комп'ютерна верстка: Тишківська Н.М.

Підписано до друку 12.05.2017 р.
Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman, MuGrid Pro.
Умовн. друк. аркушів — 16,27.
Обл.-вид. аркушів — 15,38.
Тираж 300 прим.

ТОВ «Кондор-Видавництво»
Свідоцтво Серія А01 №376847 від 28.07.2010 р.
03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31
тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25
www.condor-books.com.ua